Ëè¿âñüêèé íàö³îíàëüíèé óí³âåðñèòåò ³ìåí³ Òàðàñà Øåâ÷åíêà
²íñòèòóò ïîë³òè÷íèõ òà åòíîíàö³îíàëüíèõ äîñë³äæåíü ÍÀÍ Óêðà¿íè

ÅÒÍ²×ÍÀ ²ÑÒÎÐ²ß íàðîä³â ªâðîïè

Çá³ðíèê íàóêîâèõ ïðàöü

ÂÈÏÓÑÊ 6

ÊÈ¯Â
ÓÍ²ÑÅÐÂ
2000

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 6. – К.: УНІСЕРВ, 2000. – 94 с.

Редакційна колегія:
А.Г.СЛЮСАРЕНКО, д-р іст. наук (голова);
І.Ф.КУРАС, академік НАН України;
В.К.БОРИСЕНКО, д-р іст. наук (відповідальний редактор);
М.І.ГЛАДКИХ, д-р іст. наук;
Л.Л.ЗАЛІЗНЯК, д-р іст. наук;
В.І.СЕРГІЙЧУК, д-р іст. наук;
В.В.ПИЛИПЕНКО, канд. іст. наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:
01033, Київ, вул.Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства

Рецензенти:
д-р іст. наук Г.А.СКРИПНИК
д-р іст. наук В.Н.СТАНКО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 9 червня 1999 р. № 1-05/7 збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “історичні науки”.
(Бюлетень ВАК України. – 1999. – № 4.)

© *Ó Í ²ÑÅÐÂ*, **2000**

З М І С Т

СЕРГІЙЧУК О. Мовна ситуація у вищих навчальних закладах України (1955 – 1965) **4**

МАКАР О. Українці в Канаді та етнічна термінологія в 1890-х – 1930-х роках **8**

СОҐУ ГОНҐ. Порівняльний аналіз українських та корейських весільних обрядів **15**

ФЕДАС Й. Композиція вистав лялькового вертепу **23**

БОРИСЕНКО В., СТИШОВА Н. Осінні традиційні свята українців Північного Підляшшя **29**

ГРИМИЧ М. Методологічні засади вивчення систем спорідненості **35**

ДМИТРІЄВА В. Традиційна родильна обрядовість півдня України (на прикладі греків Приазов'я) **39**

СИТНИК С. Про роль міграційних процесів у трансформації етнічної самосвідомості українців другої половини XX ст. **41**

ОРЛИК В. Дослідження проблем суверенітету молдаван в Україні у 20 – 30-х роках XX ст. в зарубіжній історіографії **46**

ГРИБОЄДОВ С. Міжетнічні процеси в Україні доби гетьманату **51**

ЛИТВИН С. Архівні джерела про допомогу С.Петлюри Галичині у 1919 році **55**

НАЗАР'ЄВ Є. Ісламізація візантійського населення Малої Азії в епоху Сельджукидів **61**

РОЗОВИК Д. Позашкільна культурно-освітня робота в Україні у 1917 – 1920 роках **65**

ЗАВАЛЬНЮК О. З історії Кам'янець-Подільського державного українського університету **68**

МЕЛЬНИК Е. Видавнича справа в Україні в період Директорії **73**

ДМИТРІЄВ В. Діяльність Севастопольського Градоначальства (1873 – 1900 рр.) **78**

ЛЯШЕНКО О. Співробітництво України із структурами ОБСЄ та Ради Європи **81**

ПИЛИПЕНКО В. Українці у Фінляндії на початку XX століття **86**

ВЕРГУНОВ В. З історії створення Інституту землеробства Української академії аграрних наук **88**

ПЕРЕРВА В. Російське самодержавство і церковне життя Київської та Фінської єпархій XIX ст. (порівняльний аналіз) **90**

Олена СЕРГІЙЧУК
Переяслав-Хмельницький

МОВНА СИТУАЦІЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ (1955 – 1965)

Наприкінці 50-х на початку 60-х років в Україні відбувалося помітне національно-культурне піднесення. Смерть Сталіна у березні 1953 року різко змінила діяльність політичних сил і відкрила шлях реформам. Упродовж 10 – 12 років, незважаючи на суперечливість та непослідовність, хрущовські реформи помітно змінювали розвиток держави та суспільства. Серед громадськості все голосніше починає звучати ідея реформування та демократизації вищої освіти.

Статус української мови у вищих навчальних закладах став одним з важливих питань, навколо якого протягом другої половини 50-х та на початку 60-х років розгортався новий національний рух. Особливо болючим для української інтелігенції були репресії в галузі національно-мовної політики, яка в післявоєнні роки свідомо спрямовувалася урядом на поступове звуження застосування української мови.

Загалом національно-мовна політика тоталітарної держави післявоєнного періоду порушувала мовний статут України, що в свою чергу, стало одним із вирішальних чинників денаціоналізації суспільно-політичного життя. Це викликало протест представників національної інтелігенції. Питання про роль і місце української мови в суспільних процесах стало одним із найголовніших у протистоянні демократичної громадськості і тоталітарної системи. Воно порушувалося передовсім діячами культури. Олександр Довженко 7 листопада 1956 року писав: “На сороковому році будівництва соціалізму в столиці сорокамільйонної Української Радянської Соціалістичної Республіки викладання наук, так само, як і в інших вузах УРСР, провадиться російською мовою. Такого нема ніде в світі... Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу, – вся абсолютна решта, себто ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль і сором...”[1].

Особливе місце відводилося питанню національної мови в програмних виступах шістдесятників. Один із лідерів дисидентського руху в Україні М.Руденко надіслав із цього приводу в листопаді 1955 року листа М.Хрущову. Письменник гостро порушував питання про становище української мови в республіці, про те, що практично завдяки офіційній національно-мовній політиці відбувається протиставлення російської мови українській, повсюдно, за незначним винятком у навчальній, виховній, масовій роботі серед населення українська мова підмінюється російською[2].

Саме в другій половині 50-х років писалася пропаганда, інспірована офіційними ідеологічними структурами, за російську мову як “другу рідну мову” неросійських народів СРСР. Міністр освіти Української РСР І.К.Білодід підтримував впровадження в життя ідею викладання у вищих навчальних закладах російською мовою, мотивуючи це тим, що “багато студентів різних національностей вчиться у вищих наукових та учбових центрах країни... Києві, Харкові, Львові”. Можливість цього навчання для студентів всіх національностей забезпечується знанням російської мови[3].

До XXI з’їзду КПРС (1959 рік) русифікація відбувалася у двох напрямах. Перший – наближення української мови до російської, другий – “підміна” української мови російською. Процес десталінізації, хоча тривав недовго, усе ж сприяв відновленню руху на захист рідної мови. Політика, яку проводив уряд щодо наближення української мови до російської з “перспективою” подальшого злиття мов, зазнала краху. В зв’язку з цим, вирішено було головну увагу приділити другій програмі русифікації – впровадженню російської мови, як мови міжнаціонального спілкування[4].

Протягом другої половини 50-х та першої половини 60-х років відбувався інтенсивний процес русифікації вищої школи. У вузах викладання здебільшого велося російською мовою. На початку 50-х років так було поставлено навчальний процес навіть в Українській сільськогосподарській академії, де студенти були переважно із сіл, навчальний процес проводився російською мовою. В Київському медичному інституті з 50 кафедр 45 користувалися російською мовою, у Ворошиловградському й Сталінському педінститутах навіть на українських відділеннях усі предмети, крім української мови і літератури, викладалися російською мовою[5].

У Львівському політехнічному інституті в 1955/1956 навчальному році із 577 викладачів тільки 166 викладали українською мовою, в Львівському сільськогосподарському інституті з 158-ми викладачів – 67 чоловік читали лекції українською мовою, у Львівському лісотехнічному інституті з 158 – 34 чоловіки. Подібне становище зустрічалось і в інших вузах України. Мали місце непоодинокі випадки, коли викладачі вузів добре володіли українською мовою, але не користувались нею у практичній роботі. Однією з причин було те, що більшість підручників та навчальних посібників видавались російською мовою[6].

© О.Сергійчук

У Києві лише 20 – 25 відсотків предметів у вузах читалися українською мовою. В університетах Дніпропетровська, Одеси, Харкова за винятком відділу української мови і літератури викладали переважно російською мовою. А такі вузи України, як медичні, політехнічні, промислові, торгівельні, сільськогосподарські та економічні – усі цілком були зрусифіковані, за винятком окремих західних вузів[7].

Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР кожного року схвалювало правила прийому до всіх вузів країни. Вони включали російську мову та літературу до обов'язкових предметів вступних іспитів, а знання з української мови та літератури вимагали лише від тих, хто вступав до українських закладів, "в яких викладання проводиться на національній мові республіки"[8].

Далекі від реальності були заяви, ніби в медичних вузах України був введений додатковий іспит з української мови для вступників, які закінчили школи з російською мовою навчання. Навпаки, в усіх вузах абітурієнти української національності, які закінчили середню школу і не вивчали в ній українську мову, звільнялись від вступного іспиту з української мови[9]. Більше того, вирішення питання про складання української мови та літератури, як необхідної на вступних іспитах, в нормативних документах було не затверджено. Вступаючі до вищих навчальних закладів України складали іспити з російської або української мови та літератури, крім спеціальностей філологічних, лінгвістичних, журналістики, філософських, історичних, історико-архівних, юридичних, бібліотечних, культурно-освітньої педагогіки і психології, дефектології, де крім іспиту з української мови та літератури, складали письмовий іспит з російської мови (диктант). Міністерство вищої освіти України порушувало питання про надання можливостей вступникам складати іспити з української та російської мов за бажаннями[10].

Русифікація посилювалася через контроль всієї вищої освіти Міністерством вищої та середньої спеціальної школи СРСР. Щомісячно російською мовою воно видавало "Бюлетень", де оголошувало свої накази та постанови, базовані на відповідних указах і декретах Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС. До того ж вони були обов'язковими для всіх вузів країни.

Мало місце протиріччя в конституції УРСР, де визнавалось право громадян користуватись рідною мовою та мовами інших народів СРСР[11]. Однак рідна мова обмежувалася в навчальному процесі. Ставало очевидним, що Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти та Міністерство освіти не могли протистояти керівництву Москви, а тим більше висловлюватися вільно стосовно постанов чи наказів.

В зв'язку з утворенням в 1955 році республіканського Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України, Рада Міністрів СРСР постановила від 25 березня 1955 року передати у ведення МВССО України 58 вищих навчальних закладів[12].

Незважаючи на це, зосередження керівництва вищими навчальними закладами України залежало від Московської влади. Сила цієї влади зросла із створенням у 1959 році союзно-республіканського Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти. І вже у 1965 році лише 50 вузів із 132 підпорядкувалися республіканському МВССО[13].

Не дивно ж, що в 1960 році лише 48,36 спеціалістів з вищою освітою в Україні були українцями[14]. З 18132 викладачів вузів України менше 50% були українцями. У восьми університетах республіки навчалося студентів українців – 61%, а викладачів відповідно 56%. В той же час в ці роки викладали українською мовою в даних вузах трохи більше третини викладачів[15].

Очевидно, що головним чинником, що стояв на заваді доступові українців до вищих навчальних закладів, була русифікація сфери вищої освіти. Як писав Ніколя де Вітт, "політика культурної русифікації надто очевидна в царині вищої освіти... віддзеркалюється в низькій репрезентації місцевих національностей у студентських наборах"[16].

Вплив русифікації на набір українців до закладів вищої освіти переконливо розкрив дисидент С.Караванський: "Люди української національності, чия рідна мова українська, не користувалися при вступі до вузів однаковими правами з тими, чия рідна мова російська. Російська мова та література – обов'язкова частина програми вступних іспитів до вузів, а отже, випускники російських шкіл успішніше складають іспити й одержують вищі оцінки, ніж випускники українських шкіл. До того ж російською мовою проводяться й вступні іспити зі спеціальних предметів, і вступникам українських шкіл також нелегко їх скласти. А отже, україномовні вступники одержують на конкурсних іспитах нижчі оцінки"[17].

Україна також не мала контролю над політикою щодо вступу до вузів. З 1954 року знання української мови, на противагу знанню російської, перестало бути обов'язковою вимогою при вступі[18].

У 1955 – 1956 навчальному році українці становили 63,8 відсотки студентів, що відвідували вузи республіки, а росіян – 27,3% студентів, а у 1960 – 1961 навчальному році українці становили 62,5%, росіяни – 30,0%. На 1965/1966 навчальний рік частка українців упала до 61,3%, а росіян зросла до 31,7% [19].

На нараді ректорів вузів Ю.Даденков, міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, у серпні 1965 року зазначав, що в 50 вузах, підпорядкованих республіканському міністерству, навчалося лише 53% студентів-українців (всього ж відсоток українського населення за попереднім переписом 1959 року був 76,8%). Отже, проблема полягала в соціально-національному аспекті. Багато представників корінного населення не мали можливості здобути вищу освіту і змушені були опанувати робітничі професії. А тим часом з кожним роком російська мова міцно утверджувалася у вузах республіки[20].

Ставало очевидним, що українському студенту важче було вступити до аспірантури. До того ж, укомплектованість вищих навчальних закладів професорсько-викладацькими кадрами з науковими ступенями все ще не задовольняла вимог вищої школи. На виконання постанови від 20 серпня 1956 року про план прийому до аспірантури в листопаді місяці урядом Москви було складено проект щорічного плану приймання аспірантів на 1956 – 1960 роки, та проект мережі вищих навчальних закладів Міністерства, де передбачалося проводити підготовку науково-педагогічних кадрів через аспірантуру. У відповідності до зазначеної постанови ЦК КПРС та Радою Міністрів СРСР до мережі вищих навчальних закладів не були включені ті вузи та факультети, які були не забезпечені висококваліфікованими кадрами, здатними забезпечити керівництво підготовки аспірантів на сучасному науковому рівні. В зв'язку з цим в 1957 році в 11 вузах було припинено прийом до аспірантури[21]. Програми аспірантури затверджувалися лише з дозволу Москви. В Україні неможливо було захистити докторську дисертацію з педагогіки, таке право мали тільки сім інститутів, розміщених в РРФСР[22].

В 1960 році по Україні нараховувалось 46754 наукових працівників, з них українців менше половини – 22253. Кількість аспірантів по Радянському Союзу становила 36754, з них українців 4081, або 11%[23]. Це набагато нижче за питому вагу українців у Радянському Союзі (17,8%), а аспіранти – це джерело майбутніх наукових кадрів.

Очевидним було і те, що серед вузів Міністерства зустрічались і такі вузи, де число викладачів без вчених ступенів (1956 рік) і звань складали 70%. Укомплектованість вузів України професорсько-викладацьким складом по 110 спеціальностях (біля 50%) не мали жодного доктора наук, в тому числі по таких спеціальностях, як планування народного господарства, динаміка і міцність машин, радіофізика і електроніка, технологія зварювального виробництва, по ряду спеціальностей легкої промисловості[24].

Ще гірша картина спостерігалась в періодичних виданнях вищої школи, де переважали російськомовні видання. Україномовні видання – це були переважно праці з вітчизняного літературознавства, мовознавства та політична література. З негуманітарної сфери українських книжок випускалося вже незрівнянно менше, а з фізико-математичних та технічних наук їх майже зовсім не видавалося. В 1963 році за даними Книжкової палати УРСР Техвидав випустив 121 назву книжок російською мовою і лише 32 українською (в тому числі підручників для вузів російською мовою – 11, українською – 1, це при цілковитій недостачі українських підручників для вузів); Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури випустило відповідно 122 російською і 11 українською, Медвидав – 188 російською і 54 українською, причому українською мовою видаються переважно популярні брошури [25].

Національне питання надалі залишалося однією з найдражливіших проблем суспільно-політичного життя республіки. З одного боку, певна ідеологічна лібералізація сприяла більш відкритому обговоренню деяких проблем, наприклад мовної ситуації в країні. У 1963 році в м. Києві відбулася конференція з питань культури української мови, в якій брали участь письменники, учителі, науковці. Учасники конференції вказали на ті деформації, що мали місце в становищі української мови та культури. Висунули ряд вимог перед державними й партійними структурами щодо поліпшення стану української мови[26]. Не викликає жодних сумнівів, що саме під тиском української інтелігенції це питання розглянула й українська влада. Зробивши сміливий крок вперед на захист національних прав, українське партійне керівництво ухвалило далекосяжні директиви щодо розвитку вищої освіти в Україні. Ці директиви тільки у серпні 1965 року вперше оголосив у своєму виступі на нараді ректорів вищих навчальних закладів Міністр вищої і середньої спеціальної освіти України Ю.М.Даденков. Цей виступ тоді ліг в основу постанови, що містила такі пункти:

1. Перевага при вступі віддаватиметься тим студентам, які або володіють українською мовою цілком, або вивчають її, або готові вивчати. Передбачається можливість складати вступні іспити з усіх предметів українською мовою;

2. Вивчення всіх суспільних наук має проводитися українською мовою в усіх вищих навчальних закладах.

3. Всі викладачі повинні вживати лише українську мову на лекціях і для тих, хто знає мову недостатньо, передбачатимуться курси вивчення української мови.

4. Весь навчальний процес поступово переводитиметься на українську мову.

5. Освітянські журнали, підручники, навчальні матеріали, призначені для вищих навчальних закладів, видаватимуться переважно українською мовою.

6. Навчальні програми відбиватимуть спеціальну підготовку студентів для майбутньої професійної праці в Україні і т.д.[27]

Однак, вище партійне керівництво не підтвердило формального визнання української мови державною, проте в 60-х роках було зроблено численні завуальовані "натяки" про потребу такого визнання[28]. Реформи, які запропонував Даденков Ю.М. було анульовано "директивою" державно-партійного керівництва Москви[29].

Спроба здійснити в 1965 році реформу системи вищої освіти мовну проблему в Україні не вирішила.

Значною мірою переважала і та обставина, що лише незначна частина вузів республіки була в підпорядкуванні Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти України. До того ж, державне партійне керівництво України послідовно здійснювало русифікаторську політику, яка формулювалася в Москві і спрямовувалася на ігнорування національних потреб республіки.

[1]Україна: друга половина XX століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К., 1997. – С.162.
[2]Там само. – С.162 – 163.
[3]Білодід І.К. Російська мова – мова міжнаціонального спілкування народів СРСР. – К.1962. – С.20.
[4]Україна: друга половина XX століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р. Плющ, Л.А. Шевченко та ін. – К., 1997. – С.175.
[5]Там само. – С.160 – 161.
[6]Центральний Державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України) – ф.1, оп. 24, спр. 3524, арк.81.
[7]Коляска І.В. Освіта в Радянській Україні. – Торонто, 1970. – С.123.
[8]Довідник для вступників до вищих навчальних закладів за 1965р. – К.,1965. – С.172, 223.
[9]Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України) – Ф.р. – 4621, оп. 1, спр. 4, арк. 40.
[10]ЦДАГО України. – ф.1, оп. 71, спр. 227, арк. 13.
[11]Конституція Української Радянської Соціалістичної республіки// Радянська Україна, 21 квітня 1978 р. – С. 2.
[12]ЦДАВО України. – Ф.р. – 4621, оп. 1, спр. 1, арк. 4.
[13]Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття/Пер. з англ. – К., 1997. – С.285; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні сер. 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998. – С.49.
[14]Коляска І.В. Назв. праця. – С.133.
[15]Чорновіл В. Як і що обстоює Богдан Степчук//Український вісник. – Ч.VI. – Смолоскип. – 1972. – С.26 – 27.
[16]Nicholas De Witt, Education and Profesional Employment in the USSR. – Washington, 1961. – P.357.
[17]Кравченко Б. Назв. праця. – С.284.
[18]Там само. – С.285.
[19]Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник. – К., 1957. – С.449; Высшее образование в СССР. Статистический сборник. М., 1961. – С.130; Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник. М., 1971. – С.197.
[20]Русначенко А. Назв. праця. – С.49.
[21]ЦДАВО України. – Ф. 4621, оп. 1, спр. 64, арк. 69.
[22]Кравченко Б. Назв. праця. – С.285.
[23]Высшее образование в СССР. М., 1961. – С.215.
[24]ЦДАВО України. – Ф. 4621, оп. 1, спр. 127, арк. 25 – 27; спр. 6, арк. 41.
[25]Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К., 1998. – С.121.
[26]Україна: друга половина XX століття: нариси історії/ П.П.Панченко, М.Р. Плющ, Л.А.Шевченко та ін. – К., 1997. – С.163; Історія України / В.Ф.Верстюк, О.В.Тараль, О.Г.Гуржій та ін., під ред. В.А.Смолія. – К., 1997. – С.342.
[27]Кравченко Б.С. Назв. праця. – С.289.
[28]Тарасюк М. Мовна дійсність в УРСР і злісні вигадки// Мовознавство. – 1971. №2. – С.42
[29]Кравченко Б. Назв. праця. – С.291.

Олександр МАКАР
Альбертський університет, Едмонтон

УКРАЇНЦІ В КАНАДІ ТА ЕТНІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В 1890-х – 1930-х роках

Сучасна українська етнічна група Канади нараховує понад 530 тис. осіб. Вона сформувалася на основі українських міграційних хвиль до Канади, а також нових поколінь українців, народжених вже в цій країні. Українська еміграція до Канади відбулася протягом трьох основних періодів: 1) 1891 – 1914 рр.; 2) міжвоєнні роки; 3) кінець 1940-х – поч. 1950-х років. Тоді до Канади прибуло, відповідно, 171 тис., 71 тис. та 35 – 40 тис. українців.

В 1891 – 1914 роках до Канади емігрували переважно селяни зі Східної Галичини та Північної Буковини, які створили широку смугу компактних фермерських поселень, що простягнулася з південного сходу провінції Манітоба, через Саскачеван, у східно-центральну частину Альберти. На печатках поселення ні емігранти не називали себе українцями, ні оточуюче канадське середовище не вживало цього терміну. Тоді широко побутували назви “галичани”, “буковинці” та “русини”. Термін “українці”, що був надзвичайно рідко представлений на перших порах, почав ширше входити в ужиток перед першою світовою війною, став домінуючим протягом 1920-х років, і повністю замінив старі назви на початку 1930-х років. Звичайно, заміна етнонімів серед українців в Канаді не була випадковістю, а віддзеркалювала ті складні та активні процеси етнічної консолідації та зростання етнічної самосвідомості, що відбувалися в Україні наприкінці XIX та перші десятиріччя XX століття. Важливим фактором у протіканні цих процесів було формування та поширення серед широких верств українського суспільства модерної української культури. Прояв зростання етнічної самосвідомості спостерігався, зокрема, у поширенні етноніму “українці”, в тому числі й в Східній Галичині та Північній Буковині. В той же час, домінуючі перед тим локальні та регіональні форми ідентичностей переважної більшості представників тогочасного українського етносу поступалися місцем новій формі етнічної ідентичності, де загальноукраїнська форма вже домінувала над іншими. Разом з тим, формування нової етнічної самосвідомості українців проходило за дуже складних умов, оскільки українські землі тривалий час були роз’єднані і знаходилися в складі різних держав, зазнавали національного гніту. Все це, безумовно, впливало на темпи і специфіку розвитку етнічних процесів в різних регіонах.

Процеси формування нової етнічної самосвідомості в умовах діаспорного поселення відрізнялися від матірного регіону, оскільки відбувалися в цілком іншому контекстному середовищі. В Канаді ці процеси проходили в умовах оточуючого англосаксонського середовища, яке в багатьох випадках негативно ставилося до українських переселенців. У порівнянні з батьківщиною, змінився характер українських поселень. Якщо в Західній Україні село, як правило, жило компактною громадою, то на канадських преріях переселенці селилися на окремих фермах, розташованих на значній відстані одна від одної. Хоча родини та знайомі прагнули селитися на сусідніх ділянках, все ж великі відстані та відсутність шляхів сполучення протягом піонерського періоду поселення часто гальмували налагодження ширших контактів між поселенцями і сповільнювали активність етнічних процесів. Також слід враховувати, що вже з самих початків поселення деяка кількість українців осідала в канадських містах Вінніпег, Форт Вільям, Монреаль, Едмонтон тощо, творячи нові етнічні анклави в урбаністичному середовищі. Процеси трансформації етнічної самосвідомості серед українців в Канаді й українській діаспорі загалом є маловивченими як в українській, так і зарубіжній етнології. Пропонована робота є одним із перших кроків дослідження в цьому напрямку і, безумовно, не прагне охопити всі аспекти цієї проблеми. В ній аналізуються динаміка заміни етнонімів, які є важливими символами і проявами рівня етнічної самосвідомості, у середовищі українців в Канаді в 1890-і – 1930-і роки, а також відповідні процеси творення й трансформації екзоетнонімів щодо українців в оточуючому англомовному середовищі.

В канадській статистиці 1890-х – 1930-х років – імміграційній та переписах населення –українці були представлені, в різний час, як “галичани”, “буковинці”, “русини” та “українці”. **В Таблиці 1** подаються дані, скільки осіб було вписано під цими рубриками в канадській імміграційній статистиці в 1891 – 1914 роках.

© О.Макар

Таблиця 1: Імміграційна статистика, 1891 – 1914 рр.

	галичани	буковинці	русини	українці
1891	2	–	–	–
1892	52	–	–	–
1893	44	–	–	–
1894	452	–	–	–
1895	342	–	–	–
1896	616	–	–	–
1897	3,966	–	–	–
1898	4,728	–	–	–
1899	6,693	113	–	–
1900	6,593	141	–	–
1901	3,920	94	–	–
1902	7,334	1,043	–	–
1903	8,624	1,822	5	–
1904	7,517	1,130	67	–
1905	6,932	1,104	67	–
1906	5,868	1,424	425	–
1907	14,639	2,038	1,069	–
1908	6,866	1,678	343	–
1909	3,081	711	280	–
1910	3,245	689	2,874	–
1911	2,515	300	10,631	–
1912	402	668	19,222	–
1913	1,894	1,619	18,900	–
1914	64	108	6,560	–

Джерело: *A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891 – 1976.* – William Darcovich, Editor; Paul Yuzyk, Associate Editor. – Ottawa: University of Ottawa Press, 1980. – P. 507. Дані за 1891 – 1895 роки, наведені в довіднику, були почерпнуті з неопублікованих джерел.

Як видно з **Таблиці 1**, "українці" зовсім не були представлені в тогочасній імміграційній статистиці. В той же час, "галичани" представляли найбільшу групу серед українських переселенців перед першою світовою війною[1]. Офіційно термін "галичани" з'явився в канадській імміграційній статистиці в 1896 році. Їх загальна кількість в 1891 – 1914 роках становила 96389 осіб (56,20% від загальної кількості українських переселенців). Пік прибуття "галичан" до Канади припадає на 1907 рік, коли під цією категорією до країни в'їхало 14639 осіб. Що стосується річної кількості, то "галичани" домінували над іншими групами до 1910 року. Друге визначення для українських іммігрантів у Канаді – "буковинці" – було введене до імміграційної статистики декілька років пізніше, а саме 1899 року. Між 1899 та 1914 роками до Канади прибуло 14682 буковинців (8,56% українських іммігрантів), із найвищою кількістю осіб, як і у випадку "галичан", в 1907 році (2038 осіб).

"Русини" з'явилися в канадській імміграційній статистиці в 1905 році, або, говорячи точніше, почали реєструватися так у портах прибуття переселенців до країни. В деяких імміграційних центрах всередині країни, зокрема Вінніпезі, термін "русини" розпочали вживати, разом з назвами "галичани" та "буковинці", ще з 1895 року. Термін "русини" повністю замінив дві останні назви у Вінніпезі після 1900 року. Загальна кількість русинів, які прибули до Канади перед першою світовою війною обраховується на 60443 особи (35.24% українських іммігрантів). "Русини" значно переважали над "галичанами" та "буковинцями" перед першою світовою війною у 1911 – 1914 роках, що, очевидно, було пов'язано із швидким зростанням етнічної самосвідомості в Галичині та на Буковині в той час.

Під час першої світової війни потік українського переселення до Канади зупинився, але з його відновленням в 1920 році в імміграційну статистику вже вводиться категорія "українці". За виключенням окремих випадків, українцями були записані майже всі українські іммігранти, які прибули до Канади в 1920–1924 роках (1488 осіб; "галичан" було зареєстровано 10, "русинів" – 4, "буковинців" – 1). В 1925 році відбувається нова метаморфоза, оскільки саме з цього часу і аж до 1949 року імміграційна статистика знову подає українців виключно під рубрикою "русини"[2]. Не викликає сумніву, що подібний підхід до класифікації українських іммігрантів диктувався тоді суто політичними мотивами, коли багато країн не визнавало українців як окрему націю. Показовим у цьому відношенні є лист представника міністерства

закордонних справ Канади, який було надіслано до секретаря генерал-губернатора країни в 1922 році. В ньому говорилося: "Точно кажучи, такі особи повинні записуватися як австрійці... Багато з цих осіб протестує проти цього, наполягаючи, що вони є українцями або русинами, і що так повинні бути записані. Відділ не звертає уваги на це, так як немає офіційного повідомлення про створення Української Республіки. Крім того, немає ніякого доброго підґрунтя, щоб подавати осіб, які походять із східної частини Галичини як українців, тому що вони не належать до території, що тепер входить до Української Республіки. Подібна складність виникає також стосовно осіб, які походять із тієї частини Росії, що тепер входить до складу Української Республіки"[3].

Дещо відмінну картину стосовно динаміки чисельності категорій "галичани", "буковинці", "русини" та "українці" подає статистика з канадських переписів населення (див. **Таблицю 2**).

Таблиця 2: Переписи населення Канади, 1901 – 1941 рр.

	галичани	буковинці	русини	українці
1901	5,682	–	–	–
1911	35,158	9,960	29,845	–
1921	24,456	1,616	16,788	63,788
1931	1,772	182	4,286	218,873
1941	–	–	–	305,929

Джерело: *A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891 – 1976.* – P. 41.

Хоча категорії "галичани", "буковинці" та "русини" не були представлені під час проведення перепису 1901 року, все ж певна кількість осіб зголосилася сама під цими назвами. Ці дані були опубліковані пізніше, після проведення перепису 1911 року (при цьому "русини" – очевидно, як менша група – були включені до складу "галичан"; "буковинців" включили до австрійців). В переписі 1911 року вже було введено рубрик "галичани", "буковинці" та "русини". Згідно даних Таблиці 2 видно, що чисельність "галичан", досягнувши максимуму в 1911 році, потім мала тенденцію до зниження, що набрала особливого прискорення протягом 1920-х років. Після 1931 року галичани вже представлені в матеріалах канадських переписів населення у вигляді окремої категорії. Подібне явище спостерігається і з категорією "буковинці", кількість яких, досягнувши максимуму під час перепису населення 1911 року, потім різко скорочувалася, і зовсім зникла після перепису 1931 року. Що стосується "русинів", то їх кількість була на другому місці після "галичан" в матеріалах перепису 1911 року. Протягом переписів населення 1921 та 1931 років категорія "русини" також мала тенденцію до зниження, як категорії "галичан" та "буковинців". Натомість, кількість українців, починаючи з 1921 року, стрімко зростала. Після 1931 року визначення "українці" замінило всі інші визначення.

Безумовно, тогочасна канадська статистика, особливо на ранній стадії прибуття українців до Канади, не була досконалою, оскільки її складачі, як і канадські урядовці загалом, не мали достатніх знань про переселенців. Коли в 1899 році до заступника міністра внутрішніх справ Канади Дж.Смарта звернувся австро-угорський генеральний консул в Монреалі з приводу значення терміну "галицькі іммігранти", то перший відповів, що "під терміном "галицькі іммігранти" розуміються всі особи, які в Канаді є визнані як галичани. Я гадаю, – писав він, – це повинно включати тих, хто приїхав з Буковини, а також Галичини. Я не знаю, які подальші інформації я можу подати стосовно цих людей. В моєму розумінні термін "галичани" не включає німецьких іммігрантів з Австрії чи осіб, які емігрують з Угорщини"[4]. Часто, особливо на перших порах, українських іммігрантів записували "австріяками", "поляками", "росіянами", "румунами" тощо. Виникала також мішанина у вживанні термінів "галичани", "буковинці" та "русини", коли в одних випадках їх вживали як синоніми, в інших – ні. Окрім необізнаності із специфікою етнічних процесів у середовищі українського населення, мав вплив і політичний фактор, що проявлялося, зокрема, в імміграційній статистиці 1920-х – 1930-х років.

Порівнюючи імміграційну статистику та переписи населення, простежується їх розбіжність, особливо протягом 1920-х – 1930-х років, коли в першій не існувало рубрики "українці", а в другій вони стали спочатку домінуючою, а потім і єдиною групою. Матеріали переписів краще відображають процеси заміни етнонімів у середовищі українців в Канаді. Хоча і тут існують обмеження, зокрема в матеріалах перепису 1901 року, які применшують кількість українського населення в Канаді і не розподіляють його по відповідних рубриках. Таким чином, канадська статистика 1890-х – 1930-х років не відображає повної картини трансформації етнонімів у середовищі українців в Канаді. Разом з тим, при всій їх недосконалості, статистичні матеріали є єдиним джерелом, яке дозволяє кількісно проаналізувати динаміку заміни етнонімів у межах всієї української групи в Канаді і відображає загальні тенденції явища.

Окрім офіційної статистики, важливим джерелом для вивчення заміни етнонімів є також матеріали української преси, що друкувалася в Північній Америці на початку XX століття. Оскільки в перші роки після поселення в Канаді українці не мали своєї газети, то дописувачі з Канади посилали свої матеріали до газети "Свобода", що друкувалася в Сполучених Штатах Америки. Аналіз цих матеріалів за 1896 – 1904 роки показує цілковите домінування в них терміну "русини", в якому проявляється чітка етнічна ідентифікація дописувачів. Термін "українці" почав з'являтися в матеріалах українських дописувачів з Канади на початку XX століття, але лише в окремих випадках. В той же час, терміни "галичани" та "буковинці" не вживалися для означення етнічної ідентичності переселенців. Це, звичайно ж, не означає, що всі українські поселенці в Канаді вже мали на той час чітке уявлення про свою етнічну приналежність. Статистичні дані, про які говорилося вище, вказують, що значна частина переселенців продовжувала ідентифікувати себе з регіоном свого походження (Галичина чи Буковина), а не згідно етнічної приналежності. Але, разом з тим, матеріали газети "Свобода" показують недосконалість статистичних даних, що не подавали кількості "русинів" до 1905 та 1911 років (відповідно, в імміграційній статистиці та переписах населення). Дописувачі, які надсилали матеріали до газети "Свобода" в 1896 – 1904 роках були представниками різних соціальних груп українського населення в Канаді: інтелігенції, міських жителів та фермерів. Безумовно, вони належали до більш освіченої та більш національно свідомої частини українських переселенців. Але їх цілком свідоме вживання етнічної категорії "русини" дає підстави думати, що вже на самих початках поселення серед українських поселенців в Канаді був значний відсоток тих, хто вже мав досить високо розвинуте почуття етнічної приналежності. Це припущення теж добре узгоджується з тими процесами етнічного розвитку, що відбувалися на західноукраїнських землях в останній третині XIX та на поч. XX століття. Зокрема, в Галичині це був час, коли національний рух проникав в глибші маси селянства, формуючи в них новий тип етнічної ідентичності та самосвідомості[5]. Тоді населення Галичини активно втягувалося в процеси формування модерної української нації. В Галичині етнічні процеси мали свої специфічні особливості, оскільки розвиток елементів загальноукраїнської культури відбувався в умовах досить стійкого збереження регіональної ментальності, що було наслідком тривалої відокремленості західноукраїнських земель від центрально- та східноукраїнських регіонів, де розпочалося національне відродження і закладалися основи модерної української культури та нової національної міфології. Разом з тим, у ліберальніших умовах Галичини, що перебувала у складі Австро-Угорської імперії, процес творення нової української нації проходив значно активніше наприкінці XIX – на початку XX століття, ніж в тих регіонах України, які знаходилися під владою Російської імперії.

У вживанні етнонімів в Галичині простежується домінування назви "русини" до початку 1900-х років (термін "русини" офіційно вживався австро-угорською владою стосовно українського населення на західноукраїнських землях з 1843 року і до падіння імперії в 1918 році[6]). Термін "русини" був відомий на західноукраїнських землях ще раніше, але в другій половині XIX століття він набирає нового значення, починає широко вживатися для означення етнічної ідентичності українського населення. З початку XX століття починає відбуватися заміна етноніму "русини" на етнонім "українці". Процес заміни цих етнонімів, як і етнічні процеси, що спричинили це явище, потребують подальшого більш детального теоретичного та емпіричного вивчення. Але, у вигляді гіпотези, мабуть можна сказати, що заміна старого терміну "русини" на нову назву "українці" супроводжувалася закріпленням і розширенням загальноукраїнських культурних та політичних символів в етнічній самосвідомості населення. Вони стають значно сильнішими і починають домінувати над регіональними.

Порівняння хронології заміни етнонімів у Західній Україні та Канаді також потребує подальшого вивчення. В теоретичному плані воно допоможе нам краще зрозуміти ту роль, яку відіграє контекстне середовище у протіканні етнічних процесів. Що стосується Канади, то там етнонім "українці" розпочав входити в ужиток на початку XX століття. На самому початку цей процес розвивався досить повільно, але з наближенням першої світової війни він набирав прискорення. Це підтверджується чисельними фактологічними даними. Перші українські організації у Канаді почали формуватися наприкінці XIX – на початку XX століття. Часто для означення своєї етнічної ідентичності вони використовували у своїх назвах термін "руський" та його похідні (Перше Русько-Церковне Брацтво св. Николая, Руське Допомогове Братство св. Миколая, Руський Народний Союз, Русько-Робітниче Товариство "Рівність", Руська Народна Торговля тощо). Разом з тим, вже на початку XX століття в назви організацій поступово починає вводитися етнонім "українці". Так, наприклад, в 1904 році при "Читальні Шевченка" у Вінніпезі було створено "Кружок Русько-Української Молодіжи" та "Українську Народну Бібліотеку ім. Івана Франка". Влітку 1907 року у Вінніпезі відбулася конвенція українських вчителів, на якій було вирішено, що замість старих назв "русин" та "руський" потрібно вживати нові назви "українець" та "український". В тому ж Вінніпезі в 1910 році була заснована перша газета, де вживався цей новий етнонім ("Український Голос"). Процес заміни етнонімів в назвах організацій дещо швидше відбувався в умовах урбаністичного середовища, але він набирав також активності і серед тих організацій, що створювалися у фермерських околицях, зокрема, в читальнях. У переліку читалень, організованих в сільських околицях Манітоби в 1903 – 1912 роках, який подається у книзі М.Марунчака, термін "руська" був представлений часті-

ше, ніж термін "українська". Але в ньому теж уже знаходимо Руську Українську Читальню в Стонвалі, що була заснована 1907 року. Також звертає на себе увагу той факт, що цілий ряд читалень, хоча й не мав у своїх назвах терміну "українська", мав інші важливі символи з пантеону модерної української культури та національного руху. Так, частина читалень була названа іменами Т.Шевченка та М.Драгоманова[7]. Ці символи сприяли швидшому формуванню загальноукраїнської ідентичності у середовищі переселенців та сприяли зміні етнонімів. Коли в 1914 році українці в Канаді святкували столітній ювілей з дня народження Шевченка, в газеті "Новини", що друкувалася в Едмонтоні, 7 березня 1914 року було надруковано спеціальне звернення. В ньому говорилося: "Українці! Ви знаєте, хто був Тарас Шевченко. Ви чули про Його житє кроваве, мученицьке, про Його долю нещасну. Ви знаєте, як щиро любив Він Україну, як тяжко страждав за ту свою любов через десять літ на вигнанню, в степах азійських... Нехай 1914 рік буде для всіх українців роком радости, що провидінє зіслало нам Шевченка, великого оборонця покривджених, і пророка воскресеня України... Тому в сей рік заманіфестуйте, що ви почуваєтесь синами великого українського народу"[8].

До початку першої світової війни процес утвердження нового етноніму "українці" вже набрав широких масштабів. Як показує аналіз вживання етнічної термінології в газеті "Новини" з Едмонтону за 1914 – 1915 роки (з особливим фокусом на матеріали, надіслані дописувачами з місць, а також оголошення), в ній були представлені три групи матеріалів, де вживалися різні комбінації термінів "русини" та "українці". Перша з них включає чисельні матеріали, в яких вживався виключно термін "українці". Так, говорячи про етнічний поділ населення в їх околиці, дописувач з Ст. Мартін, Манітоба писав: "Дві части нашої кольонії заселяють Українці', а одну часть Німці, Англійці і Поляки"[9]. Іншим прикладом вживання етноніму "українці" та його похідної термінології може бути лист Ст. Леськова з Кеш Лейк, Альберта, в якому говорилося, що "ще майже ніхто не чув про нашу кольонію і неодному буде цікаво прочитати дещо нового з майже найдальшої північної української фармерської кольонії, віддаленої близько сотки миль від желізної дороги". Розповідаючи про діяльність Товариства ім. І.Франка в їх околиці, автор зазначав, що "Товариство виробило свій власний статут і поставило собі за ціль ширити як найбільше просьвіти між українським фармерством"[10]. Термін "українська" був присутній і в оголошеннях, які друкувалися в газеті "Новини". Так, в номері за 13 січня 1914 року було поміщено слідуюче оголошення: "Українська бучерня і гросерня. У нас можете дістати найтаньше всякого рода гросері, сьвіже мясо, вудженину і старокраєві ковбаси з чісником домашнього виробу". Другу велику групу становлять ті матеріали, де терміни "русини" та "українці" вживаються взаємозамінне або через дефіс: "українці-русини" чи "русини-українці". Прикладом подібного вживання цих термінів може послужити допис відомого українського громадського діяча в Канаді початку XX століття Петра Зварича з Вегревилу, Альберта. Розповідаючи про громадську роботу в їх околиці, він одночасно вживає як термін "українці", так і термін "русини-українці"[11]. В оголошенні організації "Просвіта" з Торонто говорилося: "Отсим повідомляємо Українсько-Руську суспільність, що в Торонті відкрилась Українсько-Руська Книгарня "Просьвіта"[12]. І, накінець, остання група складається з матеріалів, де вживавалася виключно стара назва "русини" та її похідні. Ця група матеріалів була кількісно меншою, ніж дві попередні. В ній представлені деякі листи з місць, повідомлення та особливо оголошення. В дописі з Стрия, Альберта, поміщеному в газеті "Новини" за 21 березня 1914 року, читаємо: "Думаючи, що Хвальна Редакція "Новин" не відмовить мені' місця в шпальтах своєї часописи, хочу дещо написати про нашу руску околицю Стрий, а особливо про тутешню церкву". Для прикладу оголошення з цим терміном подамо те, що було надруковане в газеті за 28 січня 1915 року: "Руска Народна Торговля в Вегревіль, Чіпман і Інісфрі має найбільші склади всіляких товарів... Всі Русини в сих околицях повинні купувати в Народній Торговли, а так само вступити в члени купуючи шери".

Важливий перелом у вживанні етнонімів серед українців в Канаді відбувся протягом періоду Української революції 1917 – 1920 років, коли етнічна самосвідомість зростала надзвичайно швидкими темпами. Остання українська газета в Канаді "Канадійський Русин" змінила свою назву на "Канадійський Українець" в 1919 році. Але, не дивлячись на швидку заміну старих термінів на нові на рівні організованого життя групи і переважання чисельності "українців" над іншими категоріями під час перепису 1921 року, все ж значна частина українців ще записалася тоді "галичанами", "русинами" і, до меншої міри, "буковинцями" (див. Таблицю 2). Це свідчить про те, що не дивлячись на інтенсивність заміни етнонімів в роки перед переписом, процес ще не завершився. Це також свідчить про те, що процес заміни етнонімів не охоплював всю групу одночасно. З досвіду вивчення поширення національного руху серед галицького селянства в останній третині XIX століття знаємо, що він поширювався від інтелігенції та грамотнішої і національної свідомішої частини селянства до менш освічених та менш національне свідомих шарів українського населення[13]. Подібна вертикальна модель поширення національної свідомості може бути застосована і щодо утвердження етноніму "українці" серед українців у Канаді. Звичайно ж, враховуючи умови нового контекстного середовища, яке впливало на структурні елементи, з яких складалося українське населення в Канаді. Так, до Канади емігрувала надзвичайно мала частка інтелігенції із за-

хідноукраїнських земель. Заповнюючи цю прогалину, в Канаді розпочалося формування нової українсько-канадської інтелігенції, яка відігравала провідну роль у зміцненні і розвитку етнічної самосвідомості. Протягом 1920-х років процес утвердження етноніму "українці" майже завершився, оскільки, як вже говорилося раніше, представництво в категоріях "русини", "галичани" та "буковинці" різко зменшилося і було дуже незначним під час перепису 1931 року.

Що стосується ширших кіл канадського суспільства, то формування в ньому екзоетнонімів щодо українських переселенців розпочалося наприкінці XIX століття – з часу прибуття останніх до Канади. В 1890-і та 1900-і роки широкого вжитку в Канаді набув термін "галичани". Він майже виключно вживався тоді канадськими політиками, урядовцями, журналістами та публіцистами[14]. При цьому, до "галичан" зараховувалися всі українські іммігранти, незалежно від їх регіонального походження та самоідентифікації. Вживання терміну "галичани" в англомовному канадському суспільстві відображало існуючі в ньому стереотипи щодо українських переселенців. Значна частина цих стереотипів носила негативний і навіть шовіністичний характер. Так, коли редактор газети Winnipeg Daily довідався про загибель під час вибуху трьох галичан, він так прореагував на цей трагічний випадок, сказавши: "Знизьте жертви до одного з половиною; вони лише галичани"[15]. В деяких випадках термін "галичани" вживався в більш позитивному або нейтральному значеннях. Як приклад, можна подати слова міністра внутрішніх справ Канади Клиффорда Сифтона, які він сказав у своїй промові в канадському парламенті 7 липня 1899 року, захищаючи галицьких іммігрантів від нападок: "Атаки, що робляться проти галичан є, на мою думку, несправедливі... Я наважуюсь сказати, що немає іншої частини населення Канади, яка була б більш законослухняною та більш моральною у своїх звичках..., ніж галичани"[16]. Говорячи про вживання терміну "галичани" в позитивному плані, слід зауважити, що ця позитивність мала обмежений характер. Часто особи, які позитивно висловлювалися про "галичан", все ж вважали, що останні були придатні лише для важкої фізичної праці і повинні були якнайшвидше асимільовані в англосаксонську культуру. Негативні стереотипи щодо українських переселенців довго зберігалися в канадському суспільстві.

Хоча термін "галичани" був широко розповсюджений в канадському суспільстві на перших порах перебування українців в Канаді, з часом англомовне середовище накопичувало більше знань і розпочинало вживати інші назви для визначення переселенців. Щоб проаналізувати це явище, я простежив динаміку вживання термінології щодо українців в канадській англомовній літературі (мемуарах, публікаціях соціалогічного та історичного характеру тощо), що була опублікована в 1900-х – 1930-х роках. В результаті дослідження були отримані наступні результати. Термін "галичани" повністю домінував в англомовній літературі до 1909 – 1910 років (Bernard McEvoy, *From the Great Lakes to the Wide West: Impressions of a Tour between Toronto and the Pacific,* 1902; Howard Angus Kennedy, *New Canada and the New Canadians,* 1907; D.M. Duncan, *The Prairie Provinces: A Short History of Manitoba, Saskatchewan, and Alberta. For use in public schools,* 1908; Agnes Deans Cameron, *The New North: Being Some Accounts of a Women's Journey through Canada to the Artic,* 1909). Бернард МкЕвой зазначав, що він "чув багато розмов про галичан, які мають поселення у розмірі від восьми до десяти тисяч недалеко від Едмонтону.... Про них говорять як про дуже добрих фермерів та надзвичайно добрих робітників.... Правдоподібно, що вони пристосуються до канадських умов і будуть цінним доповненням до наших поселенців"[17]. В книжці Ховарда Аніуса Кеннеді є глава, яка називається "Середня Альберта та Галичани", де автор говорить наступне: "Що стосується цікавих людей, то їх є вдосталь; зарубіжні поселення в околиці на схід та північний схід від Едмонтону мають елемент мальовничості, який ви не можете побачити серед людей своєї власної раси... Це був тільки 1894 рік, коли прибули перші галичани, дев'ять родин в цілому. Вони посилали додому такі добрі вістки про країну, що сьогодні їх вже там процвітає 75 тисяч"[18].

Протягом 1910-х та на початку 1920-х років в англомовній літературі часто (але не виключно) вживався термін "русини" (Frank Yeigh, *Through the Heart of Canada,* 1911; Emily P. Weaver, *Canada and the British Immigrant,* 1914; J.T.M. Anderson, *Education of the New-Canadians,* 1918; W.G. Smith, *A Study in Canadian Immigration,* 1920). Одним з перших, хто почав вживати термін "русини" в англомовній літературі в Канаді був Джеймс Вудсворт. В 1909 році він опублікував відому книжку *Strangers Within Out Gates or Coming Canadians* з її негативними стереотипами та описами українців. Але що стосується термінологічного апарату книжки, то її автор був краще ознайомлений з іммігрантами, ніж багато хто з його сучасників. "Хто такі галичани, або русини, як їх звуть більш правильно? – зазначав Вудсворт. – Русини є слов'янським народом, який живе в австрійських провінціях Галичина та Буковина. Вони близько споріднені з малоросіянами південної Росії. Більшість русинів в цій країні походить з Галичини, хоча також є 20 – 25 тис. буковинців"[19]. Хоча домінуючою назвою в роботах 1910-х – початку 1920-х років був термін "русини", в деяких з цих робіт вже починає вживатися термін "українці". Зокрема, це видно в роботі Ендерсона, де пояснюється, що "назва українець є національною назвою, що включає тих [русинів], які живуть в Росії та Галичині"[20]. В той же час, говорячи про українську мову, автор помилково зараховує її до загальної категорії російської мови[21].

Наприкінці 1920-х та в 1930-і роки в англомовній літературі спостерігається подальша трансформа-

ція термінології щодо українців. В цей час розпочинає домінувати екзоетнонім "українці (Peter H. Bryce's brochure. *The Value to Canada of the Continental Immigrant,* 1928; Alexander Hunter, *A Friendly Adventure,* 1929; Charles Young, *The Ukrainian Canadians,* 1931; John Murray Gibbon, *Canadian Mosaics,* 1938 тощо). В книжці Джона Гіббона є дванадцята глава, що має заголовок "Україна та Канада". В ній говориться, що "з пів-мільйона людей слов'янського походження, які поселилися в Канаді, більше ніж 50 відсотків можуть цілком справедливо бути класифіковані як українці. Ця расова група, – продовжує автор, – не визнавалася укладачами матеріалів переписів населення до Великої Війни, бо саме під час цієї війни вони з'явилися після близько шести сторіч придушування"[22].

Таким чином, дослідження вживання етнічної термінології в 1890-х – 1930-х роках показує, що загальна тенденція заміни етнонімів у середовищі українського населення в Канаді проходила за схемою: "галичани''/''буковинці" – "русини" – "українці". Ця, так би мовити, горизонтальна зміна етнонімів у хронологічному просторі часу поєднувалася з вертикальним поширенням нових назв всередині групи ("русини" – "галичани''/''буковинці"; "українці" – "русини"), що проходила від більш національне свідомих частин українського населення до менш національне свідомих. Що стосується формування екзоетнонімів серед загального канадського населення, то цей процес проходив за схемою: "галичани" – "русини" – "українці". Як бачимо, процеси формування і трансформації етнонімів та екзоетнонімів є досить подібними, за винятком початкового періоду перебування українців в Канаді, коли англомовне середовище досить узагальнено називало останніх "галичанами". При цьому вирішальну роль у заміні екзоетнонімів відігравало побутування відповідних етнонімів у середовищі українців в Канаді. Спочатку відбувалася трансформація етнонімів серед українського населення, а вже дещо пізніше проходила заміна екзоетнонімів серед ширших кіл канадського суспільства. У зв'язку з цим, і простежується певна різниця у хронології трансформації етнонімів та екзоетнонімів.

---

[1]Згідно даних, які подає В. Кайє, серед галицьких іммігрантів українці складали приблизно 90 відсотків, решту – поляки з Галичини. Див.: Vladimir J. Kaye. *Early Ukrainian Settlements in Canada, 1895 – 1900: Dr. Josef Oleskow's Role in the Settlement of the Canadian Northwest.* – Toronto: Published for the Ukrainian Canadian Research Foundation by University of Toronto Press, 1964. – P. 362.

[2]Див.: *A Statistical Compendium on the Ukrainians in Canada, 1891 – 1976.* – P. 506 – 507.

[3]Цит. по: Bohdan S. Kordan, Lubomyr Y. Luciuk. *A Delicate and Difficult Question: Documents in the History of Ukrainians in Canada, 1899 – 1962.* – Kingston: The Limestone Press, 1986. – P. 46.

[4]Цит. по: Vladimir J. Kaye. *Early Ukrainian Settlements in Canada, 1895 – 1900: Dr. Josef Oleskow's Role in the Settlement of the Canadian Northwest.* – P. XXV.

[5]Про проникнення українського національного руху в середовище галицького селянства та формування нової національної ідентичності в Галичині див.: John-Paul Hirnka. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century.* – Edmonton, London and New York: Canadian Institute of Ukrainian Studies, Macrnillan, St. Martin's Press, 1988; John-Paul Himka. *Religion and Nationality in Western Ukraine: The Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867 – 1900.* – Montreal; Kingston, Ontario; London; Itaca: McGill-Queen's University Press, 1999; John-Paul Himka. *The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions // Intellectuals and the Articulation of the Nation.* Edited by Michael D. Kennedy and Ron Suny. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999.

[6]John-Paul Himka. *Ruthenians* // Encyclopedia of Ukraine: Vol. IV: Ph-Sr. Edited by Danylo Husar Struk. –Toronto: University of Toronto Press Incorporated, 1993. – P. 479 – 480.

[7]Про створення українських читалень в сільських околицях Манітоби див.: Михайло М. Марунчак. Історія українців Канади. – Друге видання. – Том 1. – Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді, 1991. – С. 180 – 182.

[8]Новини (Едмонтон). – 7 березня 1914 р.

[9]Там же. – 7 квітня 1914 р.

[10]Там же. – 20 лютого 1915 р.

[11]Там же. – 19 березня 1914 р.

[12]Там же. – 3 січня 1914 р.

[13]Див.: John-Paul Himka. *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century.*

[14]В цій статті я аналізую лише офіційні назви, які вживалися щодо українських переселенців в Канаді. Крім цього, також побутував цілий ряд негативних неофіційних назвиськ, які в даній статті не розглядаються.

[15]Див.: James S. Woodsworth. *Strangers within Our Gates or Coming Canadians.* – Toronto and Buffalo: University of Toronto Press, 1972 [вперше ця книжка була надрукована в 1909 році]. – P. 109 – 110.

[16]Цит. по: Bohdan S. Kordan, Lubomyr Y Luciuk. *A Delicate and Difficult Question: Documents in the History of Ukrainins in Canada*, 1899 – 1962. – P. 16 – 8.

[17]Bernard McEvoy. *From the Great Lakes to the Wide West: Impressions of a Tour between Toronto and the Pacific.* – London: Sampson Low, Marston & Company Limited, 1902. – P. III.

[18]Howard Angus Kennedy. *New Canada and the New Canadians.* – London: Horace Marshall & Son, 1907. – P. 123.

[19]James S. Woodsworth. *Strangers within Our Gates or Coming Canadians.* – P. 110.

[20]J.T.M. Anderson. *Education of the New-Canadians: A Treatise on Canada's Greatest Educational Problem.* – London and Toronto: J.M. Dent & Sons, Ltd., 1918). – P. 54.

[21]Ibid. – P. 51.

[22]John Murray Gibbon. *Canadian Mosaic: The Making of a Northern Nation.* – Toronto: McClelland & Stewart, Limited, 1938). – P. 282.

Соґу ГОНҐ
Сеул

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ ТА КОРЕЙСЬКИХ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ

Українці і корейці – два різні народи. Знайти що-небудь спільне між ними, здається, досить важко. Однак, ми вважаємо, що в народній культурі цих народів багато схожого. В запропонованій статті робиться спроба порівняти традиційні народні весільні обряди українців та корейців у XIX – на початку XX століть.

Головне питання полягає в тому, чи є у фундаментальних засадах весільних обрядів цих народів що-небудь спільне, в чому полягають головні розбіжності? Ця проблема розглядатиметься за допомогою структурного аналізу весільної обрядовості українців та корейців. Також приділимо увагу з'ясуванню ролі впливу державних структур на особисте життя народів.

Для порівняння структур українських та корейських весільних обрядів, передусім, необхідно визначити головні структурні складові, щоб зрозуміти, як вони об'єднуються в традиційні моделі. В процесі попереднього дослідження українських та корейських весільних обрядів автор з'ясував ці основні структурні складові і приступив до порівняльного аналізу обрядів у цілому.

Існують різні системи структури українських весільних обрядів. Наприклад, М.Мушинка виділяє в них двадцять чотири стадії[1]; З.Кузеля – близько двадцяти[2]. Обидва автори подають у своїх працях не лише дуже обширну інформацію, але й узагальнюють послідовність українських весільних обрядів, відзначаючи їхні локальні відмінності. В.Шухевич в книзі "Матеріали до українсько-руської етнології"[3] розглядає, зокрема, весільні обряди гуцулів і виділяє в них двадцять одну стадію. Структура весільних ритуалів також аналізується в книзі В.Борисенко "Весільні звичаї та обряди на Україні" (1988)[4]. Автор дослідив локальні варіанти і подав мінімальні структурні одиниці українських весільних ритуалів, які можуть бути знайдені повсюди у країні: (1) сватання, заручини, оглядини, (2) приготування весільного хліба (3), дівич-вечір, (4) шлюб, посад молодих, (5) покривання молодої і переїзд її у дім чоловіка, (6) весільна гостина в домі нареченого, (7) післявесільна обрядовість, (8) обрядові дії очисного характеру та обряди приєднання нареченої до нової сім'ї. Використовуючи саме цю структуру українських весільних ритуалів, ми поділяємо їх на три частини: передвесільні ритуали (1), обряду шлюбного дня (2, 3, 4) післявесільні обряди (5, 6, 7, 8).

Дослідженню структури корейських весільних ритуалів також присвячено багато праць. Однак, у багатьох дослідженнях головний наголос часто робився на формальному та "ідеальному" боці процедури укладання шлюбу. До того ж часто плутали ритуальну модель із ритуальною практикою. Однак, в деяких дослідженнях, як наприклад в праці Ге Ін Пак (Hae In Park) *Ганкук Зонтонґ Гонріе уі Іонґу* [Study on Korean traditional Wedding Rituals][5], подається корисна та аналітична інформація про народні весільні ритуали. Вищезгаданий автор пояснював, як корейські весільні ритуали утворилися на основі китайської конфуціанської ритуальної моделі. Однак, він відрізняв колишню обрядовість від недавньої, а також пояснював різницю між корейською ідеальною ритуальною моделлю, яка була запроваджена урядом, і народним ритуалом та подавав таку структуру корейських весільних ритуалів: (1) *гондам* (hondam), (2) *сасунґ* (sasung), (3) *теґіл* (tegil), (4) *гам* (ham), (5) *чогенґ* (choheng), (6) *зегенґ* (zeheng), (7) *сінгенґ* (sinheng), (8) *гіунґуґоріе* (hyungugorye), (9) *кунсаданґ* (Keunsadang), (10) *кунчін* (Keunchin). Нижче ми спробуємо порівняти структуру весільних обрядів двох народів та пояснити шлюбну термінологію.

Передшлюбні обряди. До передшлюбних відносяться обряди вибору нареченої, шлюбної пропозиції, переговорів і заручин. Хоч ритуальна термінологія обох культур відрізняється, значення її подібне. За В.Борисенко, мінімальними структурними одиницями українських передшлюбних ритуалів є сватання, оглядини й заручини. Однак, вона відзначає, що в багатьох областях, сватанню передує залицяння, якому сприяють різні громадські зустрічі молоді. Також запитам передувала церемонія сватання в домі батьків дівчини[6]. Наступна таблиця показує структуру передшлюбних ритуалів в обох культурах.

© Соґу Гонґ

Таблиця 1.

Україна	Корея	Термінологія
Залицяння		
Запити		Гондам (hondam)
Сватання		
Оглядини		
	Ґунґгаб (Kunghab)	
	Сон (son)	
Заручини		Сасунґ і Теґіл (sasung і tegil)

Відповідно до таблиці, українську структуру можна знайти і в корейських весільних ритуалах. Однак, ця таблиця вказує також на дві відмінності між структурами українського та корейського весіль. Передусім, корейці не мають залицяння. По-друге, в Кореї, ритуали сватання та оглядин називаються терміном Hondam, який буквально означає "обговорення при одруженні" і включає ще дві процедури – *кунґгаб* (kunghab) і *сон* (son).

Щодо терміну "залицяння", українське одруження відрізняється від корейського. Наречена й наречений мали різний рівень свободи у виборі партнера. За В.Борисенко, наприкінці XIX століття молодь одружувалася за власним бажанням. Хоча і тоді траплялися випадки, коли батьки планували вибір партнера: "Однак у цей період почастішали шлюби між молоддю сусідніх сіл, що не завжди знаходило схвалення рідних та представників старшого покоління. Традиції руйнувалися поволі, до шлюбу хлопця з дівчиною з іншого села ставилися негативно, що знайшло відображення в прислів'ї "Хоч сова, аби чужого села"[7].

Традиція запланованого шлюбу була набагато сильнішою у Кореї, ніж в Україні. Шлюб у Кореї був зумовлений договором, який не враховував волю молодих. Одна з найголовніших причин цього полягала у тому, що конфуціанство, яке робило наголос на культі пращурів та охороні родоводу, створило сильну патріархальну систему. Через конфуціанство продовження роду мало значно більше значення, ніж любов. Це також сприяло збереженню корейського традиційного суспільства – "*зіб* (zib)" (буквально "будинок", отже традиційна корейська сім'я). Задля збереження "зіб" для своїх нащадків треба було вихваляти пращурів і оберігати будинок, власність, приумножувати їх, а також народжувати хлопчиків, щоб зберегти родинну генеалогію. В цьому полягає головний обов'язок по відношенню до предків та батьків. Оскільки вища мета кожної сім'ї полягала в охороні її "зіб", шлюб перетворився у засіб підтримання й розвитку роду та народження синів, задля цього всі члени сім'ї підкорялися могутній формі патріархату[8]. Таким чином, шлюб не був результатом вільного волевиявлення пари, але відбувався за домовленістю голів двох сімей. Передшлюбні стосунки між нареченою й нареченим були абсолютно заборонені.

Хоча до весільних ритуалів обох народів входило сватання, воно відрізнялося як за формою так і за змістом. Значення українського сватання було значно більшим. В Україні всі аспекти весільних угод і заходів обговорювалися протягом обряду сватання і мали силу закону. Їхнє порушення однією зі сторін мало юридичні та матеріальні наслідки[9]. Таким чином, обряд сватання був дуже важливим і часом відбувався одночасно із заручинами в будинку майбутньої нареченої у присутності всіх родичів[10]. У Кореї навпаки, сватання, яке називається зунґме (zungme) було процесом представлення однієї сім'ї іншій. Обговорення і переговори щодо одруження, які називаються *сон* (son), відбувалися пізніше – це візит матері або родичів нареченого до будинку нареченої.

Відносно сватів, в обох культурах ними ставали члени сім'ї нареченого. В Україні свати відігравали велику роль не лише у виконанні ритуалів сватання, але також і в самому весіллі. У Кореї члени родини також брали участь у сватанні, хоча їхня роль не була такою важливою, як в Україні. Не члени сім'ї, як наприклад, жінки бобусанґ (bobusang), які носили на своїй спині продукти і продавали їх по селах, також іноді займалися сватанням[11]. Такі свахи звичайно, подавали інформацію щодо родоводу сім'ї тощо. Таким чином, в Кореї багато аспектів весільних угод не обговорювались протягом сватання.

Після сватання обидва народи виконували обряд оглядин. В Україні, батько нареченої разом з іншими членами сім'ї оглядав дім, який наречений пропонував нареченій, з'ясовував його матеріальне становище, добробут[12]. За Шухевичем, на Гуцульщині, оглядини виконувалися стороною нареченого, щоб з'ясувати, як наречена піклується про будинок і як живе її сім'я[13]. Однак, в цьому випадку, це відбувалося перед сватанням і називається обзорини. В.Борисенко вказує, що оглядини були у минулому популярні всюди в Україні і називаються по-різному – розглядини, виглядини, обзорини тощо.

У Кореї, цей процес називається *таммун* (tammun). Один із членів сім'ї нареченого приходить до села

нареченої і збирає про неї інформацію. Інколи він навмисно неправдиво розповідає про майбутнього нареченого, щоб з'ясувати справжні наміри сім'ї нареченої відносно шлюбу[14].

Корейський обряд оглядин мав майже ту саму мету, що й український. Однак, в той час, як українські оглядини передують заручинам, корейському весіллю передують ще два кроки – *кунґаб* (kunghab) і *сон* (son), які будуть досліджені нижче.

Серед усіх передшлюбних ритуалів у двох народів найбільше різняться заручини. У той час, як заручини в Україні виконувалися у формі драми і супроводжувалися ритуальними співами й танцями, заручини у Кореї відбувалися шляхом обміну формальними листами між двома сторонами, без будь-якого драматичного ритуалу.

В українських народних піснях заручені порівнюються з місяцем та зірками, їм висловлюються різні побажання – "бути багатими як земля і здоровими як вода"[15]. Під час співу весільного хору, який складався з подруг нареченої, які грали головну роль у виконанні обряду, головні елементи заручин повторювалися – промови, обв'язування церемоніальними рушниками, обмін подарунками. Після цього відбувалися заручини й пара благословлялася хлібом. Потім найближчий компаньйон жениха, дружко, який під час одруження виступав керівником церемонії, а частіше староста (звичайно, дядько нареченої), вів їх, пов'язаними рушником, до весільного місця – посаду[16].

Корейці вірили, що майбутнє життя молодих можна передбачити за допомогою чотирьох стовпів, які називаються сасунґ (*sasung*) або сазу (*saju* – рік, місяць, день і година народження). Заради цього обидві сім'ї йшли до будинку священика, щоб перевірити, чи буде все у нової пари гаразд. Цей обряд називається кунґгаб (*kunghab*). Результати ворожіння кунґгаб часто стають підставою для розриву стосунків, переважно встановлених зусиллями свата перед посиланням сасунґ, щоб підтвердити заручини[17]. Якщо результати кунґгаб сприятливі і обидві сторони погоджуються на укладання шлюбу, сім'я нареченого посилає офіційний лист, в якому написані чотири стовпи нареченого, із шлюбною пропозицією до будинку майбутньої нареченої. З прийняттям сасунґ сім'єю нареченої, заручини між нареченою й нареченим автоматично завершувались. Після отримання цього листа, сім'я нареченої інформувала листом сім'ю нареченого про дату весілля. Цей ритуал зветься теґіл (*tegil*), що буквально означає, "встановлення дати".

Обряди весільного дня: церемонія та урочистості. Українські і корейські обряди весільного дня містять весільні церемонії й урочистості, до яких входять підготовчі обряди, які починаються за декілька днів перед одруженням. За В.Борисенко, головними елементами цієї стадії є приготування хліба, дівич-вечір, церковна весільна служба, посад молодих. Основними структурними одиницями корейського весільного ритуалу є *гам* (ham) і *чогенґ* (choheng), за якими йдуть такі весільні ритуали, як *зонанріе* (zonanrye), *кіоберіе* (kyoberye), і *габґунріе* (habgunrye). Крім цих, корейські весільні ритуали також містять ритуали приготування до весільної церемонії й святкування, які не мають спеціальної термінології. Наступна таблиця показує, що весільні ритуали в обох культурах містять обряди приготування, власне весільні дійства та святкування. Однак дівич-вечір характерний лише для українського весілля, а *гам* (ham) – для корейського.

Таблиця 2.

Україна	Корея	Термінологія
Приготування весільного хліба	Приготування дерева і їжі	
Дівич-вечір		
	Доставка подарунка від нареченого	Гам (ham)
Церемонія одруження		Чогенґ (Chohenґ): Зонан (Jonan), Кіобе (Kyobe), Габґунріе (Habgunrye)
Посад молодих	Свято	

В обох культурах, весільні обряди вимагали складного процесу приготування. Передусім, в Україні, напередодні одруження, звичайно у суботу, гілку або невелике дерево прикрашали квітками, рутою, барвінком, кольоровими стрічками і маленькими свічками. Потім ним прикрашали стіл або весільний коровай. В суботній вечір подруга нареченої приходила до батьківського будинку нареченої. Вони вибирали барвінок, який символізував вічність кохання та шлюбу[18]. Потім родичі для нареченої плели вінок із барвінку, яким прикрашали голову нареченої під час одруження. Також, вважалося, що форма вінка має символічне значення. Він був круглий подібно сонцю і вважалося, що має забезпечити молодим добробут і щастя. З вінком на голові, наречена повинна була одягнути весільне вбрання. Крім того, коровай з прикрасами необхідно було підготувати перед одруженням. У суботу, коровайниці прикрашали верх короваю виліпленими з тіста сосновими шишками, голубами, гусками тощо. Коровай мав жертовне значення. Він випікався з борошна, яке приносили родичі[19].

У Кореї, перед одруженням, сім'ї нареченої також треба було підготувати багато речей для весільної церемонії. У подвір'ї нареченої ставилася ширма і розкладався великий трав'яний мат. На нього ставився ритуальний стіл. Наречена й наречений, мали стояти біля столу і виконувати весільні ритуали. На цьому столі мали бути червоні і голубі свічки, зелені рослини, наприклад гілки сосни або бамбука, каштани, юююба, рис, курка й півень, обгорнуті голубим і червоним полотном. Крім цього, готувались червоні мішки та алкогольні напої. Тоді як сосна і бамбук символізували вічну любов і відданість, каштани, юююба й курчата – достаток. Вважалося, що червоні мішки захищають наречену й нареченого від злих духів. Відповідно до китайської філософії голубий і червоний колір є символами гармонії всесвіту. Також обов'язково готувалась дерев'яна гуска. В день весілля наречений мав принести її у дім матері нареченої. Гуска вважалася символом правдивості та відданості[20]. В залежності від місцевості готувалися страви з рису, які формою нагадували птаха. Вода також ставилася поряд із столом для здійснення ритуалу очищення[21].

Отже речі, які готувалися для весілля українцями та корейцями, мали багато спільного. В обох культурах використовувались дерева, рослини та птахи, які символізували специфічні побажання як, наприклад, вічну любов, правду й добробут. Наступна таблиця показує речі та їх символічне значення, яке поділяють обидві культури.

Таблиця 3.

Україна	Корея	Символічне значення
Зелене дерево з квітками й стрічкою, вінок.	Сосна або її гілка. Бамбук або його гілка.	Вічна любов.
Голуби або гуски на короваї.	Гуска, курчата, страви у вигляді птахів.	Довіра, правдивість.
Свічки на зеленому дереві.	Червоні і голубі свічки.	Боги очищення або передбачення.

За В.Борисенко, дівич-вечір є обрядом відокремлення. Він є кульмінацією передшлюбних обрядів і завжди відбувався у суботу ввечері. Характерним елементом дівич-вечора було приготування весільного деревця і розплетення коси нареченій. Заключною й головною дією дівич-вечора був посад наречених, який вважався санкцією на шлюб[22]. На українському весіллі найближчі друзі нареченої й нареченої грали особливі ролі. Неодружені друзі наречених складали окрему групу і виконували специфічні функції, які відповідали їхньому соціальному статусу. Виконання кожної ролі було пов'язане зі специфічними прикрасами та одягом[23]. Запрошення гостей, виготовлення обрядового дерева та вінків, дівич-вечір є добрими прикладами, коли подруги нареченої грали важливі ролі. В корейських весільних ритуалах друзі нареченої й нареченого не відіграють головну роль. Корейські весільні ритуали виконуються членами родин. Крім родичів, до активної участі у корейському весільному ритуалі запрошуються люди доброї вдачі, або ті, які мали першою дитиною хлопчика[24]. Гарним прикладом цього є обряд вручення – гам (*ham*), який відбувався в день шлюбу напередодні церемонії. У багатьох районах людині, яка мала першого немовля-хлопчика, доручалося нести гам. Гам – це коробка з подарунками, які сім'я нареченого посилала нареченій. В ній в основному були голубі і червоні полотна для вбрання нареченої. Залежно від району, у хамі була також корона для нареченої, список подарунків, насамперед коштовностей, постільної білизни, одягу тощо, які будуть подаровані нареченій на весіллі[25]. В Україні, обмін подарунками виконувався у багатьох весільних обрядодіях, особливо, протягом посаду після церковної церемонії.

У той час, як українське весілля відбувалося на основі народних обрядів і християнського ритуалу у церкві, корейська – конфуціанського ритуального закону. Оскільки український християнський ритуал відмінний від корейського конфуціанського, структури весільних церемоній здається мали дуже мало спільного. Однак, подібність полягала в тому, що в обох весільних ритуалах були елементи народної весільної обрядовості. До того ж і в українців і у корейців весілля відбувалося у домі нареченої.

Весільна церемонія в Україні звичайно, відбувалася ранком у неділю у церкві. Нобілітовані класи почали вінчатися у церкві значно раніше. Церковне вінчання для простих людей було запроваджено владними наказами пізніше[26]. Однак, попередні народні весільні обряди не зникли, їх виконували і після того, як церковне вінчання стало обов'язковим.

Перед тим, як йти до церкви брат розчісував нареченій волосся, батьки та родичі благословляли її[27]. Після того як наречену благословили батьки, учасники від нареченої і нареченого збиралися разом і у супроводі музикантів йшли до церкви, щоб брати участь у вінчанні. Старший дружко вів наречену, а старша дружка – нареченого. Мати кропила всіх учасників процесії освяченою водою і посипала їх зерном. На шляху до церкви співали весільні пісні. В деяких селах, запрошені з боку нареченої й нареченого зустрічалися тільки біля церкви.

На вході до церкви наречена приєднувалася до нареченого, і вони входили разом. Існує повір'я, що той, хто ступить до церкви першим, керуватиме сімейними справами[28]. Варто зауважити, що український церковний весільний ритуал поєднується з багатьма традиційними народними елементами, які беруть свій початок ще від язичницьких часів як, наприклад, обмін вінками та обручками. Коли священик одружував пару, дружка й дружба тримали на правому плечі молодих паляницю хліба із засвіченою в центрі свічкою[29]. На Гуцульщині після церемонії, у дворі церкви нове подружжя тримаючись правими руками дивилися один на одне через дірку в хлібі, примовляючи "аби бачили своє щастє проголошення "я не від"умерли від себе!"[30]

У Кореї, весільна церемонія починалася з прибуття нареченого до дверей будинку нареченої. Нареченого проводили до будинку і він виконував зонанріе (*zonanrye*) – вручав гуску, обгорнуту червоним полотном, матері нареченої, яка приймала її і ретельно загортала у спідницю. Вона виконувала цей ритуал для того, щоб не втратити гуску і щоб вона несла багато яєць. Після цього вона клала її до банки (іноді для рису) або вносила до кімнати нареченої, яка кидала її перед собою аби визначити стать першого немовляти[31]. Після цього ритуалу, наречена виходила із кімнати і йшла до чоречонґ (*chorechong*), де передбачалося виконати ритуал. У чоречонґ для церемонії готувався ритуальний стіл. Наречений і наречена окремо ставали біля східного та західного боків столу і відбувалося їхнє перше знайомство. Ритуал проводила особа, яка могла прочитати ритуальний текст. Ритуал починався з кіоберіе (*kyoberye*) – обміну уклонами між нареченою і нареченим і завершувався габґунріе (*habgunrye*) – питтям вина зі зв'язаними ниткою руками або чашками.

Отже, існують деякі спільності в обох культурах. Передусім, в ритуалах обох народів збереглося багато фольклорних елементів. Наприклад, вода використовується для ритуалу очищення. У той час, як наречена й наречений в Україні очищаються освяченою водою перед тим як іти до церкви, корейські миють руки перед весільним ритуалом. Спільними є також ритуали, пов'язані з триманням рук один одного. В обох народів церковний ритуал – християнський і конфуціанський, мають силу закону і юридично оформляють шлюб.

Після весільної церемонії у церкві, найбільш важлива частина весільного ритуалу відбувалася ввечері. За В.Борисенко, одним із найбільш суттєвих елементів традиційного весільного ритуалу був так званий *посад молодих*. Момент, коли нареченій і нареченому дозволялося сісти поруч за столом вказував на офіційне визнання пари новою сім'єю. Цей ритуал є також обрядом відокремлення нареченої й нареченого від неодружених і їхнього вступу до статусу одружених пар[32].

Корейське весільне свято відрізняється від українського. У той час, як в Україні наречена і наречений сиділи разом з гостями протягом свята і виконували ритуал спільної трапези, корейська наречена й наречений не могли сидіти разом до першого нічного ритуалу. Хоча вони мали можливість привітати один одного в кімнаті відразу після весільної церемонії, їх незабаром розділяли на все свято. Це відображало точний розподіл чоловічої й жіночої ролі в корейському суспільстві. У відповідності до конфуціанської традиції, хлопець і дівчина не можуть сидіти разом після того, як їм виповниться сім років. Свято відбувалося в декількох місцях. У той час, як головних гостей добре годували у дворі, наречений разом із своїми гостями сиділи за кунсанґ (*kunsang*) – великим столом із стравами. Потім наречений святкував із своєю сім'єю та сім'єю нареченої[33]. Сісти поруч наречений і наречена могли після першого нічного ритуалу.

Звичайно, українському весільному святу передує символічна "купівля" нареченої нареченим і символічна "боротьба" за неї. Перед тим, як наречений і його супроводжуючі приходили до будинку нареченої, молодий парубок із села нареченої перекривав їм шлях і вимагав перейму[34]. Тоді наречений повинен був відкупитися грішми. Це відбувалося декілька раз. Тільки після "боротьби" і довгих переговорів,

нареченому і його компаньйонам дозволялося увійти до будинку, але він мав подолати опір братів нареченої і сплатити відповідний викуп, щоб одержати право сісти поруч з нею. У Кореї, традиції "переговорів і викупу" або "боротьби" не існує. Однак, є інший обряд – підвішування нареченого й биття його по ступнях. В певні дні після весільної церемонії, молодий чоловік з села нареченої виконував ритуал – сіланґдаруґі (*silangdarugi* – "очищення нареченого"). Протягом обряду, молодий чоловік зв'язував кісточки нареченого і підвішував його догори ногами. Потім йому задавали каверзні питання, вимагали їжу та напої. Якщо наречений не міг дати правильну відповідь, його били по п'ятах[35]. Це пояснюється тим, що на думку жителів села нареченої, весілля приводить до зменшення числа її жителів. Тому вони вимагали у нареченого платню. "Очищення нареченого" є чимось на зразок обряду, коли наречений платить жителям села нареченої.

Зміна зачіски нареченої в ході святкування й покриття її голови хусткою в Україні означали перехід нареченої до групи одружених жінок. Зміна зачіски також важливий обряд у Кореї. На весільній церемонії, яка вводить корейського чоловіка та жінку у доросле життя, дитяча коса нареченого зав'язується у пучок, а волосся нареченої заколюється у шиньйон на потилиці. Цей обряд вказує на їхній новий статус.

Післявесільні обряди. Якщо українські післявесільні ритуали складаються з чотирьох структурних одиниць, то корейські – із п'яти. Відповідно до наступної таблиці, у двох культурах є лише один спільний обряд – від'їзд молодої до молодого.

Таблиця 4.

Термінологія	Україна	Корея	Термінологія
		Друга подорож нареченого до будинку нареченої.	Зегенґ (zeheng)
Покривання молодої і переїзд її в дім чоловіка.	Прихід нареченої до будинку нареченого.		Сінгенґ (sinheng)
		Перший поклін нареченої батькам чоловіка.	Кіонґуґоріе (kyungugorye) або пебеґ (paebeg)
Весільна гостина в домі нареченого.	Весільне святов домі нареченого.		
Післявесільна обрядовість.	Післявесільні ритуали.		
Обрядові дії та обряди очисного характеру.	Обряди очищення		
		Привітання предків	Саданґчамбе (sadangchambe)
		Візит нареченої до батьківського дому	Кунчін (kunchin)

Хоч в Україні, від'їзд молодої до будинку молодого відбувається протягом весільного дня, ми відрізняємо цей обряд від обрядів цього дня. В Україні, після святкової вечері, наречена прощалася з дівчатами та батьками і під супровід співів та музики, від'їжджала до дому молодого, беручи із собою чорну курку і скриню зі своїм посагом[36].

У Кореї, молода їхала до будинку молодого через декілька днів після весільної церемонії. Відповідно до старого запису, ще в I ст. молодий будував малу хату і жив там протягом декількох років перед тим, як привести молоду до батьківського будинку[37]. За традицією молода залишалася в батьківській хаті після весілля і молодий мав подорожувати між хатою молодої і своєю. У XIX ст. ця традиція зберігалась, але молода залишалась дома коротший термін – від трьох до семи днів. Таким чином, молодому доводилось повертатись додому й знову приходити, щоб привести молоду до батьківської хати. Ця традиція зветься зегенґ (*zeheng*), що буквально означає "друга подорож". Після зегенґ молода може здійснити сінгенґ (*sinheng*) – "нову подорож" до будинку молодого. Наречена їхала в kama, екіпажі, який несуть двоє людей, а молодий їхав на коні попереду екіпажа. Молода приносила батькам молодого багато подарунків, серед яких обов'язково була їжа та курчата.

Вітання батьками молодого невістки в Україні називається пригощати молоду. У Кореї існував обряд гіонґуґоріе (*hyungugorye* – обряд поклону молодої батькам молодої) у Кореї. Якщо в Україні батьки молодого зустрічали молоду з хлібом і сіллю на порозі дому й урочисто вітали її прихід, батьки молодого в Кореї отримували великі уклони від нареченої у своїй кімнаті. Протягом гіонґуґоріе молода засвідчувала свою повагу двома традиційними уклонами й одним малим уклоном. Потім батьки кидали каштани та юубу у спідницю молодої з побажаннями "мати багато хлопців"[38]. Тоді також відбувався обряд обміну подарунками.

Обряд прийому молодої в обох культурах супроводжувався багатьма заборонами й ритуалами, які мали збільшити достаток і захистити від злих сил. В Україні, наречена, мала сидіти мовчки весь час, а коли заходила до дому мала відразу випустити чорну курку, яку вона принесла із собою, під піч. Потім вона сідала на почесному місці. З її голови за допомогою палички знімали хустку і кидали на піч. В деяких місцевостях їй давали шматок печини чи шматок глини з печі або сирого буряка, і вона мала мовчки кинути його під стіл[39]. Ці обряди мали підвищити добробут. У Кореї, коли молода заходить до дому, їй необхідно ударити ногою солому, яка була запалена на порозі. Інколи в молоду кидали червоні боби або сіль. Ці обряди мали відігнати нечисту силу[40].

В Україні після обрядового привітання, одружена пара запрошувалась до комори, де для неї було приготоване весільне ліжко, застелене соломою та баранячим кожухом, стояв сніп жита та ікона в головах. Там виконувався стародавній обряд ламання калини[41]. Рідня молодого чекала в домі всю весільну ніч, співаючи еротичні пісні, коли буде винесена сорочка з ознаками невинності. Пізніше ця процедура була обмежена вивішуванням червоного прапору на домі молодої наступного дня і пов'язуванням бояр (чоловічі весільні служителі) червоними поясами й стрічками. Перший нічний ритуал у Кореї виконувався в домі молодої ввечері весільного дня. Жінки сім'ї збиралися в прилягаючій кімнаті, і намагалися спостерігати те, що станеться, інколи роблячи дірки у паперових дверях. Одна з причин яка, спонукала це робити, полягала у тому, що якщо люди цього не зроблять, то це зроблять злі сили[42]. Замість доведення невинності молодої, корейці виконували цей ритуал, щоб захистити нову пару від злої сили.

В Україні й Кореї, весілля завершувалося веселою розвагою, яка тривала декілька днів. Шанування сім'ї молодої було останньою подією, яка відбувалася протягом весільних церемоній. За В.Борисенко весілля закінчувалось обрядовим скріпленням родичання двох сімей. Цей обряд мав різні місцеві назви. У Кореї також є подібний обряд – кунчін (*kunchin*). Якщо українські післявесільні обряди тривали протягом тижня після весілля, то корейські – через місяць-два, або рік. Коли молода відвідувала своїх батьків, тесть і молодий супроводжували її, приносячи багато їжі для сусідів. У той час, як тесть звичайно, повертався відразу назад, молодий залишався на декілька днів. Наречена також могла залишатись поки батьки молодого її не покличуть назад[43].

В обох культурах, весілля завершувалося церемоніями очищення або об'єднання. В Україні – це очисний обряд *виводу* в церкві або обрядове обливання водою з річки чи джерела. Ці ритуали мали забезпечити соціалізацію одруженої пари й вступ молодої до її нової сім'ї[44]. Молода мала виконати ряд сімейних обов'язків – розпалити вогонь у печі, принести воду з колодязя тощо[45]. Система шлюбних обрядів, особливо в Східній Україні, завершувалася так званою церемонією биття каші[46]. Значення ритуалу – гарантувати добробут нової сім'ї, сприяти множенню великої рогатої худоби й зростанню багатства. Цей обряд має стародавнє походження. Каша символізує щасливу єдність одружених партнерів і також зустрічається в українських обрядах народження як символ добробуту. В Кореї виконувався обряд "саданґчамбе" (*sadangchambe* – увічливий уклін могилам пращурів). Його мета – попросити у предків удачі та родючості, а також, щоб молоді успішно увійшли до нової сім'ї.

Висновки. Головна особливість весільних обрядів двох народів полягає у проведенні весільної церемонії в домі нареченої й приведенні молодої до будинку молодого. Хоч деталі обрядів та їхній зміст відрізняються, основна структура весільної обрядовості має багато спільного. Українське і корейське весілля мають такі складові: сватання – оглядини – заручини – передшлюбні обряди – шлюб – весільна гостина в домі нареченої – переїзд молодої у дім чоловіка – весільна гостина в домі нареченого – післявесільна обрядовість – обрядові дії очисного характеру та інкорпоративні обряди.

Незважаючи на подібність структур, українські весільні обряди мають такі структурні елементи, яких немає в корейських. Наприклад, залицяння, дівич-вечір, готування весільного короваю, церковна весільна служба тощо. В чому ж полягає причина, що весільні обряди двох народів відрізняються? Два народи мають різні соціальні, економічні, так і релігійні умови. Порівняно з Україною, Корея має відносно сильнішу патріархальну традицію, яка не дозволяє залицяння. У той час, як українське суспільство дозволяє близьким друзям нареченої та нареченого грати важливу роль в одруженні, корейське суспільство – ні. Крім того, у Кореї нема хрещених.

Релігійні та інші фактори, роблять корейські й українські весільні ритуали різними. Якщо на українське весілля впливає православна та католицька церква, то на корейське – конфуціанство. Наприклад, в Україні, весільна церемонія відбувалася в церкві в неділю. На весільний календар також впливає церковний, отже протягом посту весіль не було. У Кореї, день весілля визначався на підставі дня народження нареченої та нареченої. Також конфуціанство надає великого значення культу пращурів, звідки походять обряди "саданґчамбе".

Незважаючи на різницю, у весільній обрядовості двох народів багато спільного. Передусім, панівні класи обох культур втручалися у народну весільну обрядовість: В Україні примушували укладати шлюб у церкві, у Кореї була запроваджена конфуціанська модель. Однак, народ в обох випадках не відмовився від традицій і продовжував зберігати їх.

По-друге, українська й корейська весільна обрядовість має багато подібних фольклорних елементів. Народні обряди відокремлення, переходу, і об'єднання знаходяться в обох весільних культурах. Наприклад, зміна зачіски, обмін подарунками, зв'язування рук молодих, миття рук, благословення зерном, спільна трапеза тощо. Крім того, обидва народи використовують багато подібних речей для весільних обрядів – зелені дерева, прикраси пташиної форми, курчат тощо, які символізують добробут, продуктивність і захист від злих сил.

В цій статті ми порівняли лише мінімальну весільну структуру двох народів і знайшли багато спільного. Якщо ж дослідити максимальну весільну структуру, можна буде знайти більше спільного і можна пояснити спільні риси розвитку традиційної культури народів.

---

[1]Mushynka, M. "Wedding," In *Encyclopedia of Ukraine* vol. 5. Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1993, pp. 688 – 690.
[2]Кузеля З. "Весільні обряди" // Енциклопедія Українознавства. Загальна частина. Т.1. – К., 1994. – С. 240 – 242.
[3]Шухевич В. "Гуцульщина." // Матеріяли до українсько-руської етнольогії. Т. 5. – Львів, 1902. – С. 11 – 68.
[4]Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди на Україні. – К., 1988.
[5]Пак Г. І. *Ганкук Зонтонґ Гонріе уі Іонґу* [*Study on Korean traditional Wedding Rituals*], Коріодегак чулпанса, Сеул, 1988.
[6]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 23.
[7]Там само. – С. 15.
[8]Choe, Jae-Seok. "Process of Change in Korean Family Life," *Korea Journal* Vol. 3, No. 10 (October, 1963), p.10.
[9]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 29.
[10]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 241.
[11]Лі К. К. "тонґуауіріе – гонріе," Ганкук Зонтонґ Мунгуа уі Іге ["Rites of Passage - wedding rituals," *Structural Understanding of Korean Traditional Culture*], Сеулдегак чулпанса, Сеул, 1993. – С. 64.
[12]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 29.
[13]Шухевич В. Вказ. праця. – С. 11.
[14]Лі К. К. Вказ. праця. – С. 65.
[15]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 241.
[16]Там само. – С. 241 – 242.
[17]Yang, Seung Mok . *Korean Customs and Etiquette*. Seoul: Moon Yang Gak, 1991, p.56.
[18]Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. – К., 1974 – С. 84.
[19]Кузеля З. В. Вказ. праця. – С. 242.
[20]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 75 – 77.
[21]Зосонілбоса, *Сазінуробеунун Тонґуауріе* [The Rite of Passage, learning through pictures]. Зосонілбоса, Сеул, 1999, p. 13.
[22]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 61 – 68.
[23]Там само. – С. 40 – 42.
[24]Пак Г. І. В. Вказ. праця. – С. 69.
[25]Там само. – С. 67 – 69.
[26]Здоровега Н. І. Вказ. праця. – С. 50 – 55; також Борисенко В. Вказ. праця. – С. 70 – 71.
[27]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 337.
[28]Шухевич В. Вказ. праця. – С. 36.
[29]Там само і Борисенко В. Вказ. праця. – С. 72.
[30]Шухевич В. Вказ. праця. – С. 36.
[31]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 73 – 75.
[32]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 72.
[33]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 84 – 86.
[34]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 242.

[35]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 91 – 92.
[36]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 242.
[37]Kim, Chung. *Women of Korea: A History from Ancient Times to 1945.* Seoul: Ewha Womans University Press, 1982, p. 82.
[38]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 98 – 102.
[39]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 242.
[40]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 97.
[41]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 241 – 242.
[42]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 87.
[43]Пак Г. І. Вказ. праця. – С. 87.
[44]Кузеля З. Вказ. праця. – С. 242.
[45]Борисенко В. Вказ. праця. – С. 80 – 81.
[46]Там само. – С. 82 – 83.

Йосип ФЕДАС
Київ

КОМПОЗИЦІЯ ВИСТАВ ЛЯЛЬКОВОГО ВЕРТЕПУ

Вистави лялькового вертепу складалися з двох компонентів. У літературі вони називаються по-різному: “частина”, “дія”, “дійство”, “половина”, “розділ”, “акт”, “картина”, “сценка”.

Щодо першої складової вживають вирази: “релігійна частина”, “духовна частина”, “духовна драма”, “канонічна частина”, “різдвяна драма”, “релігійна драма”, ”божественна дія”, “духовна дія”, “сцени на євангельські сюжети”, “біблійні легенди”.

Другу складову називають: “комічні сценки з реального життя на зразок інтермедій”, “комедійна частина”, “світська частина”, “народна частина”, “інтермедійна частина (дія)”, “народнопобутова частина (дія)”, “жартівливі сцени побутового характеру”.

Щодо зв’язку між складовими вистави і зв’язки в межах кожної частини також немає єдиної думки.

В.І.Резанов зазначав, що між обома частинами драми не було “ніякого внутрішнього зв’язку”[1]. Про те, що ці частини були сюжетно не зв’язані, говорила О.Я.Шреєр-Ткаченко[2].

“Драма розпадається на дві незалежних одна від одної частини”, – писав П.П.Пономарьов[3].

У літературі зафіксовані й інші висловлювання: про те, що “духовна” і світська частини пов’язані “механічно”[4], “майже механічно”[5], “досить механічно”[6], “цілком механічно”[7], “дуже слабо”[8], “майже не пов’язані”[9].

І.П.Єрьомін стверджував, що обидві частини вертепної драми майже не пов’язані між собою. “Це – дві самостійні “п’єси”, об’єднані в одне ціле. Не випадково перша частина ставиться здебільшого на верхній сцені, де знаходиться панорама – Віфлеєм, а друга – блазенська частина – розгортається на нижній сцені”[10].

У вертепі “релігійні і світські частини виявились чітко розмежованими, вони склали два самостійні акти, побутові сценки з інтермедій перетворились у своєрідний комедійний дивертисмент”[11].

Єдина “нитка”, яка, на думку ряду авторів, зв’язувала обидві частини – мотив радості з приводу смерті царя Ірода[12]. Дехто називав ще й мотив радості з приводу народження Христа[13].

Дискусійний характер мають не тільки ті висловлювання, які стосуються композиції всієї вистави, але також її світської частини.

На думку О.М.Веселовського, друга частина вертепної драми не мала органічної цілісності і композиційної стрункості. Він зазначає: “Не слід однак шукати в ній органічності і правильного розташування частин: вона є лише ряд епізодичних сцен, які йдуть одна за одною і ледве зв’язані слабким зв’язком”[14]. Це сказано про другу частину вертепної драми, опублікованої в книжці М.А.Маркевича.

І.Я.Франко зазначав, що світська частина вертепної драми “складається з цілого ряду сцен інтермедійного характеру, які слабо в’яжуться в одну цілість”[15]. Далі знаходимо пояснення цієї думки. Автор пише, що вертеп “користується готовими шаблонами та фігурами, виробленими розвоєм театру XVI і XVII ст. і не дбаючи про органічну цілість драми, хапає для неї ті фігури й епізоди, що були найпростіші, найефективніші і загально улюблені”[16].

© Й.Федас

А.Ф.Некрилова стверджує, що в світській "половині" без внутрішнього мотивування і логіки "нанизувались сценки побутові й історичні, комедійні і сатиричні чи просто видовищні ..."[17].

"Єдність цих невеличких яв грунтувалася більш на зовнішніх, ніж на внутрішніх зв'язках"[18].

"Зв'язної дії немає, – писав О.І.Білецький, – окремі сцени іноді пов'язані, іноді не пов'язані одна з одною; сценічний рух виражається, як звичайно в лялькових п'єсах, у тому, що дійові особи б'ються одна з одною, тікають від переслідувань, танцюють"[19].

Думка про цілісність світської частини драматургії вертепу була висловлена ще в XIX ст. Уже тоді побачили, що світська частина мала вигляд "окремої і досить розвиненої комічної дії"[20].

Дослідники не тільки зауважили наявність зв'язку, але й спробували з'ясувати, в чому він проявляється. Деякі автори стверджували, що окремі "сцени" об'єднував в одне ціле головний персонаж Запорожець[21].

Були й інші міркування. Наприклад, П.Г.Житецький писав, що радість з приводу появи новонародженого (у відображенні загальної радості вчений вбачав суть світської частини) – це та "нитка, яка об'єднує в одне ціле всі ці веселі групи, що виступають одна за одною на сцену"[22].

Поява персонажів на сцені пояснюється радістю з приводу різдва і смерті царя Ірода[23].

Л.Б.Архимович вказує на композиційну роль музики, яка "об'єднувала багато епізодів другої дії в одне драматургічне ціле"[24]. В іншій публікації підкреслюється особлива роль музики: "Саме музика об'єднує в єдине театральне видовище калейдоскоп дрібних епізодів /.../"[25]. Тут же зауважується, що музика першої частини за характером і настроєм контрастує другій, вони "ніби доповнюють одна одну, складаючи єдине ціле"[26].

Цілісність світської частини, "інтермедії – яви" якої "так чи інакше поєднані між собою", відзначає Л.Є.Махновець[27]. Він пише: "Швидка зміна численних персонажів, що співали, танцювали, билися, цілувалися, кричали, ворожили, пили горілку, перекидалися дотепами, створювали цікаве, веселе, динамічне видовище"[28]. Цей динамізм найбільш характерний для "головного позитивного персонажа вертепу – запорожця"[29]. Навівши його монолог, автор зазначає: "Дальші дії запорожця – а він виступає у половині всієї другої частини вертепної вистави – розвивають у сценічній грі те, що говорилося в монолозі"[30].

Композиційну функцію запорожця зауважує М.С.Грицай: "Епізоди світської дії об'єднані навколо запорожця, пов'язані в єдиний композиційний вузол. Тематичні зигзаги сюжетної лінії цієї частини вертепної драми є типовим явищем для народної драми"[31]. В іншій праці автор пише: "У цієї дії немає композиційного зв'язку властивого для драматичних творів. Тут бачимо художньо опрацьовані окремі народні сценки. Воєдино їх зв'язує ідейне спрямування"[32].

На думку Л.Б.Архимович, запорожець "був віссю, навколо якої розташовувались інтермедії"[33].

С.О.Смілянська бачить у першій частині вистави чітку побудову: зав'язка (народження Христа), кульмінація (наказ убити Немовля) і розв'язка (Смерть відсікає голову Іроду). Друга частина складається з ряду інтермедій, які об'єднує "центральний герой вертепу – Запорожець"[34].

Різдвяна драма вертепу, на думку деяких авторів, побудована у відповідності з теорією шкільної драми, тобто за класичним зразком – протазис, епітазис, катастазис і катастрофа[35].

Якщо погодитись, що сценки поєднувалися механічно, тобто вистава не мала композиції, будуть усі підстави не зараховувати вертеп до мистецтва. ."... Щоб певний твір штуки, – писав І.Я.Франко, – викликав сильне і потрясаюче зрушення в нашім нутрі, мусить і весь уклад бути на те звернений, щоб громадити увагу і заняття читача, а не розстрілювати їх. Відси відвічне намагання до єдності і одноцільності в штуці ..."[36]. Досягненню органічної єдності служить композиція.

Окремі дослідники фольклорного театру це усвідомлюють. Наприклад, Н.І.Савушкіна виділяє й аналізує чотири сюжетно-композиційні типи народних драм східних слов'ян: 1) комічна сцена; 2) драма ланцюгової (дивертисментної) побудови; 3) драма складної побудови; 4) контамінована драма[37].

Розглянемо одну з лялькових вистав.

Схема сокиринського вертепу

Дія 1-а. Ява 1-а.

1. За вертепною скринькою хор співає "Пънію время і молитвъ час".
2. Паламар виходить, повідомляє про народження Ісуса Христа, дзвонить і виходить.
3. Пісні "Ангелы снижайтеся", "Небом земля сталася", "Как Люцифер пал с неба", "Бог от дъви рождается".

Ява 2-а.

4. Два ангели ходятьі кланяються, один відходить, а другий підходить до дверей і говорить.
5. Пісня "Слава буди во вишних Богу".
6. Пастухи Грицько і Прицько розмовляють (спочатку – за вертепною скринькою).
7. Пісні "Вол и осел Христа витают" і "Ты, вертепе, возвеселися".

Ява 3-а.

8. Розмова двох пастухів.
9. Пісні “Нова рада стала”, “Де Христос радився”, “Перед тим дитятком”, “Прошу тебе, Царю”.
10.Музика грає “Дудочку”. Пастухи танцюють, потім виходять.

Ява 4-а.

11.Пісня “Днесь Ирод грядет во своя страны Вифлеемскія”.
12.Входять три воїни й оглядають місце царя.
13.Заходить Ірод, сідає, а воїни виходять.
14.Пісня “И вилъв же он во своем повити”.

Ява 5-а.

15.Пісня “Шедше тріе Цари ко Христу со дари”.
16.Три цари ідуть до Христа, а Ірод запитує, куди вони йдуть.
17.Царі відповідають, що до Ісуса Христа.
18.Ірод просить царів повідомити потім йому про місце народження Христа. Царі виходять.

Ява 6-а.

19.Пісні “Отвъщаша Ему” і “Аз шед поклонюся”.
20.У вертепі освітлюється зірка.
21.Пісня “Звъзда идет чудно”.
22.Царі вклоняються Христу, говорять до нього і виходять.

Ява 7-а.

23.Назустріч іде ангел, радить не заходити до Ірода. Царі дякують йому і виходять.
24.Пісні про те, що волхви прислухалися до поради ангела.
25.Розмова розлюченого Ірода.

Ява 8-а.

26.Три воїни одержують наказ убити всіх немовлят і виходять.
27.Хор співає “Перестань рыдати, печальная мати”.

Ява 9-а.

28.Воїн приводить Рахиль з дитиною і говорить.
29.За наказом Ірода воїн заколює дитину, а Рахиль плаче і говорить.
30.Пісня “Ирод несытый велит убити”.
31.Рахиль просить Ірода повернути дитину.
32.Ірод радить не побиватися за мертвою дитиною.
33.Пісня “Не плач, Рахиле”.
34.Рахиль проклинає Ірода.

Ява 10-а.

35.Воїн проганяє Рахиль.
36.Ірод наказує воїнам оберігати його від смерті.
37.Воїни виконують наказ.
38.Пісня “Тут смерть выходить”.
39.З’являється смерть, воїни втікають, вона звертається до Ірода.

Ява 11-а.

40.З’являється чорт, звертається до смерті і виходить.
41.Діалог Ірода і смерті. Вона січе Ірода і виходить.
42.Пісня “Дерзай от смерті посъчен косою”.

Ява 12-а.

43.З’являється чорт, виносить Ірода і говорить.
44.Пісня “Не въдал же он, что вже истребится”.

Дія 2-а. Ява 1-а.

45.Дід і баба розмовляють. Пісня “Ой під вишнею, під черешнею”.

Ява 2-а.

46.Солдат проганяє діда і бабу, звертаючись до глядачів, оголошує монолог.

Ява 3-а.

47.Солдат танцює з Дарією Іванівною. За вертепом чути звук барабана. Вони прощаються.

Ява 4-а.

48. Гусар.

Ява 5-а.

49.Мажарка. Танцює і співає з гусаром (під музику) “Гусар коня наповав, Дзюба воду брала”.

Ява 6-а.

50.Циган на коні, кінь спотикається, циган падає. Весь час говорить.

Ява 7-а.

51.Циганчук кличе батька вечеряти, циган відмовляється, циганчук виходить.

Ява 8-а.

52.Діалог циганки і цигана (циганка виходить і знов з’являється).
53.Діалогічна пісня “Де ж, цигане, ти живеш”.

Ява 9-а.

54.Поляк з хлопчиком. Хлопчик виходить, поляк звертається до глядачів.

Ява 10-а.

55.Платавка, дружина поляка. Під музику танцюють польку. Хлопчик виглядає з-за дверей.

Ява 11-а.

56.Хлопчик танцює, поляк і Платавка проганяють його і самі виходять, почувши стук запорожця.

Ява 12-а.

57.Запорожець співає “Да не буде лучше, да не буде краще”.
58.Монолог запорожця.

Ява 13-а.

59.Запорожець і Феська-шинкарка, розмовляють, танцюють “Козачок”, запорожець проганяє Феську і танцює сам.
60.Дві змії кусають запорожця.

Ява 14-а.

61.Циганка ворожить.
62.Запорожець і циганка танцюють “Козачок”, запорожець б’є циганку, проганяє і танцює сам.

Ява 15-а.

63.Запорожець йде до Феськи.

Ява 16-а.

64.Жид і жидівка, вона виходить.

Ява 17-а.

65.Запорожець і жид.

Ява 18-а.

66.Сатана забирає жида.

Ява 19-а.

67.Запорожець під музику танцює “Козачок” а потім, звертаючись до глядачів, вкладається спати.

Ява 20-а.

68.Приходять два чорти. Після розмови запорожець проганяє чорта, а сам танцює і говорить.

Ява 21-а.

69.Діалог запорожця і попа. Піп виходить, запорожець прощається з глядачами і теж виходить.

Ява 22-а.

70.Клим і свиня.

Ява 23-а.

71.Циган і Клим. Циган виходить.

Ява 24-а.

72.Клим і дружина. Вона виходить.

Ява 25-а.

73.Клим і дяк.

Ява 26-а.

74.Учень, дяк і Клим проганяють свиню.

Ява 27-а.

75.Дяк і Клим. Дяк виходить.

Ява 28-а.

76.Клим і дружина розмовляють, танцюють.

Ява 29-а.

77.Клим і коза. Вона сховалася за стілець. Клим звертається до глядачів, хто-небудь відповідає.

78.Музика грає "Козу". Коза танцює. Клим її б'є і говорить.

Ява 30-а.

79.Жебрак Савочка просить "на харч, на горілку". Запорожець кличе Савочку випити за одержані гроші.

Зв'язок між явами першої дії очевидний. Закінчується дія справедливим покаранням дітовбивці.

У монолозі Діда – зв'язок обох дій:

От тепер же и ми, бабусенько, дождалися,
Як Ирода на світи не стало.
Тепер, моя молодичко,
Потанцюймо хоть мало.

Солдат сприймає загальну радість з нагоди народження Христа Спасителя, розповідає про винищення Іродом дітей, про втечу Йосипа з дитиною, вітає глядачів з Різдвом Христовим.

Своєрідність композиції вистав лялькового вертепу (як і бетлейки, райка, "Петрушки") полягає в тому, що вистави будувалися за принципом огляду, шляхом нанизування сцен. Завдяки цьому деякі сценки, номери переставлялися, опускалися, з'являлися нові. І це не руйнувало цілісності вистави. Сказане стосується і тих випадків, коли показувалася лише одна частина. Все це характеризує мобільність, динамічність, "відкритість" згаданого принципу, відкриває можливості для імпровізації і варіантності. Персонажі з'являлися на сцені і залишали її завжди вмотивовано.

Детермінованою була і сценічна поведінка персонажів. Слово, музика, танець – все це виконувало композиційну функцію. Її виконували і "сцени-зв'язки"[38].

Принцип нанизування зустрічається у фольклорі, зокрема, в народних піснях, казках, де він має і свої особливості. Названий принцип давнього походження. "Принцип кумуляції, – зазначає В.Я.Пропп, – відчувається нами як реліктовий (...). Нанизування є не лише художній засіб, але й форма мислення взагалі, що виявляється не тільки у фольклорі, але і в явищах мови"[39].

Мобільність вистави вертепу відкриває шлях до численних структурних комбінацій: перестановка сцен у межах одного сюжету, контамінація їх зі сценами інших сюжетів тощо.

Основний композиційний стрижень вистави вертепу – радість з нагоди народження Христа, схвалення справедливого покарання дітовбивці Ірода, привітання людей з Різдвом Христовим.

[1]Резанов Вл. Древнерусские мистериальные “действа” и школьная драма XVII – XVIII вв. //История русского театра. – М., 1914. – Т.1. – С.51.
[2]Історія української дожовтневої музики. – К., 1969. – С.102; Шреєр-Ткаченко О.Я. Історія української музики. – К., 1980. – Ч.1. – С. 97; История украинской музыки. – М., 1981. – С.32.
[3]Пономарьов П.П. Народна драма // Українська народна поетична творчість. – К., 1958. – Т.1. – С.720.
[4]Прыгунов М. Драма вертепная // Литературная энциклопедия. – М., 1930. – Т.3. – С.544.
[5]Еремин И. Русский народный кукольный театр // Цехновицер О., Еремин И. Театр Петрушки. – М., 1927. –С.79.
[6]Белецкий А. Старинный театр в России. – М., 1923. – С.95.
[7]Киселев А.Г. Украинский вертеп. – Чернигов, 1915. – С.5; Український вертеп. Текст, малюнки, ноти. З вступною статтею Ол. Кисіля. – К., 1918. – С.5.
[8]Житецкий П.И. Предварительные замечания // Галаган Гр.П. Малорусский “Вертеп” или вертепная рождественская драма. – К., 1882. – С.4; Махновець Л. Гумор і сатира наших предків // Давній український гумор і сатира. – К., 1959. – С.16; Махновець Л. Вертепна драма // Історія української літератури: В 8 т. – К., 1967. – Т.2. – С.83.
[9]Морозов П.О. Очерки из истории русской драмы XVII – XVIII столетий. – СПб., 1888. – С.85; Морозов П.О. История русского театра до половины XVIII столетия. – СПб., 1889. – С.78; Гвоздев А. Гринченко Н. Вертеп // Большая советская энциклопедия. – М., 1928. – Т.10. – Стлб.365. Див.також: Грінченко М.О. Матеріали до музичного словника // Рукописні фонди ІМФЕ. – Ф.36-4. – Од. зб. 555. – Арк.73.
[10]Еремин И.П. К истории восточнославянского барокко (Из лекций по украинской литературе XVII – XVIII вв.) / / Сибирская археография и источниковедение. – Новосибирск, 1979. – С.198.
[11]Гусев В.Е. Фольклорно-драматическое творчество восточнославянских народов // Фольклорный театр народов СССР. – М., 1985. – С.42.
[12]Галаган Гр.П. Малорусский “Вертеп” или вертепная рождественская драма. – К., 1882. – С.16; Морозов П.О. Очерки из истории русской драмы XVII – XVIII столетий. – СПб., 1888. – С.87 – 88; Морозов П.О. История русского театра до половины XVIII столетия. – СПб., 1889. – С.80; Возняк М.С. Початки української комедії (1619 – 1819). – Львів, 1919. – С.157.
[13]Галаган Гр.П. Назв. праця. – С.16; Вертеп // Большая энциклопедия. – 3-е изд.СПб., 1901. – Т.4. – С.688; Киселев А.Г. Украинский вертеп. – Чернигов, 1915. – С.18; Возняк М.С. Початки української комедії (1619 – 1819). – Львів, 1919. – С.157.
[14]Веселовский А. Старинный театр в Европе. – М., 1870. – С.394.
[15]Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII в. // Зібр. творів : У 50 т. – К., 1982. – Т.36. – С.271.
[16]Франко І.Я. Цит. праця. – С.273.
[17]Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища: Конец XVII – начало XX века. – Л., 1984. – С.60.
[18]Поліщук Ф.М. Вертепна драма // Історія української літератури. Давня література. – К., 1969. – С.340.
[19]Белецкий А.И. Старинный театр в России. – М., 1923. – С.95 – 96.
[20]Морозов П.О. Очерки из истории русской драмы XVII – XVIII столетий. – СПб., 1888. – С.86; Морозов П.О. История русского театра до половины XVIII столетия. – СПб., 1889. – С.78;
[21]Житецкий П.И. Предварительные замечания. – С.7; Перетц В. Кукольный театр на Руси // Ежегодник императорских театров. – СПб., 1895. – С.150, 157.
[22]Житецкий П.И. Малорусские вирши нравоописательного содержания // Киевская старина. – 1892. – N 5. – С.159.
[23]Киселев А.Г. Украинский вертеп. – Чернигов, 1915. – С.18.
[24]Архимович Л.Б. Українська класична опера. – К.,1957. – С.26.
[25]Архимович Л.Б. Старинный музыкальный театр Украины // Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII – начало XVIII вв.). – М., 1976. – С.152.
[26]Архимович Л.Б. Старинный музыкальный театр Украины. – С.151.
[27]Махновець Л. Гумор і сатира наших предків // Давній український гумор і сатира. – К., 1959. – С.16;
[28]Махновець Л. Драматургія // Історія української літератури: У 8 т. – К., 1967. – Т.2. – С.83 – 84.
[29]Там само. – С.85.
[30]Там само. – С.86.
[31]Грицай М.С. Вертепна драма // Грицай М.С., Микитась В.Л., Шолом Ф.Я. Давня українська література. – К.,1978. – С.329.
[32]Грицай М.С. Українська драматургія XVII – XVIII ст. – К., 1974. – С.169.
[33]Архимович Л.Б. Старинный музыкальный театр Украины. – С.150.
[34]Смелянская С.А. Украинский вертеп (К проблеме изучения стоков народного театра на Украине): Автореф. дисер.канд. искусствоведения. – М., 1980. – С.14.
[35]Копица М.Д. Взаимодействие искусств в украинском вертепе //Из истории национальных оперных школ. – К., 1988. – С.27; Приходько О.М. Театр кукол Украины: Национальные традиции и их современное развитие: Автореф. дисер.канд. искусствоведения. – К., 1991. – С.9.
[36]Франко І.Я. Причинки до оцінення поезії Т.Шевченка // Світ. – 1881. – N 10. – С.171.
[37]Савушкина Н.И. Вопросы поэтики народной драмы в сравнительном изучении (Общее и особенное в народной драме восточных славян) // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: 8-й Международный съезд славистов. – М., 1978. – С.402 – 412.
[38]Каладзінскі М.А. Беларускі народны тэатр // Народны тэатр. – Мінск, 1983. – С.35.
[39]Пропп В.Я. Фольклор и действительность.– М., 1976. – С.248.

Валентина БОРИСЕНКО,
Наталя СТИШОВА
Київ

ОСІННІ ТРАДИЦІЙНІ СВЯТА УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНОГО ПІДЛЯШШЯ

Підляшшя – це територія, що нині входить до складу Польської держави. Воно розташоване по обидва боки середнього Бугу на північний захід України, між Холмщиною на півдні і річкою Нарвою (пограниччя з Білоруссю) на півночі. На заході межує із Мазовією (Польща) і Волинню та Поліссям на сході[1].

Із історичних джерел відомо, що Підляшшя до початку XIV століття входило до складу українських земель. Але з 1320 року, коли відбулося послаблення Галицько-Волинського князівства, його частина (Берестейщина), а згодом і повністю все Підляшшя опинилося у Великому князівстві Литовському.

Сама назва Підляшшя виникла вже на початку XVI століття у зв'язку із утворенням Підляського воєводства (1520 р.) з центром у Дорогочині. Воно складалося із Дорогинської, Більської та Берестейської земель. Переважну його частину після Люблінської унії (1569 р.) приєднано до Польщі. Після розподілу останньої у 1795 році, Північне Підляшшя належало Прусії, південні ж його землі відійшли до Австрії, а Берестейщина до Росії. Під час наполеонівських воєн, знову відбулися зміни у розподілі: Північне Підляшшя відійшло до Росії, південне – до Варшавського князівства, а з 1815 року до Польського Королівства.

Таким чином Підляшшя було поділене на дві частини: північну, яка належала Росії, з 1842 року – до Гродненської губернії (повіт Більський, Берестейщина) і південну – разом із Холмщиною увійшла до складу Королівства Польського, а пізніше Варшавського генерал-губернаторства. Обидві ці частини Підляшшя жили дещо відмінним життям. Ми зосередимо свою увагу на Північному Підляшші.

Після 1830-го року українське та білоруське населення без великого опору перейшло тут з унії до православ'я і не зазнало полонізації.

У серпні 1997 року на Північному Підляшші працювала етнографічна експедиція Київського Національного університету імені Тараса Шевченка у складі доктора історичних наук Валентини Борисенко (керівник), аспірантки Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України Наталі Стишової, лаборанта кафедри етнології та краєзнавства Олега Войцехівського. Мета експедиції полягала у збиранні етнографічного матеріалу в регіоні, а також вивчити та проаналізувати ступінь збереженості народної традиційної культури. Протягом двох тижнів зібрано досить цікавий етнологічний матеріал з календарної, весільної, родинно-побутової обрядовості та зроблені фольклорні записи у таких селах: Гайнівка, Кленіки, Старий Корнін, Чижі, Мельник, Відово, Орєшково, Пуциска, Добривода, Черемха, Грабарка на Більщині.

Українська людність Підляшшя зберігає свої прадавні традиції, звичаї, намагається дотримуватися обрядів, пам'ятає багато пісень (весільних, родинно-побутових, жнивних, обрядових, ліричних, чумацьких, а ще колядок, щедрівок, веснянок, "рогульок").

Українська пісня не байдужа і певній частині молоді. Це підтвердив фестиваль, який проводився у селі Мельник (серпень 1997 року) на березі річки Буг під назвою "Сьомі музичні діалоги над Бугом". У ньому брали участь фольклорні колективи не тільки підляської молоді, а й України. Такий фестиваль вже став традиційним і відбувається на Північному Підляшші з 1991 року.

Здавна заселене українцями Північне Підляшшя належить до етнорегіону Полісся. Тут займалися переважно землеробством, садівництвом, скотарством, а ще мисливством та рибальством. Також розвиненими були промисли та ремесла, такі як кушнірство, гончарство, обробка дерева, ткацтво, плетіння із соломи та лози. На теренах Північного Підляшшя плетіння та кушнірство збереглося подекуди й дотепер.

За результатами наукової експедиції з'ясувалося, що населення Північного Підляшшя вважає початком осені свято Ганни (7 серпня), що відбито і у народних прислів'ях підляшан: "Ганна – вже осіння панна". Завершується осінній цикл – Введенням в храм Пресвятої Богородиці (в народі Введення або Введеніє), яке відзначається 4 грудня.

Як виявилося, старші люди у селах Підляшшя надають великого значення обрядам дожинок (обжинки), одпустам (храмові свята) і вшануванню померлих пращурів.

Дожинкам у літньо-осінній період приділялося великої ваги і значимості.

До жнивних звичаїв та обрядів відносяться: зажинки (початок збирання врожаю), період самих жнив та дожинки (обжинки). У народі вважалося, що сприятливі дні для початку жнив – це субота та середа. До жнив селяни готувалися ретельно. Господарі ладнали весь сільськогосподарський реманент: гострили куплені серпи та коси. Коли йшли на поле, то одягалися у святковий одяг.

© В.Борисенко, Н.Стишова

Жителька села Відово Марія Місюк згадує: "…Суботнього дня, десь по полудню, година друга, йдуть зажинаті цілим селом. На ліву руку в'яжем освячений льон, та так, щоб він не розкрутився (з їм треба кончити жнива). Це той льон, котрим обв'язуєм свєчку (громничну, вона стоїть у церкві). Беремо кусочок хлєба з дома, кладемо на поле на ослоночок. Зажінаєм і Бога просим погоди, здоров'я, коб житечко дожаті, на ярину ще поспішаті"[2]. Далі Марія Місюк продовжує: "…Жнемо, жнем – нажалі 6 чи 12 снопов і вже пойдем додому. Отходячи. жменю нажнем. скрунемо крестік, жигнаючи "Отця і Сина і Святого Духа", і говоримо: "Господі, благослови нам на каждий деньочок такую радость, охоту і здоров'я, як на тей день послав. І пойдемо"[3]. Ці дії селяни мотивували тим, що вищеназваний обряд сприятиме хорошим жнивам наступного дня, а люди не калічитимуть пальці серпами. Далі Марія Місюк розповідає: "… Алі міло колісь було, алі охотно. Колісь йдеш у полє з Богом, з ангеламі, убраний в чисте, гоже, у святкове. Баби гарно повбірані жнуть і мужчини тоже, а десь послє вже, посеред жнив, то збіраються до купи, як начнуть ще йдучи додому співаті:

Кидай дєвка жито жать,
Ходім в холодок лєжать.

А як дожнем, зробимо "перепєліцу". Покинемо трошки жита, зв'яжем вершок, виполем (щоб на другий рік було чисте), вберемо квітками. Хлєбець в середіну покладемо на застелений білою ганчіркою камінець. Це робілі для того, щоб урожай гарний був. Частинку колосків зрізували і святили на Успіння (Сплєння – 28 серпня). А потім вже жито засівали на новий урожай (за тим, хто сіяв, треба ходити босоніж) і просять у Бога, щоб уроділо на новоє лєто"[4].

Коли робили перепелицю, то приказували (спершу помолившись Богу): "Коб уродила добре, коб од біди, од нещастя, од грому спас Господь"[5]. Її переважно робили біля дороги, щоб було видно усім перехожим.

У селі Добривода, як ставили перепелицю, то співали:

Прилєтай, прилєтай перепілко
Бо вже в нас жита стілько.
Як не маш, як не маш прилєтати,
То будеш зимовати.
Покочу, покочу свій вєночок,
Я й у вишньовий садочок.
Привикай, привикай мій виночку,
Я й у вишньовом садочку.
Так як я, так як я молоденька,
У чужого батенька.
День роблю, день роблю, ничку ни сплю,
Так я їм ни догоджу.
Навару, навару вичерати,
Він каже ни смачная.
Постилю, постилю білу постиль,
Він каже ни м'якая.
Твій обід, твій обід ополудні,
Вичера опувночи[6].

Або ще приспівували, коли робили перепелицю:

Не буду вилітаті, бо буду тут зимоваті,
Наша пані добра, зготувала вороб'я.
Вороб'ї на повмістку, горілочка в келішку[7].

Ці пісні співали також на завершення роботи, коли поверталися із поля. Наближаючись до двору пісня звучала голосніше. Господар виходив, усім щиро дякував і пригощав їжею та напоями. Виконуючи приспівки обов'язково обливалися водою, це здійснювалося для того "коб житечко на лєто було бардзо наросле". Можливо в цьому обряді є давній ще дохристиянський звичай водного очищення.

Під час жнив, було також і своєрідне гадання. Кожна дівчина чи хлопець намагалися знайти подвійний колосок. Якщо він потрапить дівчині, – це означало швидке заміжжя, а хлопцю – одруження, а коло жінці (молодиці) – то матиме дітей близнюків[8].

Окрім жнивного обрядодійства дуже поширеним на Північному Підляшші є і храмове свято. Його називають "отпуст" або "пристольний празник". Цього дня до певного села чи містечка, де є храм,

з'їзджається більшість православного люду Підляшшя. Осінній цикл свят, як ми вже згадували вище, розпочинається із Успіння Праведної Ганни (в народі "Ганни"), яка вшановується 7 серпня (отпуст у селі Старий Корнін). Далі відзначається Маковія (14 серпня); Спаса (Преображення Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа – 19 серпня, отпуст на Грабарці); Сплєння (Успіння Пресвятої Богородиці – 28 серпня); Головосіка (Усікновення Голови Івана Хрестителя – 11 вересня, храм у Щитах); Друга Пречиста (Різдво Пресвятої Богородиці – 21 вересня); Чесного Хреста (Воздвиження Чесного і Життєтворного Хреста Господнього – 27 вересня); Івана Богослова (9 жовтня, храм у Березові); Покрова (14 жовтня, пристольний празник у селі Добривода); Дмитра (Дмитра Солунського – 8 листопада); Параскеви П'ятниці (10 листопада, отпуст у селі Кленіки); Михайла (Собор Архистратига Михайла – 21 листопада, отпуст у селі Орля); Запусти на Пилипівський піст (27 листопада); Введення (Введення в храм Пресвятої Богородиці – 4 грудня, храм у селі Чижах). Цим празником завершуються календарні свята осіннього циклу на Підляшші.

Як уже зазначалося, отпуст для підляшан має надто велике значення, як для села чи містечка, так і для кожної людини. Напередодні храмового свята, як ось, скажімо, у селі Старий Корнін, На Ганни (7 серпня) готуються заздалегідь. Господині ладнають все до зустрічі з близькими, рідними та знайомими. Чоловіки рубають дрова (бо на свято гріх) та підготовляють корм для худоби, прибирають подвір'я. Активно готуються до свята і в церкві. Напередодні відправляється вечірня Служба Божа – Передсвято.

В день Ганни всі ідуть до церкви, щоб помолитися і попрохати Матір Діви Марії: здоров'я, миру, благополуччя; щоб Ганна допомогла розпочати жнива.

Після завершення святкової Богослужби у церкві, віруючі виходять на Хресний хід. Виносять хоругви, образи (під іконами божої Матері проходять жінки та дівчата). І православний люд у пісенному супроводі церковного хору тричі обходить храм. За другим разом – читається поминання померлих. Вшанування пращурів є невід'ємним атрибутом храмового свята як на Підляшші, так і в Україні (див.Аг.Кримський "Звинигородщина з погляду етнографічного та діялектологічного" К., 1928. Ч.І). На останньому колі, процесія чотири рази зупиняється для читання Євангеліє з водосвяттям. Після Хресного ходу єпископ виголошує промову-привітання зі святом. У с. Старий Корнін промова виголошувалася російською мовою. Цікаво, живуть люди у Польщі, називаються білорусами, розмовляють українською мовою поміж собою, а службу в церкві слухають російською.

На одпуст традиційно з'їзджається багато гостей, проводяться ярмарки, на яких продається безліч кондитерських виробів приватного виробництва: різноманітної форми цукерки, печиво, харчова вата. Крім вищезазначених товарів реалізується чимало і промислових: дитячі іграшки, кольорові кульки, а також одяг, вироби з дерева, шкіри, лози. І все це супроводжується музикою, співами, розвагами та жартами.

Після церковних церемоній та відвідання ярмарку люди розходяться: хто до своїх родичів, а хто до знайомих на храмові гостини. Ми були запрошені до родини Томашук. З'ясувалося, що господиня дому Ганна Томашук цього дня відзначала – День Ангела. Її приїхали вітати друзі, близькі, рідні. Щира, привітна, життєрадісна жінка. Розповідала про свої молоді роки, про перше кохання та про одруження. Згадувала про колишні весілля, хрестини, свята. І взагалі, як колись жили люди. Пані Ганна має чудовий голос. Співала пісні про кохання, обрядові, обжинкові і навіть чумацькі.

Празникують в селі до пізнього вечора. Так відбуваються храмові свята повсюди. Хоча є деякі відмінності. Для того, щоб побачити це, ми проаналізуємо декілька із них: Спаса – 19 серпня на Святій Горі Грабарці та Введення – 4 грудня у селі Чижі (про останнє у хронологічній послідовності).

Ось, скажімо, дещо своєрідним є святкування Преображення Господнього (Спаса) на Грабарці. Воно – одне із найбільших шанованих празників року. Це місце на час свята набуває велелюдного характеру, а Свята Гора стає домівкою постійної молитви паломників та православних церковних ієрархів усього світу. Вже за тиждень всі православні віруючі Підляшшя розпочинають рух на Святу Гору. Долають шлях пішки і обов'язково несуть виготовлені власноруч дерев'яні хрести різної величини, але перший мав бути найбільшим. Прийшовши туди, ми відразу бачимо біля підніжжя Святої Гори криницю з цілющою водою та джерело. Поруч з нею православні хрести. Криниця знаходиться в каплиці-альтанці з церковною банею, завершеною хрестом, всередині якої ікони. Праворуч знаходиться пагорбок на якому збудовано церкву, точніше сказати відбудовано (у 1990 році пожежа знищила храм до тла, на його місті було споруджено цегляний, шальований деревом, щоб нагадував про дерев'яну будову, яка стояла тут століттями)[9]. Біля неї тисячі паломницьких хрестів. Люди вірять, що коли зайти на гору і на колінах обійти церкву з хрестом у руках, то здійсниться те, що попросиш у Господа. Цим моментом дуже відрізняється Спаса на Грабарці від будь-якого іншого одпусту. Після Богослужіння люди жертвують принесені хрести, ставлячи їх довкола церкви та освячують яблука на заключному Хресному ході.

Колись до Спаса люди не вживали садовини, бо це вважалося гріхом, так само, як і скрізь в Україні. А особливо, згадує пані Оля Тополєвська, не можна їсти яблука матерям, у яких повмирали діти. Бо начебто вони (діти) на тому світі не матимуть цих плодів[10]. Це вірування побутувало майже на усій території України.

У деяких селах Північного Підляшшя на Спаса вшановується пам'ять пращурів. Після Утренньої, священик з півчими йдуть на могилки і служиться панахида. Люди несуть із собою яблука, груші, а також ставлять запалені свічки. Це поминання можна порівняти із Великоднім (кладуть крашанки і ставлять свічки).

Повернувшись із церкви, родина сідала за стіл і обідала: споживала свячені яблука з медом. У пасічників прийнято, що Спаса – останній термін викачування меду, бо після Преображення, як правило, значно холоднішає, відповідно працездатність бджіл знижується.

Багато чудес бачили ці святі місця. Під час наукової експедиції нам пощастило зустріти людину, яка саме вважає, що отримала зцілення на Святій Горі Грабарці, біля згаданого вже вище джерела. Пані Віра із села Мельник розповідає: "Мала я тяжку хворобу ніг. Почула про Грабарку, але ніхто не хотів завезти мене туди. А чоловік не вірив у чудеса. Я почала прохати Господа і він послав людину, яка допомогла мені потрапити на те святе місце. Насилу переступаючи ногами за допомогою ціпка я дійшла до струмочка. Увійшла в нього і відразу ж відчула теплоту та різкі поколювання. Поступово біль угамувався. А я продовжувала обмивати ноги. Підвівшись та піднявши руки догори, я промовила: "Дякую тобі Господи, що Ти почув молитви мої та дав мені зцілення". Пройшов певний час, я вийшла із води. Хочите вірте, а хочите ні, я залишила свого ціпка там, біля струмочка. А ви знаєте?! Навіть мій чоловік повірив у це диво"[11]. Багато переказів ми чули від людей про чудеса на Святій Горі Грабарці.

Далі за народним календарем іде свято Успіння (Сплєння – 28 серпня). Цього дня святять воду, квіти та "квєтку" (зрізані під вершок колосочки із перепелиці, яку робили по закінченню жнив). До цієї перепелиці додавали ще головки маку, стебля з колосками жита, вівса, льону та проса. Все це зв'язувалося у букет і з ним йшли до церкви. Після Служби Божої принесену "квєтку" освячують. Зберігають її дома за образами і тримають до посіву жита. А потім йдучи на поле, висмикують житні колосочки (чи які інші, дивлячись що сіється) і їми засівають[12]. Ці дії робилися з метою отримання хорооего майбутнього урожаю. А також вірили, що свячене зерно очистить землю від злого духу. Мак за віруванням селян допомагає від зурочень. А також, коли діти йтимуть до школи, то дають їм, щоб навчалися гарно. Ще мак сиплють на могили, коли мрець сниться, то щоб не снився. Хворій тварині теж дають освячений мак[13]. Із всього освяченого варили відвар і давали пити коровам (як профілактичний засіб). Цим зіллям також обкурювали корів, щоб отелилися й не захворіли. Звичай використовувати свячені рослини для лікування худоби та збереження її від грози та нечистої сили дуже поширені і в Україні.

Одинадцятого вересня на Головосіка одпуст в селі Щити. Тут жінки розповідають, що за традицією цього дня заборонялося зтинати все кругле (за повір'ям – може піти кров), різати червоне, варити буряковий борщ (нагадує кров), а ще йти під грушу та ходити по гриби (не знають чого, але робити заборонялося). Як розповідає жителька села Черемхи, що йти під грушу – то великій гріх: "Пішла жінка до церкви на Головосіка, посповідалася. Повернувшись додому, пообідала. Вона сама жила. Потім взяла кошик та й пішла до сусіда, груші йому позбірати. То вона така робоча – мусить помогчи. Позбирала вона йому тії груші, ще й собі в кошик взяла додому. Сіла на ровера і на перехресті забив самоход (машина)". "А ось один чоловік, продовжує пані Люба, "пішов груші трясти. То було у 1950 році. Бо груші сушили на зиму, а то й так їли. А пішов він на Головосіка, стріпнув грушу і погано йому зробилося. Забрали його до хати, поклали, а до завтрого він і помер"[14].

Отже, на Головосіка не можна було працювати. Заздалегідь готували страви, а також харч для худоби. Господарі намагалися до свята впоратися із сівбою озимини, вони так і говорили: "До Головосіка не держи жита в засєках"[15].

21 вересня підляшани святкують Різдво пресвятої Богородиці або Другу Пречисту. Варять скоромне: голубці з м'ясом, тушкують птицю, чинять ковбаси, печуть пироги. Ніхто цього дня не працював. До Пречистої більшість намагалися відсвяткувати весілля. Люди вірили, що Богородиця захистить їхню сім'ю від усяких негараздів. Дівчата, які були ще не засватані, прохали Божу Матір на Чесного Хреста (Воздвиження – 27 вересня) про заміжжя: "Святий Хресте, покриваєш землю зьорнушком, то покрий нас шлюбним віночком"[16]. Це є свідченням того, що дівчата просять милості Божої за їхню працю і благословіння на швидкий та щасливий шлюб. На Чесного Хреста заборонялося: ворушити грунт, ходити до лісу, бо ніби-то цього дня змії готуються до зимівлі і можуть покусати людину, що поширене і в Центральних регіонах України. Пані Ольга Корчевська згадує, що: "… сама бачила їх гніздо у лісі. Ужі збираються до купи і тоді на зиму ховаються. Тьма їх там була. Просто страшно". Старші розповідали, ще й таке, що на Воздвиження, особливо, коли йти біля цвинтаря, можна почути дитячий плач. Це ніби-то плачуть нехрещені діти. Пані Марія із села Відово розповіла бувальщину, яка трапилася з нею: " давно це було. Я ще дівувала. На свято Чесного Хреста ми з мамою йшли до церкви, на Всюночну, коло наших могилок. І вже за могилки тако трохи перейшли, то вчули бардзо, что дитятко плаче малєньке, так десь далеко, оно плаче, плаче, аж займається. І ми з мамою обидві постановіліся. А на дворі ж уже темно, бо так ішли поздно. Я й кажу: "Коб же ж то був день, то я б не витерпіла б, я побігла б туди, в той бок". Что то такоє, хто ж то так кричить? Невже ж то дитяті чуть. Настояще дитятко плаче і знов як зайдеться.

Через троху і знов починає. Ну то я сама перехрестіла в той бок і ім'я дала, як дівчина, то дала дівоцьке, а як хлопець, то дала хлопчуцьке ім'я. І перестало, то ми вже й пішли до церкви. Перестало плакать, бо воно получило хрест, то було воно не хрищене, як поховали"[17]. Такі бувальщини відомі і в Україні.

Наступним святом (9 жовтня), яке вшановують на Підляшші – це Івана Богослова (Яна Осіннього). Господарі зауважували: "Хто не посіяв до Івана Богослова, той не вартий доброго слова". Це був останній термін для посіву озимини. А хто не впорався з роботою, то на нього нарікали, що "ганьбить ціле село". Ці приповідки побутують і в Україні.

Як ми вже говорили, всі м'ясниці сприятливі для сватання та весіль. А особливо – це осінні та зимові. Влітку та навесні весілля переважно не робили. Тому восени, а саме період до Покрови засилали старостів до дівчат на виданні. З цього приводу підляшани говорили: "На Івана – то дєвка вбрана, а як прийде Покрова – то дєвка вже готова".

Свята Покрова (14 жовтня) – одне з найбільших свят на Підляшші. І працювати вже ніхто не смів, бо то було тяжким гріхом. Одпуст на Покрову у с. Дубичах Церковних. Після святкової відправи на честь Пресвятої Покрови служать молебен. І обов'язково під час трапези (празникового обіду) поминають померлих родичів: "Нехай земля їм буде пухом, царство їм небесне".

Також з Покровою пов'язані дівочі прохання про заміжжя: "Святая Покрова, покриваєш землю листочком, покрий нас молоденьких шлюбним віночком"[18]. Терміном завершення весіль прийнято було вважати – 8 листопада (Дмитра Солунського). Після цього свята весілля не робили. В народі говорили так: " Як прийде Покрова, то вже дівка готова", "До Дмитра – дівка хитра, а по Дмитрі, то вже викинь єї",– так жартували підляшуки. А дівчата зверталися до Заступниці з проханнями-молитвами:

Покровонько, Покровонько,
Накрий мі головоньку.
Та накинь хоч онучу,
Нех сі дівкою не мучу[19].

Також на Покрову спостерігали і за погодою, зауважуючи, що з якого боку вітер на Покрову, звідтіль буде цілу зиму.

У господарстві вже меншає роботи, комори наповнюються хлібом. А щоб завжди була щедрою осінь і багатою земля, хлібороб, за звичаєм, складає подяку родичам-заступникам, усім пращурам, що з того світу опікуються живими. Саме з цієї давньої традиції вшанування померлих перед зміною пори року, закінченням чи початком важливого трудового процесу постали християнські поминальні звичаї. На Підляшші, так само як і в Україні, осіннє поминання померлих календарно поєднано до дня пам'яті великомученика Дмитра Солунського та Собору Святого Архистратига Михайла (в народі Михайла – 21 листопада). Ці вшанувальні дні відзначають у суботу напередодні чи до Дмитра, а чи Михайла.

Традиційно зранку йдуть до церкви. Священик править панахиду, на якій подаються книжечки (граматки) із записом імен всіх померлих родичів. Цього дня варять кутю (так називають "коливо") із ячменю, пшениці, рису (останнім часом) і запрошують родичів, знайомих, сусідів додому на поминальну вечерю. Сідають до столу, після молитви "Отче наш", голова родини бере келішок із горілкою і промовляє: "Дай Боже умершим вічний спокій, а нам живим ще на здоров'я". У деяких віддалених селах залишилися ще й давні язичницькі звичаї. В поминальну суботу господарі готують дев'ять страв, а менш заможні – сім. Коли настає вечір, запалюють свічку, а господар бере чарочку з горілкою і промовляє до померлих: "Будьте здорові діди!" Ту горілку виливає за вікно, а потім сам п'є тричі і всі домашні, закушуючи книшем. Тоді сідають до столу, господар бере ложкою страву і викидає за вікно (а подекуди – під стіл), звертаючись до душ: "Діди йдіть до обіду". Деінде прийнято заносити страву до хліва, у якому стоїть худоба, і класти в ясла. Після старший у родині (чоловічої статі) відчиняє двері та вікна, бере мітлу і махає нею по кутах хати, говорячи: "Киша, киша душечки! Котра старша і більша то дверима, котра менша – вікном"[20]. Подібна "вечеря дідів" поширена на Поліссі в Україні.

Поминання в Польщі називають – "задушни" (молитися за душі). За народним віруванням в ці дні душі померлих залишають могили і йдуть до своїх осель. Рідні, знаючи це, не зачиняли вікна і двері на всю ніч. В давнину вірили, що в день вшанування пращурів приходили погрітися їх душі. І тому в печі, де пекли хліб, залишали два поліна покладені навхрест. На столі ставили їжу та воду, бо "прийдуть душечки повечеряти". Таким чином намагалися їх задобрити. Вірили, що душі померлих можуть значно вплинути на долю живих. На сучасному етапі це відійшло, але сама традиція піклування про померлих залишається і зараз. Приходячи в поминальні дні на кладовище, родичі залишають хліб на могилі, а також роздають пряники, цукерки, пиріжки старцям.

За народним уявленням, Святий Дмитро завершує землеробський рік, замикає землю і приводить зиму. А якщо на Михайла сніжно, то українці Підляшшя кажуть: "Михайло приїхав на білому коні", що поширено і в Україні.

Між празниками Дмитра та Михайла вшановуєтья пам'ять Параскеви П'ятниці (10 листопада). У селі Добривода одпуст. Цього дня заборонялися всі жіночі роботи, а особливо ті, які пов'язані із ткацтвом. Також не можна було вживати скоромну страву так само, як і в середу. У народі говорили, що та людина, яка поститься в п'ятницю не помре наглою смертю.

З 28 листопада розпочинається Передріздвяний піст (Пилипівка). День напередодні має назву – Запусти, які відзначаються взаємними гостинами. А молодь розважається, робить так звані забави.

В суботу чи коли в неділю перед Пилипівкою хлопці й дівчата збираються в одній хаті. Ще за пару днів дівчата починають все ладнати на вечерю. Понабирають у матерів і пшона, і яєць, і курей, і сала геть усього, що їм потрібно. А хлопці складаються на музики. Вже ввечері на Запусти приходять хлопці, ставлять на стіл горілку, а дівчата закуску. Збираються так, щоб всіх було по парі. Весь вечір жартують, забавляються, співають. Це були останні розваги молоді перед Пилипівським постом.

Завершуються календарні свята осіннього циклу на Підляшші 4 грудня Введенням в храм Пресвятої Богородиці. Одпуст відзначають у селі Чижі. Він дещо відрізняється від традиційних відпустів. Пані Віра Башук розповідає, що напередодні Введення прихожани робили обрядові свічки. А було це так: "…Колись, напередодні храму у нашому селі, батюшка служив Обєдню (десь о 8 – 9 годині ранку). Називали її "бабська", тому-що мужчинам не можна було приходити, були самі жінки. А вже о п'ятій годині вечора збиралися для вироблення свічок й чоловіки, бо останні важать і качають тую свєчку, усе роблять. А жінки мнуть воск, потім його розділяють. Колись робили свічки кілограмові. М'яли воск над вогнем, над плітою і доти мнуть, аж поки він буде зовсім м'який. А тоді вже чоловік бере його і качає. Була така спеціальна дошка на якій розкачували. Потім закладає гніт і завалковує. Зроблені свічки виносять на холод, щоб застигли. Ця традиція тримається тільки у нас в Чижах, немає цього нігде, ні в Кленіках, ні в Старому Корнені, нігде.

Послє того, як зроблять свічки, сядуть, повечеряють. Співають святі пісні. Того ж вечора йшли до іншої хати, робили свічки вже в когось іншого, хто приймає.

А наступного дня – на Введення під час Утренньої, ідуть жінки по свічки. Візьмуть та й несуть до церкви, а їх Хресний хід зустрічає. Батюшка молиться, тії свічки освячує. З ними стоять цілу Службу. А вже як в селі хто вмре, то тую свічку дають у руки покійному"[21]. Цей звичай аналогічний до вшанування вогню в Україні, на Семена Стовпника, який дістав назву "весілля свічки", "женити комина" та "женити каганця"[22].

Дослідивши календарні свята осіннього циклу на Північному Підляшші з їх давніми традиціями, звичаями та обрядами, можна виділити їх основні функції. Перш за все функції збільшення та збереження врожаю, а також оберігання здоров'я людей і тварин. Цьому підпорядковані магічні дійства, спрямовані на захист від злих сил, чаклунства, різноманітних вроків, а також турбота про те, щоб передбачити погоду, від якої залежить врожай та його збирання. Культ померлих виступає в осінніх звичаях та обрядах значною мірою підлеглим їх основним функціям (намагання отримати допомогу в землеробстві від померлих пращурів, запобігти злу, яке вони могли начеб-то причинити, як що їх не задобрити).

Майже всі традиції українців Підляшшя ідентичні з українським Поліссям та мають багато спільного з іншими регіонами України. І це можна підтвердити словами Никанора Котовича із доповідної записки Міністру народної освіти. В якій він писав, що "… повіти Гродненської губернії, зокрема, Брестський, Кобринський, Більський та південна частина Пружанського суміжні з Волинською губернією та Холмщиною, заселені суцільно українською людністю, яка спілкується українською мовою та в якої всі звичаї, обряди, пісні і вся психіка і навіть зовнішній вигляд та загальноприйняті імена, як, наприклад: Гриць, Остап, Данило, Тарас, а також жіночі: Катерина, Юхимка, Ганна, Наталка і прізвища: Коляда, Тур, Шевчук, Кравчук, Ярошук, Стасюк та багато інших ознак яскраво підтверджують ту непорушну істину що все населення вищезгаданих повітів є чисто українське"[23].

З плином часу одні звичаї та обряди зникають, інші зберігаються, але набувають нової мотивації і значення.

---

[1]Енциклопедія українознавства. Т.6. – Львів, 1996. – С. 2086.
[2]Зап. автор. в селі Відово від Марії Місюк у серпні 1997 року.
[3]Зап. автор. в селі Відово від Марії Місюк.
[4]Там само.
[5]Зап. автор. в селі Пуціска від Ганни Сахарчук.
[6]Зап. автор. в селі Добривода від Антоніни Сидорук.
[7]Зап. автор. в селі Орєшково від Ольги Пяткевич.
[8]Календарные обычаи в странах зарубежной Европы. – М., 1978 – С.180.
[9]Свято Спаса на Святій Горі Грабарці //Над Бугом і Нарвою. – 1994. – № 5. – С. 19.
[10]Зап. в селі Кленіки від Ольги Тополєвської.
[11]Зап. в селі Мельник від Віри Шашкевич.
[12]Зап. в селі Добривода від Антонини Сидорук.

[13]Зап. в селі Клєніки від Ольги Корчевської.
[14]Зап. в селі Черемха від Люби Салінської.
[15]Зап. в селі Пуціска від Ганни Сахарчук.
[16]Зап. в селі Відово від Марії Місіюк.
[17]Зап. в селі Відово від Марії Місіюк.
[18]Зап. в селі Відово від Марії Місіюк.
[19]Холмшина і Підляшшя. – К., 1997. – С. 286
[20]Jerzy Hawryluk. Rus Podlaska, Bielsk Podlaski, 1995. – С. 95.
[21]Зап. в с. Чижі від Віри Башук.
[22]Аг.Кримський Звинигородщина з погляду етнографічного та діялектологічного. – К., 1928. – С. 181 – 182.
[23] Сергійчук В. Берестейщина – земля нашого народу //Українська культура. – 1996. – № 8. – С. 33.

Марина ГРИМИЧ
Київ

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СИСТЕМ СПОРІДНЕНОСТІ

Одним із головних показників своєрідності соціальної організації певного етносу є система спорідненості.

Як не дивно, у питанні вивчення і систематизації типів і видів спорідненості вітчизняна етнографічна наука тривалий час перебувала в полоні дореволюційного чинного законодавства, яке, в свою чергу опиралося в цьому питанні на церковне право. Протягом століть була розроблена складна розгалужена схема, що мала вигляд генеалогічного древа, за якою групувалися родичі певної особи. Встановлювалася висхідна і низхідна, пряма і бічна (поперечна) лінії, коліна тощо. Природно, основним принципом такого групування був генеалогічний принцип, що мав би слугувати практичним питанням, зокрема уникнення інцесту при вступі в шлюб, визначення права і черговості успадкування, опікунства тощо. Ось, скажімо, як формулює основні ступені спорідненості перший Кодекс українського права "Права, за якими судиться малоросійський народ"1743-го року: "Сродство троякое есть: первое, природное, которое происходит от рождения плотского, по которому наследия и опеки на сродственных приходят; другое, которое от сватовства происходит; третье, кумовство, которое крещению последует и есть близкость духовная, которая происходит от тайны крещения и те последние обе именуются свойство. По первому сродству, природному, спадки или наследия на сродственных приходят, по сватовству же или кумовству к наследию свойственники не надлежат"[1]. Це положення запозичене з так званого саксонського права, тож мало загальноєвропейський контекст. Воно передбачає поділ спорідненості на природну (в нашому розумінні біологічну або кровну), свояцтво (спорідненість за шлюбом) і кумівство. Останні два види зараховуються до окремого типу – духовної спорідненості. Свояцтво вважається духовною спорідненістю на тій підставі, що воно встановлюється лише через таїнство шлюбу, взятого у церкві перед Богом, подібно до того, як кумівство також освячується церквою перед Богом через таїнство хрещення. До речі, деякий час після революції українські етнографи продовжували зараховувати свояцтво до духовної спорідненості, незважаючи на те, що релігійний обряд шлюбу перестав мати правове значення[2]. Зараз у питанні "духовна спорідненість" є деяка невизначеність. Одні дослідники зараховують до неї виключно кумівство[3], інші – кумівство, побратимство і посестринство[4].

З системою спорідненості генеалогічного типу за останнє століття відбулася деяка трансформація. У законодавстві проходив процес максимального спрощення громіздкості генеалогічної термінології. Так, у дореволюційному законодавстві подавався в окремих статтях чи артикулах детальний перелік всіх ліній, типів і видів спорідненості, з чіткою ієрархізацією останніх. У згаданому кодексі "Права, по которим…" в Главі 13 ступеням і лініям спорідненості присвячено цілий артикул № 7 "О сродстве степеней и линии простой и побочной", що складається з 8-ми пунктів[5]. Сучасне законодавство намагається спростити систему спорідненості. Причому процес обмеження до мінімуму узагальнюючої термінології типу "бічна лінія", "низхідна лінія", "друге коліно" тощо триває й досі. Так, якщо у проекті Цивільного кодексу України, прийнятому ВР України в 5 червня 1997 р. у статті 1278 писалося: "Шлюб між собою не

© М.Гримич

можуть укладати: 1) родичі по прямій висхідній і низхідній лінії споріднення; 2) рідні (повнорідні, неповнорідні), а також двоюрідні брати і сестри; усиновлювач та усиновлена ним дитина…”[6], то у поправці з підпункту №1 вилучено слова “по висхідній і низхідній”[7]. А ось як оперує з термінами спорідненості розділ зі спадкового права: “У першу чергу право на спадкування за законом одержують діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, а також той з подружжя, який його пережив, та батьки особи, що померла” (стаття 1500); “У другу чергу право на спадкування за законом одержують рідні повнорідні і неповнорідні брати та сестри спадкодавця, а також його дід і баба як з боку батька, так і з боку матері” (Стаття 1501). “У третю чергу право на спадкування за законом одержують особи, які були членами сім’ї спадкодавця і проживали з ним не менше п’яти років до відкриття спадщини…(Стаття 1502)”[8]. Для порівняння наведемо цитату із першого Кодексу українських прав: “К принятию и поискиванию наследия, троякая близкость имеется: первая вниз идущих, которые суть: син, дочерь, також внук, правнук и далее, которых право називает низходящих. Другая вверх идущих или восходящих каковы суть: отец, мать, дед, бабка, прадед и прочая. Третии суть побочные или поперечные каковы суть: брат, сестра и их дети, внуки и прочая”[9].

Отже, законодавці пішли шляхом спрощення генеалогічної системи споріднення, у своїй роботі вони оперують конкретними термінами спорідненості, які позначають ту чи іншу реальну спорідненість. Це дозволяє зробити тексти законодавчого характеру максимально прозорими і простими для розуміння.

Інакше справа стоїть в інших галузях і науках. Скажімо, в мовознавстві основні узагальнюючі поняття і терміни генеалогічної схеми і досі застосовуються при групуванні термінів спорідненості[10]. Що стосується етнографів, які досліджують традиційне суспільство, то вони вже давно прийшли до висновку про неадекватність генеалогічної системи спорідненості реальній соціальній організації, хоча й не заперечують певну корисність генеалогічного способу групування родичів для висвітлення окремих аспектів соціального устрою села. Саме тому в середовищі етнографів виникла нагальна потреба нового – негенеалогічного – підходу до вивчення спорідненості. І вагомі кроки в цьому напрямі вже зроблені[11].

Етнограф-практик, що вивчає соціальну систему традиційного суспільства, стикається з рядом питань. До якої спорідненості зараховувати зведених дітей, чоловіка і дружину? Якщо до свояцтва, то вони свояки? Чому існує назва “фіктивна” спорідненість? Адже для людей кумівство часом не менш природнім і реальним, а часом більш актуальним і суттєвим, аніж кровна спорідненість і свояцтво. Так само цілком “природними” і реальними і аж ніяк не фіктивними (тобто штучними) є братства, сестринства тощо. Як бути з ритуальною спорідненістю? Ці питання спонукають етнографів підійти до спорідненості з принципово інших позицій.

Адже для соціальної організації традиційного суспільства набагато актуальнішим є не вертикальний (генеалогічний) зріз спорідненості, а горизонтальний. Це означає, що, наприклад, плем’я чи село “живе” синхронічними зв’язками, а не діахронічними. Спорідненість – це не заскорузле непорушне генеалогічне дерево, а жива соціальна комунікація, щоденні контакти, зв’язки, форми взаємодопомоги, індивідуальні і колективні взаємозобов’язання тощо. Діахронічні зв’язки, які для еліти становлять безперечну пріоритетність, для традиційного суспільства є вагомими лише символічно, і в основному “згадуються” в ритуальному контексті.

Отже, етнографів генеалогічна або лінійна система спорідненості аж ніяк не задовольняє. Відчувається потреба витворення інакшого – синхронічного – методичного підходу до її вивчення. У системі синхронічної спорідненості не існує пріоритетності кровних зв’язків. Адже відомо, що некровні зв’язки (скажімо між дружиною і чоловіком) можуть перекривати кровні зв’язки (між братами і сестрами), а духовна спорідненість (кумівство) в умовах патріархального села є суттєвішою від зв’язків свояцтва і деяких кровних зв’язків. Сьогодніші опитування сільського населення, здійснені зусиллями кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, свідчать про те, що люди постійно і вперто зараховують до кола своїх найближчих родичів “кумів”. Водночас приналежність до певної статево-вікової громади покладає на людину часом більш вагомі зобов’язання, і спонукає до ближчих (передусім духовних) стосунків, аніж між родичами. Окрім того, кожна людина, перебуваючи далеко від батьківщини, відчула на собі реальність і важливість такого виду спорідненості, як “земляцтво”, – територіальної спорідненості, або спорідненості за місцем проживання. У зв’язку з цим в етнографічній науці виробився спеціальний термін “гентилізм”.

Отже, як підступити до вивчення спорідненості традиційного суспільства?

Розглядаючи соціальну структуру села, ми приходимо до висновку, що синхронічна спорідненість пов’язана передусім з родинним колом, причому не лише з кровними родичами і свояками. У кожної людини теоретично чи практично є батьки (рідні, нерідні, названі, зведені, хрещені, молочні матері), діти (рідні, нерідні, названі, зведені, хрещені, молочні), брати та сестри (рідні, двоюрідні, троюрідні, нерідні, названі, зведені, молочні), чоловік чи дружина, дід і баба, свати, свояки, куми тощо.

Рідні мати і батько пов’язані з дитиною не лише кровною спорідненістю, а й соціальною, яка встановлюється внаслідок виконання ними певних соціальних функцій (догляд, виховання, навчання). Кров-

ною спорідненістю людина пов'язана лише з однією жінкою-матір'ю ("рідною матір'ю") і одним чоловіком-батьком ("рідним батьком"). Однак практично всі соціальні функції батьків, а також частково біологічні функції матері могли виконувати люди, не пов'язані з дитиною кровними зв'язками. Як свідчать етимологи, поняття "рідний" виникло порівняно пізно, для первісних народів і потестарних суспільств набагато вагомішими були соціальні функції матері і батька, аніж біологічні. Уточнення біологічної спорідненості в окремому терміні ("рідний") пов'язано з розвитком інституту успадкування.

Для дослідження цього типу спорідненості надзвичайно важливим є вивчення імен спорідненості, тобто слів, за допомогою яких зверталися до тих чи інших родичів. Цікаво, що член традиційного суспільства міг за своє життя називати "матір'ю" і "батьком" цілу групу людей: рідних батьків, нерідних батьків, свекрів, тестів, молочну матір, хресних батьків. Так само "братами" і "сестрами" кликали або називали не лише рідних братів і сестер, а й напіврідних, зведених, двоюрідних, троюрідних, молочних братів тощо. Імена спорідненості відображають набагато давніший стан справ, аніж терміни спорідненості, вони зберегли в собі знаки колективної відповідальності батьків за дітей, дітей за батьків, братів і сестер між собою тощо.

Так, наприклад, ім'я спорідненості "мама" (вокатив "мамо") вживався по відношенню до нерідної матері (термін спорідненості "мачуха"). Недаремно кажуть: не та мати, що породила, а та, що виходила. Навіть якщо мачуха чи вітчим погано виконували свої соціальні функції матері і батька, вони все одно номінативно були матір'ю і батьком на основі тотожності "дружина мого батька є моєю матір'ю"; "чоловік моєї матері – мій батько". Нагадавши собі те, що в давні часи дуже цінувалися в жінці не її біологічні функції матері, а саме соціальні, наведемо приклад із практики первісних народів. "Мати-годувальниця важливіша, аніж мати-родителька. На острові Манус дві жінки сперечалися про те, хто з них мати дівчинки. Одна говорила: "Я – її мати, я її народила". Інша заперечувала: "Я – її мати, я її удочерила і з тих пір годувала і виховую". Присутні при суперечці винесли рішення на користь другої жінки: мати – та жінка, яка годує і виховує"[12].

Близькою родичкою вважалася молочна мати. Практично вона виконувала важливу біологічну функцію матері, а крім того, у випадку, якщо рідна мати дитини померла, ще й соціальні функції – догляду, виховання, навчання. У пізньому традиційному суспільстві вигодовування дитини власним молоком цінувалося дуже високо і часто прирівнювалося за значимістю до кровної спорідненості. Між жінкою-годувальницею і дитиною встановлювалася спорідненість типу "мати-дитина", а молочний і рідний сини годувальниці вважали один одного "братами".

Ряд важливих соціальних функцій виконували і духовні батьки (хрещена мати і батько). На них покладалася моральна відповідальність за вчинки своїх похресників. Вважалося, що за погану поведінку дітей Бог карає хресних матір і батька[13].

Як бачимо, родинне коло в баченні етнографа є інакшим, аніж мовознавця чи правника. Воно включає в себе не лише осіб, пов'язаних між собою кровними зв'язками і свояцтвом, а й тих людей, які виконують певні соціальні чи біологічні родинні функції по відношенню один до одного.

Однак родинним колом мережа зв'язків спорідненості патріархального села не перекривається. Відповідно до статево-вікової стратифікації, обов'язково притаманної традиційному суспільству, в селі функціонують соціальні групи, які об'єднані не навколо родини, а витворені на базі статево-вікових груп, які більшою чи меншою мірою зорганізовані за принципом родинної спорідненості. До цього типу спорідненості (яка, як ми зазначали, отримала назву "фіктивної") зараховують певні соціальні групи (зокрема, парубочі і дівочі громади, церковні братства і сестринства), усередині яких вживаються імена спорідненості ("брат", "сестра", "батько", "мати"), а також дотримуються етикетні норми та соціальні функції, подібні до родинних.

Узяти, скажімо, молодіжну сільську громаду. В осінньо-зимовий період молодь збиралася на вечорниці в хаті вдови, "московки" або ж бездітної незаможної сім'ї. Власників хати називали "вечорнична мати", "вечорничний батько"[14]. Наш сучасник побачить в називанні "матір'ю" власниці хати, де відбуваються вечорниці, не більше, ніж метафору. Проте етнограф добре знає, що така жінка на час проведення вечорниць тимчасово перебирала на себе ряд функцій "справжньої" матері, зокрема, догляд, виховання, навчання тощо. А головне, вона виконувала надзвичайно важливу функцію, яка в українській сільській сім'ї була значною мірою табуйована, а саме функцію сексуального виховання, яке включає в себе не лише надання необхідної для майбутнього сімейного життя інформації про статеві стосунки, а й освоєння норм соціальних гендерних взаємовідносин, ознайомлення з різною сімейною практикою і традиціями тощо.

Як свідчать етнографічні та лінгвістичні матеріали, власне соціальна спорідненість передує біологічній (кровній) спорідненості. Тож вивчення її лишається актуальним і досі.

Крім того, треба виділити ще такий тип синхронічної спорідненості, як ритуальна спорідненість. За назвою можна зрозуміти, що мова йде про те, що зв'язки спорідненості гуртуються навколо того чи іншого ритуалу, свята (весілля, родини, календарний обряд тощо). Цей тип спорідненості займає особ-

ливе положення у сільській "павутині" спорідненості і водночас є перехідним місточком між родинною і власне соціальною спорідненістю. Наприклад, баба-пупорізка, яка приймає роди у роділлі і є головною виконавицею родильного обряду, стає неформальним членом родини. Її відвідують на свята жінки і діти, обдаровують подарунками, кличуть у гості тощо. Етнографами зафіксоване вживання слова "баба" саме як терміна спорідненості, а не лише як соціоніма. Так у с. Бехи на Коростенщині український етнограф В.Кравченко записав, що "не годиться бабувати у невістки, бо з ними сваряться, а гріх сваритися бабі з онукою"[15]. Тобто породілля ставала "онукою" акушерці ("бабі"). До родинно-обрядового виду спорідненості належать й весільні чини – "посаджена мати", "посаджений батько", "брати". Посаджена мати і посаджений батько в класичному варіанті українського весільного обряду з'являються лише на "сирітському весіллі"[16]. Адже шлюб не може бути дійсним без юридичної акції "благословення батьків", тобто без санкції шлюбу батьками. Соціально-юридичні функції батьків у цьому випадку покладаються на близьку особу (хресну матір, хресного батька, дядька[17]).

Якщо згаданий вид ритуальної спорідненості більше пов'язується з родинним типом, то дівочі кумлення на Зелені свята більше пов'язуються з дівочими, парубочими громадами, що зорганізовані за принципом спорідненості.

Не варто лишати поза увагою ритуальний тип спорідненості. Він є настільки ж реальним, як і будь-який інший. Особливістю календарно-обрядового виду спорідненості є тимчасовість: він є дійсним лише в межах певного календарно-обрядового періоду. Однак варто пам'ятати, що в цьому короткому часовому відрізку, він є більш вагомим для особи, аніж, скажімо, зв'язки з далекою, а часом навіть і близькою родиною. Адже, в "ритуальному", "святковому" часі відміняються всі табу і обов'язки, притаманні буденному часові.

Родинно-обрядова спорідненість між "бабою" (акушеркою) і "онукою" (породіллею) є тривалою, однак контакти, як правило, реалізуються в певні визначені народним календарем дні "ритуального", "святкового" часу.

Як бачимо, якщо генеалогія як система вертикальної, діахронічної спорідненості уподібнюється до дерева, то система горизонтальної, синхронічної спорідненості може уподібнитися до "павутини", тобто мережі, що "обплітає" певний соціум. Мережа спорідненості традиційного українського села відзначається відсутністю ієрархічності, пріоритетності будь-якого типу чи виду спорідненості, необмеженістю. Практично в кожному селі всі люди або принаймні всі сім'ї пов'язані між собою цією мережею.

Дуже умовно і обережно можна виділити певні типи і види спорідненості. Принцип виділення типів і видів базується на функціональному підході. Якщо спорідненість виявляється в родинному колі, якщо родичі групуються навколо певної родини, – то це можна вважати родинним типом спорідненості. Усередині родинного типу можна виділити сімейний вид (родичі гуртуються навколо нуклеарної сім'ї) і родинний вид (охоплює значне коло "кровних" родичів, свояків, кумів, родичів і кумів своїх кумів, похресників і т.д.). Якщо спорідненість виявляється у колі позародинному (для молоді "на вулиці"), навколо певної громади, братства, сестринства тощо, – то це будемо вважати громадським або власне соціальним типом спорідненості. Хоча, природно, ми враховуємо певну умовність термінів, адже родинні зв'язки є також соціальними; крім того, дуже важко "намацати" межу – де закінчуються родинні зв'язки і починаються власне соціальні або громадські. Про це свідчить вживання термінів спорідненості на позначення власне соціальної спорідненості. Але саме ця дифузійність і є головною ознакою мережі зв'язків спорідненості, тож не можна вимагати від пропонованої класифікації (як, до речі, і від будь-якої іншої) чіткого розмежування. Проміжним між родинним і власне соціальним типами спорідненості є ритуальний тип. Якщо календарно-обрядовий вид спорідненості тяжіє до власне соціальної (громадської) спорідненості, то родинно-обрядова спорідненість – до власне родинної. Певною абстракцією, на перший погляд, видається "земляцтво". Однак згадаймо, що зустрівши на вулиці міста односельчанина, людина кидається до нього, як до найближчого родича; "земляки" гуртуються на "чужині" в окремі громади. Вирази типу "це мій земляк", "ми з одного села", "ми жили на одній вулиці", "ходили до одної школи", "це мій сусіда" – характеризують не просторовий аспект, а аспект саме спорідненості за місцем народження і проживання. Земляцтво як тип територіальної спорідненості охоплює в традиційному суспільстві усю громаду (наприклад, село), однак є актуальним не всередині неї, а поза нею, тобто найсильніше виявляється "на чужині".

Отже, вивчення системи спорідненості традиційного суспільства у синхронічному ключі є набагато пліднішим, аніж в діахронічному, генеалогічному, тож потребує пильнішої уваги дослідників.

---

[1]Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. – К.,1997. – С. 231.

[2]Див. Кравченко В. Збірка етнографічних матеріалів: Звичаєве право в с. Бехах на Коростенщині (1928 р.) // Ф. 15 – 3, од.зб. 159, арк. 10 – 11.

[3]Листова Т.А. Кумовья и кумоство в русской деревне // СЭ. – 1991. – №2. – С.37 – 52.

[4]Сироткін В. Побратимство і кумівство // Українці. – Т.1. – С. 365.

[5]Права, за якими судиться… С. 231 – 233.

[6]Цивільний кодекс України // Українське право. – 1999. – №1. – С.441 – 442.
[7]Там само. – С. 442.
[8]Там само. – С. 523.
[9]Права, за якими судиться... – С.228.
[10]Див. зокрема, Трубачев О.Н. История славянских терминов родства. – М., 1959; Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. – К., 1961.
[11]Бутинов Н.А. Типология родства // Проблемы типологии в этнографии. – М., 1979. – С. 66 – 74.
[12]Бутинов Н.А. Типология родства. – С.70.
[13]Листова Т.А. Кумовья и кумоство в русской деревне. – С.47.
[14]Див. Сержпутовский А.К. Жизнь молодежи и брак в с. Лоски Кролевецкого уезда Черниговской губернии (1910 р.) //ІМФЕ, Ф 1 – 5, од. зб. 397, арк. 2 – 7.
[15]Кравченко В. Збірка етнографічних матеріалів // ІМФЕ, Ф 15 – 3, од. зб. 158, арк. 150.
[16]Борисенко В.К. Весільні звичаї та обряди. – К., 1988. – С.39.
[17]Про заміну батьків на весіллі дядьком співається в ряді весільних пісень. Див.: Весільні пісні. – Т.2. – К.,1981. – С. 555.

Вікторія ДМИТРІЄВА
Сімферополь

ТРАДИЦІЙНА РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ ПІВДНЯ УКРАЇНИ
(на прикладі греків Приазов'я)

На півдні України компактно проживають нащадки кримських християн, звані в етнографічній літературі "маріупольськими" або "приазовськими" греками. Кримські греки були переселені на південь сучасної Донецької області в 1778 році і заснували там м. Маріуполь і понад двадцять сіл.

За мовною ознакою етнос поділяється на дві групи: "румеїв" та "урумів". Перші розмовляють діалектами криморумейської мови (близька до новогрецької), другі – урумської тюркської групи.

Сімейні обряди приазовських греків досі вивчені недостатньо, хоч вони, особливо весільні, привертали увагу дореволюційних авторів. Певні відомості з даної проблематики містяться в працях С.І.Маркова й О.Н.Ксенофонтової-Петренко. Запропоноване дослідження базується на матеріалах експедицій, організованих Кримським відділенням інституту сходознавства НАН України в літні сезони 1993, 1994, 1995 рр.[1]

Складовою частиною сімейної обрядовості греків Приазов'я є комплекс родильно-хрестильних обрядів, який в свою чергу поділяється на три цикли: передпологові, родильні і післяпологові обряди. Кожний з циклів по-своєму цікавий і заслуговує детального вивчення, ми ж зупинимося на розгляді обрядів, пов'язаних з народженням. До них можна віднести: магічні і раціональні прийоми рододопоможення, ритуальне перерізання пуповини і "соління" дитини, обряди "очищення" породіллі й немовляти.

У приазовських селах аж до 20-х рр. нашого сторіччя жінки народжували не в лікарнях, а в домашніх умовах, вдаючись за допомогою до повитух – "бекана", "ебана" (урум.), "манака" (рум.). Всі випадки народження мертвих або потворних дітей приписувалися впливу "злих сил", від яких старалися уберегти вагітну жінку і плід у її утробі. З цією метою вагітна, якомога довше приховувала своє становище, повитуху кликали таємно, а число дійових осіб, які були присутні при родах і допомагали повитусі обмежували.

Коли починалися пологи, чоловік роділлі або хтось із старших невісток ішли кликати повитуху, а в будинку тим часом починалися приготування: жінку переводили до окремої прибраної кімнати, гріли воду, готували тканину, простирадла.

Традиційно гречанки народжували сидячи, тому у багатьох повитух при собі був інструмент для рододопомоги – табуретка з отвором посередині, висотою 40 см. На неї саджали роділлю, а свекруха й невістки підтримували її з різних боків. Заміною такого родильного стільця в деяких випадках виступала тринога (в побуті вона служила підставкою для казанів із їжею), обмотана чистими ганчірками.

© В.Дмитрієва

Повитуха використовувала різноманітні прийоми для полегшення родів. Комплекс цих прийомів поділений нами на три групи: а) магічних дійств; б) раціональних; в) умовна група прийомів, раціональних у своїй основі, але які виконуються, як магічний ритуал.

Серед магічних прийомів варто виділити.

1. Дії, які здійснюються за принципом наслідувальної магії і пов'язані з уявленням, що всяка замкненість утруднює роди (розкриття дверей і вікон будинку, відкриття "царських брам" у церкві, розв'язання вузлів, розпускання волосся та ін.).

Подібний прийом – розкриття дверей і вікон будинку, розпускання волосся – відомий і серед українців, росіян, болгар, народів Кавказу та ін. Він сформувався ще в давні часи первісних релігійних уявлень. А з поширенням християнства виникає такий прийом, як відкриття "царських брам" у церкві, тобто язичницький обряд набув нову інтерпретацію.

2. Прийоми, в основі яких лежать уявлення про магічну силу різних предметів, наприклад, при важких пологах на живіт роділлі клали пояс священика. А в Давній Греції жінки при першій вагітності приносили свій пояс у жертву в храмі Артеміди[2].

3. Прийоми, які спираються на віру в магічний зв'язок між роділею та її найближчими родичами (матір'ю, чоловіком).

Раціональні прийоми поділені на такі підгрупи:

1. Фітотерапевтичні, засновані на застосуванні відварів лікарських трав (чебрецю, м'яти, кропиви) і теплих сухих компресів з використанням зерен ячменю й вівса.

2. Механічні впливи повитухи на організм роділлі, наприклад, масаж живота, перевертання плоду в утробі шляхом підвішування й струшування роділлі та ін.

Прийоми раціональні у своїй основі, але виконуються як магічний ритуал.

1. Зняття прикрас із роділлі, розв'язування вузлів на її одязі, розчинення вікон – прийом, який сприяв розкріпаченню тіла роділлі і насичував будинок киснем, хоч трактувався як магічний ритуал.

2. Моральна підтримка роділлі, наприклад, присутність чоловіка, матері, читання молитов ("Отче наш" і "Богородиця Діва, радуйся"), мали важливий психологічний аспект, але супроводжувалися рядом магічних дійств, які інформатори не могли пояснити.

На прикладі прийомів рододопомоги можна побачити наскільки тісно в родильній обрядовості греків Приазов'я співіснують обряди, що виникли ще в епоху язичництва, із більш пізніми християнськими.

Прийнявши дитину, повитуха обрізала пуповину ножицями або ножем (які відтоді виходили з повсякденного вживання і зберігалися в скрині серед сімейних реліквій) і перев'язувала вовняною ниткою або волосом матері.

Послід було прийнято закопувати під плодовим деревом, якщо новонароджений хлопчик – під тополею, "щоб був ставним і високим", якщо дівчинка – під яблунею, "щоб була плодовитою", тобто в майбутньому мала багато дітей. Паралельно існував звичай висушування посліду, який зберігали в такому виді до того часу, коли дитина подорослішає, а потім ховали в тому місці, з яким за бажанням батьків повинна бути пов'язана його професія (у приміщенні школи – стане вчителем, в церкві – священиком і т.д.).

До посліду, як і до пуповини, першого зрізаного волосся, нігтів, ставилися дбайливо, вважаючи, що в цих предметах знаходиться особлива життєва сила вельми діеа за будь-яких обставин. Також вірили, що з ними пов'язана і доля дитини. Це є прикладом парціальної магії.

Дитину, що народилася посипали сіллю, так було прийнято і у турків, болгар, кримських татар і деяких інших народів Європи. Існує декілька поглядів щодо тлумачення цього звичаю: 1) сіль використовували в гігієнічних цілях – тіло дитини буде менше пітніти; 2) в ритуальних – в якості оберегу, для боротьби із впливом "злих сил".

Через деякий час після родів немовля купали, додаючи у воду лікарські трави: чебрець, м'яту, ромашку. Цю воду не виливали після заходу сонця, так само як і не залишали пелюшки на вулиці, вважаючи ніч тим часом, коли "нечиста" сила особливо сильна і через воду й пелюшки може негативно впливати на немовля.

Повитуха не тільки перший раз купала новонародженого, вона ж і на 9-й день після родів (а у разі поганого самопочуття жінки – пізніше), організовувала й проводила ритуальне очисне обмивання породіллі. Повитуха саджала її в таз із водою, в якому знаходилося 7 розжарених каменів, лікарські трави і зверху накривала 7 ковдрами. А після "бані" робила масаж живота, рушниками стягувала кістки: коліна, стегна, плечі, потім обмотувала живіт породіллі рушником.

Така "баня" і масаж добре впливали на самопочуття жінки, сприяли найшвидшому відновленню сил. Але не дивлячись на "банний" ритуал, породілля залишалася "нечистою" ще 30 днів (тобто протягом 40 днів після родів). Вважалося, що в цей період вона не тільки надзвичайно вразлива до впливу злих сил, але і сама є джерелом негативної енергії. У грецькому прислів'ї так і говориться: "Там, де ступить породілля трава не росте"[3]. Тому, жінку, що народила обмежували в діях і функціях. Їй не дозволялося пекти

хліб, готувати їжу, відвідувати громадські місця, церкву, кладовище. Протягом певного часу вона повинна була спати окремо від чоловіка.

Не дивлячись на те, що всі перелічені обмеження магічні за формою, вони у своїй основі мають раціональне зерно, оскільки наділена особливим статусом, обмежена в роботі та рухах, породілля могла трохи відпочити і відновити здоров'я і сили, а стриманість від статевого життя співпадала з пуерперальним періодом, необхідним для нормального відновлення органів, змінених вагітністю й родами.

Остаточно породілля "очищалася" на 41-й день після родів, сходивши в церкву за молитвою, яка так і називалася "очисною". Вона ходила в церкву з дитиною на руках, в супроводі свекрухи або повитухи (більш рання форма обряду).

Повитуха не лише супроводжувала породіллю до церкви, приймала роди, здійснювала перше ритуальне купання дитини та очисне обмивання його матері. Вона займалася організацією більшої частини обрядів, за допомогою яких здійснювалася первинна соціалізація немовляти: йшла до церкви за ім'ям новонародженому, накривала для батька дитини "Стіл Божої Матері", "Паная трапез" (рум.), "Паная софра" (урум.)[4], брала участь у хрестинах.

Саме під час хрестин повитуха отримувала подарунок від хресної матері новонародженого, це був ритуальний набір – мило і рушник. Ймовірно, він повинен був символізувати ритуальне очищення повитухи, зафіксоване всіма учасниками родин.

Наведені в даній статті матеріали охоплюють лише частину порушеної у ній теми, але дозволяють зробити висновок про те, що родильна обрядовість приазовських греків має багато спільного з духовною культурою українців та інших етносів України, Кавказу, що може бути свідченням тісних міжетнічних контактів або подібності походження перелічених обрядів і звичаїв. Для родильної обрядовості маріупольських греків характерно поєднання традицій і звичаїв, як магічних у своїй основі, так і таких, що містять раціональне зерно. В ній тісно переплелися обряди, що виникли в дохристиянську епоху з більш пізніми християнськими.

[1]Експедиційні матеріали автора зберігаються в архіві Кримського відділення институту сходознавства НАН України.

[2]Плосс Г. Воззрение на ребенка у диких и культурных народов // Знание. – 1877. – № 2. – С. 12.

[3]Ксенофонтова-Петренко О.Н. Семейные обряды в селе Сартана // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 182.

[4]Марков С.И. Заметки о быте греков г. Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 414.

Світлана СИТНИК

Київ

ПРО РОЛЬ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕТНІЧНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Актуальність проблеми трансформації етнічної самосвідомості українців в сучасній науці змусила автора заглибитися в дослідження і зупинитися на аналізі конкретних соціально-політичних явищ, що зумовили дані процеси. Одразу зазначимо, що міграції лише один, але важливий аспект даних процесів.

Двадцять четвертий з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу прийняв рішення, що "прискорене освоєння економічного потенціалу на Сході країни та в окремих районах союзних республік сприяє перерозподілу, раціональному розміщенню трудових ресурсів"[1]. Завдяки запланованим перерозподільним функціям міграції мали активізуватися процеси формування робітничого класу, інтернаціоналізації, зближення націй і народностей. Політика штучного переміщення етнічних груп населення проводилася з єдиною метою: з допомогою застосування авторитарних методів створити нову спільність "радянських людей", яка мала якісно відрізнятися від етнічних спільностей минулого. Створення нової спільності поза

© С.Ситник

етнічною сферою є яскравим свідченням того, що міграційні процеси були використані як засіб для асиміляції, причому не еволюційної, яка за характеристикою М.І.Обушного відбувалася революційно, насильницькими методами[2].

Головною ж причиною культивації міграційних процесів був намір знищити територіальний фактор. Адже зв'язок народу з територією, на якій він проживає і звідки бере сили до життєздатності, почуття батьківщини – все це інтегрує етнічну самосвідомість, а інтенсивність міграцій, їх територіальні напрями впливають на етнічні процеси. Ці складні процеси, проходять під впливом економічних, соціальних, демографічних, політичних, історичних, юридичних та психологічних факторів. Вся створена у повоєнні роки система економіки сприяла прискореній, багато в чому вимушеній, міграції населення. Це й розподіл випускників вищих та середніх навчальних закладів, і організований відбір кадрів для роботи в різних галузях, переселення сімей колгоспників в "праценедостатні райони", суспільний призов молоді на важливі новобудови країни, галузевий та міжгалузевий перерозподіл робочих кадрів у зв'язку зі зміною потреби в робочій силі, регулювання заробітної плати.

Міграційні процеси змінювали етнічну структуру районів найбільшого скупчення емігрантів. Особливо це стосувалося східних регіонів України. Зміна етнічної структури означала, передусім, часткову або повну зміну основних її показників: мови, культури з усіма її існуючими традиціями, самосвідомості. Всі ці небезпечні для етносу процеси були завуальовані гаслом "зближення соціалістичних націй і створення міжнаціональної історичної спільності – "радянського народу." Швидке і, разом з тим, багаточисельне зростання іншоетнічних груп, серед яких найбільша частка припадає на представників російського етносу, поставило перед українським народом питання про місце й роль українців у суспільній структурі своєї республіки. Негативне його вирішення поставило іншу проблему: збереження і подальший розвиток національної та етнічної ідентичності, яка зазнала впливу асиміляційних процесів.

Перепис 1959 р. показав, що кількість представників російського етносу на території Української РСР збільшилася з 3164,8 тис. осіб (1926р.) [3] до 7091,3 тис. осіб (1959р.)[4], тобто більш, ніж вдвічі. Звичайно, таке збільшення не могло відбутися внаслідок природнього приросту, це, найшвидше, наслідки планової політики, бо через одинадцять років російське населення в УРСР становило вже 9126 тис.осіб[5]. Українці відповідно становили: в 1926 р. – 28625,6 тис. осіб, в 1959 – 32158,5 тис. У 1970 р. – 35283,9 тис. осіб[6] (це разом з населенням приєднаних територій). Динаміка національного складу населення УРСР за період від 1945 по 1970 р. свідчить про тенденцію до поступового зростання питомої ваги корінної нації – українців, поряд зі ще швидшим зростанням кількості представників російської нації. Сукупність соціально-економічних та ідейно-політичних чинників зумовлювала поступову втрату українцями Української РСР своєї національної та культурно-мовної ідентичності, деформацію їхньої самосвідомості.

Загалом, для розселення етнічних груп існували певні закономірності. Так, українці, як корінне населення, розміщені по своїй території досить-таки рівномірно, хоча їх відсоток дещо вищий в областях Середнього Подніпров'я. Найвищий відсоток росіян серед населення великих промислових центрів. Це передусім Донбас, Київ, а також Крим, а значить, процес втрати етнічної самосвідомості українцями цих областей був більш прискореним.

Основні міграційні потоки йшли з Російської Федерації. У них переважали представники російського етносу (64,1%), а питома вага українців, що переселялися з Росії до України, складала дещо більше чверті[7]. Етнографічний фактор відіграє першорядну роль у міграційих процесах, відчутно визначаючи національний склад міграційних потоків. Привертає увагу і той факт, що сільські міграційні потоки практично однорідні, в основному в них брали участь лише представники українського етносу. Загальне співвідношення між українцями та росіянами, що проживали в містах УРСР, становило відповідно 62,9 і 30,0%, решта ж національностей складала 7,1%. Наявність такої кількості представників російського етносу на території України створювала сприятливі умови для подальшої русифікації української етнічної спільноти, наслідком чого було руйнування національної ідентичності українців.

Хвиля російської міграції захопила такі важливі українські адміністративні, економічні та політичні центри, як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Донецьк, Севастополь. Це саме ті центри, населення яких ще в 50-х роках почало стрімко втрачати свої етнічні ознаки, що призвело до певної розмитості етнічної самосвідомості. Показники, що характеризують національний склад мігрантів міст Донецької області, свідчать про значний відсоток росіян (доля українського постійного населення Донецької області складає майже 50%[8], тоді як частка росіян – 40,6%, греків – 1,9%, білорусів – 1,6%[9]. Донецька область посідала одне з перших місць у зв'язках з РРФСР (передусім із Ростовською областю).

Масовий наплив у даний регіон мігрантів – представників привілейованого на той час російського етносу – мав негативні наслідки для місцевого українського етносу. За політики вищості російської культури і при можливості вибору своєї національності пріоритет надавався більш цінним, соціально вигідним орієнтирам. Складалася ситуація, коли моральні та вольові чинники в етнічній самосвідомості починали розвиватися в різних напрямах. Вольові орієнтувалися на диктат соціуму і, тим самим, у системі етнічної самосвідомості втрачали свої етнічні функції. Втрата вольових чинників, вибір відмінної від ет-

нічного походження національності, свідчили про втрату моральних принципів, коли етнічність вже не була цінністю. Такі процеси особливо чітко прослідковуються в усіх вищезгаданих регіонах.

Проведені О.С.Куницьким дослідження національного складу робітників Донбасу, показали, що вже в середині 50-х років у регіоні існувала проблема етнічної ідентифікації. Ще гірше становище складалося з побутуванням української мови. Як зазначає дослідник, "переважна більшість, можна сказати – майже всі трудящі міст Донбасу тягнуться до російської мови, дітей навчають в російських школах… В місті Докучаєвську абсолютна перевага українців не викликає сумніву, але з п'яти шкіл лише одна українська"[10]. Таким чином, на трансформацію етнічної самосвідомості впливали два суттєвих фактори. Перший – поява в регіоні значної кількості іншоетнічних представників. Другий – втрата за існуючих політичних умов етнічними українцями етнічної моральності, надання переваг політичним, ідеологічним, соціальним цінностям і цілковите нехтування етнічними. Все це відбилося на морально-вольовій поведінці українців, а саме – в пасивності та небажанні протистояти асиміляційним процесам.

Подібна ситуація створювалася в Харківській області, яка безпосередньо межує з російськими етнічними територіями заселення. Внаслідок міграційних процесів 1950 – 1970-х років, національний склад змінився в бік збільшення представників російського етносу майже вдвічі і зменшення на чверть представників українського[11]. На 1970 р. процеси етнічної асиміляції українського населення порубіжних територій помітні лише в тих селах, де відсоток українців був досить незначним. Основна ж маса етнічних українців, як зазначає Л.Н.Чижикова, зберігала етнічну самосвідомість[12]. Очевидно, на розвиток етнічної самосвідомості вплинули подальші процеси розповсюдження так званих прогресивних форм побуту, які нівелювали культурно-побутові відмінності (особливості матеріальної та духовної культур, певний мовний бар'єр, що існував у вигляді місцевих говірок, тощо) обох етносів і були основною перешкодою для поширення етнічнозмішаних шлюбів. Останні стали рушійною силою у формуванні етнічних процесів в даному регіоні. В інших районах таким фактором була мовна асиміляція.

Неоднорідністю етнічного складу серед областей України вирізнялися її південні області. У післявоєнний період населення сільських місцевостей поповнилося за рахунок переселенців з Житомирської, Чернігівської, Вінницької областей та українців депортованих з Польщі[13]. Досить активний міграційний обмін відбувався між Одеською областю і Молдавською РСР, а також Російською Федерацією та Казахстаном. Серед прибулих, та тих, що вже жили в містах більшість становили українці. Вони ж, як зазначає В.И.Наулко, становили більшість і серед міського населення[14].

Водночас, згідно з постановами ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР №74 від 20 січня 1960 р. та № 270 від 5 березня 1963 р. "Про працевлаштування та матеріально-побутове забезпечення військовослужбовців, звільнених із Збройних Сил СРСР", південні області України стали регіонами найбільшого скупчення кваліфікованих спеціалістів. Окрім високої кваліфікації, радянські військово службовці мали інтернаціональну ідейну підготовку і до того ж, незалежно від національності, були російськомовними, адже військова справа велася виключно російською. Таким чином, південні регіони зазнавали найбільшого ідейного впливу і ставали джерелом масової русифікації регіону. Так, за звітом секретаря Обкому КП України М.Синиці про хід виконання згаданих постанов, лише за 1967 р. в Одеську область прибув 321 офіцер запасу, з них 287 – в Одесу, а всього за 1960–1967 рр. 7198 осіб, з них безпосередньо в Одесу – 6073. Доповідач особливо акцентує на тому, що 1405 офіцери запасу беруть участь у громадсько-корисній діяльності в партійних, радянських, профспілкових та інших організаціях[15].

Катастрофічна в етнічному плані ситуація складалася для українського етносу в місті Севастополь, де росіяни складали понад три чверті населення[16]. Позиція українців за національною приналежністю в місті Севастополі дуже нестійка. Їх тут нараховувалося лише 25,170 осіб, що складає 17,0% всієї кількості населення[17], та й з тих більшість почали втрачати ознаки свого етносу і за рідну мову визнали російську[18]. Питання про рідну мову безсумнівно превалююче при визначенні етнічного складу. Неспівпадання мови й походження – це безперечний факт масової мовної асиміляції та підвищеної інтенсивності етнічних процесів спрямованих на етнічну асиміляцію. І мовна, й етнічна асиміляції загрозливо зростали. І справа не лише в природніх процесах, переважали інші суспільно-політичні умови, які склалися на той час і залишаються незмінними й до сьогодні.

Процес асиміляції представників українського етносу активізувала цілковита відсутність у Севастополі україномовних шкіл і впровадження в усіх галузях громадського житття, державних закладах російської ділової та розмовної мови. Свої наслідки мало виняткове панування російської преси, літератури, театрів, кіно та ін. Вистояти українцям і не асимілюватися в російськомовному середовищі, в умовах повної ізоляції від своєї культури, та ще й за такої політики, було практично неможливо. Результатом цих процесів було швидке зростання мішаних шлюбів[19], ще однієї передумови втрати етнічних ознак.

Подібні етномовноасиміляційні процеси відбувалися на території всієї Кримської області. Значна кількість представників російського етносу в регіоні з'явилася внаслідок планового розселення народів 20 – 30-х років. Перепис 1926 р. засвідчив, що серед сільського населення Криму росіяни за чисельністю посідали друге місце після татар, а українці зайняли третю позицію. Етнічні українці мешкали переважно в

Керченському, Джанкойському, Євпаторійському, Сімферопольському та Феодосійському районах[20]. Для заповнення етнодемографічного вакууму після депортації кримськотатарського народу були організовані переселення росіян з найближчих до кордонів України областей Російської Федерації. Водночас до північних районів (в основному колишнього Куйбишевського району) переселилася значна кількість українців. До того ж за указом Президії Верховної Ради СРСР у 1954 р. Кримська область зі складу РРФСР передавалася до Української РСР. Отже, ніби складалися умови для поступової українізації, але вона не відбулася. Основна причина цього – зростаюча міграція росіян в даний регіон. Так, з 1964 по 1975 рр. внаслідок індустріалізації Криму тривала масова стихійна міграція з усіх регіонів Російської Федерації, а з 1975 по 1985 рр. – стихійна міграція у зв'язку з погіршенням життєвих умов у Центральній Росії. Як зазначає І.Лосєв, саме мігранти останньої хвилі були найвиразнішими носіями антиукраїнських настроїв, тому що вони мали найміцніші та розгалужені особисті та родинні зв'язки з Росією[21]. Такі настрої щодо представників українського етносу створювали напружену обстановку в регіоні, але водночас сприяли згуртуванню українців і усвідомленню себе як "ми"– українці, відмінні від "вони" – росіяни. Тому в 50-х роках населення Кримської області, як випливає з дослідження О.С.Куницького, умовно розподілялося на сільське українське, що перебувало в тяжких матеріальних умовах, і міське російське, яке становило більшість і зайняло позицію привілейованої в правах нації. До того ж, зазначає дослідник, "в містах говорити про національний склад трудящих навіть незручно: з одного боку, цьому питанню не надають тут будь-якого значення, з другого боку – дехто з місцевих діячів вважає його навіть антиполітичним і образливим"[22]. В цій позиції їх підтримувала значна кількість відставників-переселенців, які описує О.С.Куницький, проживали на спеціальних масивах з розкішними будинками та садибами особистого типу, мали привілеї і в політиці ідеологізації та русифікації відігравали не останню роль. Враховуючи складну ситуацію, фактично ізоляцію, на 1959 р. кількість українців, що визнали свою мову за рідну, не досягала й половини. Цього було досягнуто за сорок років, що за умов російськомовного середовища, політики русифікації та майже відсутності україномовних шкіл було майже не реальним, і прогностично відсоток етнічно та мовно асимільованих мав би бути значно вищим.

Водночас надання привілеїв у правах російській нації і, в результаті, активні процеси асиміляції та русифікації, постійне зростання кількості змішаних шлюбів призводили до кризи етнічної самоідентифікації українського населення Криму, що виражалося у втраті національної мови, культури, традицій. Якщо всім регіонам України було "запропоновано" нову ідентифікацію, в основі якої покладено принцип єдності всіх націй, іншими словами, ідентифікацію з "новою етнічною спільністю – радянським народом", то всьому населенню Криму та місту Севастополь, нав'язувалася повна належність до російської нації як привілейованої і особливої. Опитування свідчать, що російська мова стала мовою побутового спілкування для більшості населення південного регіону України[23]. Очевидно, етнічні українці цього регіону перебувають на перехідному етапі від мовної асиміляції до глибших трансформаційних етнічних процесів. Витіснення української мови з побутування, нівелювання і втрата культурно-побутових особливостей та заміна їх уніфікованими формами побуту спричинятимуть поглиблення процесів змішування народів і, врешті, призведуть до змін етнічної самосвідомості. Водночас в умовах соціально-економічної кризи, політичного конфлікту буде зростати протиставлення "ми – вони" у найбільших етнічних групах Криму – татар, росіян та українців. В етнічній самосвідомості цих спільнот можливе відродження найархаїчніших форм світоглядної орієнтації, які базуються на усвідомленні "кровної спорідненості", ендогамності свого походження. Природній процес, за умов агресивної поведінки представників російського етносу, своїм наслідком може мати етнічні конфлікти.

Активністю міграційниих процесів вирізнялася також столиця Української РСР м.Київ. За даними перепису населення 1959 р. українці як етнічна група становили більше половини, а росіяни – менше чверті населення міста. Найбільший об'єм міграційних потоків за період між 1945 – 1970 рр. зафіксовано між Київською областю та РРСФР, а також Київською областю і Молдавською та Казахською республіками. Інтенсивність міграції населення Києва значно перевищувала міграційну активність населення Київської області[24]. Перше, що привертає увагу при розгляді національного складу сільських мігрантів Київської області, які направлялися в міста, зокрема і в Київ, – це більший, порівнянно з міськими мігрантами склад українців та менша різноманітність національного складу. Можна припустити, що в цей час мала б відбуватися своєрідна українізація міст, але сільські мігранти, прибуваючи в міста, адаптувалися до нових умов побутування, тобто поступово приймали ціннісні орієнтації російськомовної групи. Це відбулося з декількох причин. По-перше, саме місто мало багато переваг і привілеїв перед селом. Стереотипні уявлення щодо міських жителів більш культурних, освічених, порівняно з сільськими, на той час міцно засіли в свідомості людей. По-друге, росіяни в містах мали всі права і привілеї, тому що саме російська спільнота створила найбільшу імперію. Народність, яка мала всі права метрополії, "прагнула до максимальної однорідності мовного, культурного нівелювання "інородців"[25]. Тому ще за переписом 1959 р. понад чверть етнічних українців м.Києва, за рідну мову визнали російську, а в області такі українці складали 15,9 відсотків.

Зовсім інша етнічна ситуація була в західних областях України. Історія розвитку, географічне розташування зумовили особливості етнічного складу населення цього регіону. Найяскравішим прикладом є населення Львівської області. За даними Всесоюзного перепису населення 1970 р. в Львівській області українців проживало 87,9%, росіян – 8,2%, поляків –1,7%, євреїв – 1,1%, білорусів – 0,5% [26]. Отже, склад населення області був майже моноетнічним і це незважаючи на те, що Львівська область займала не останнє місце за інтенсивністю міграційних потоків. Однак, на відміну від інших областей України, тут переважали внутрішньореспубліканські потоки і складали вони близько 80% загальної кількості. Разом з тим, в міграціях, особливо міського населення, були представники різних національностей, хоча їх кількість була незначною. Національний склад мігрантів Львівської області відрізнявся певною однорідністю, так як в міграційних потоках переважали українці, але відсоток прибулих в область росіян був досить значним. Серед прибулих до міст Львівської області близько 81% становили українці, 15,5% росіяни[27]. До того ж росіяни в західному регіоні з'явилися не стільки внаслідок добровільних переселень, скільки завдяки планам союзного керівництва – щоб активізувати та посилити партійну роботу в "неблагонадійному регіоні", звідки в післявоєнний період було виселено місцеве населення – сім'ї учасників УПА. Так само, як і в південні регіони України, партійне керівництво направляло до Львівської області офіцерів, звільнених зі Збройних Сил СРСР. Кількість військовослужбовців в західному регіоні була значно меншою, і за звітом секретаря Львівського обкому КП України В.Слюсаренка, лише за четвертий квартал 1967 р. у Львівську область на постійне місце проживання прибуло 42 офіцери, увільнених у запас і у відставку, в тому числі у м.Львів – 27, з них майже половина підлягала працевлаштуванню.Така кількість, враховуючи й те, що до Львова та області щоквартально направлялося понад 70 військовослужбовців, була досить високою для регіону. До того ж їхнє поводження, як видно з доповідних, відзначалося деякою агресивністю і вимогами певних привілеїв (позачергове забезпечення житлом тощо)[28]. Це скоріше була поведінка окупантів, аніж мігрантів. Як свідчать Постанова Бюро ЦК КПРС "Питання західних областей Української РСР " та доповідна записка Л.Берії до Президії ЦК КПРС від 28 травня 1953 р., невдоволення населення західних областей України викликають факти грубого викривлення національної політики. Однією з причин цього є той факт, що в складі керівного радянського та партійного активу західних областей дуже мало працівників з місцевого населення. Існує недовір'я до місцевих кадрів інтелігенції, особливо старшого покоління[29]. У вищих навчальних закладах недооцінювалося викладання українською мовою. Через неможливість мовної асиміляції в регіоні були застосовані інші – силові методи руйнування системи українського етносу, через утиск у правах представників української спільноти.

На прикладі розглянутих областей Української РСР видно роль міграційних потоків, які здатні за певних політичних умов змінювати етнічну структуру місцевого населення. Так, після перепису 1959 р. кількість представників російського етносу значно зросла в більшості областей республіки. Відбулося зменшення абсолютної чисельності українського населення, коли внаслідок планових союзних розселень народів, депортацій, значна кількість українців виїхала за межі республіки – до Поволжя, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу, – що вплинуло на зміну етнічного складу навіть у традиційних аграрних районах, де завжди міцним був прошарок сільського українського населення. Це свідчило про те, що весь український етнос починає втрачати свою етнічну структуру і адаптуватися до нових соціально-політичних умов. Міграційні процеси цього періоду визначили ті регіони, де етнічні та національні ознаки – мова, культура, традиції– матимуть особливо нестійку позицію і тенденцію до їх повного зникнення. Це також регіони, найбільш піддатливі для проведення політики створення нової нації, нової етнічної спільності – радянських людей. Як покаже подальший розвиток подій, з усіх запропонованих В.П.Алексеєвим та Ю.В.Бромлеєм варіантів створення нових етнічних спільнот, для українців найбільше підходить варіант "асиміляції прибульцями аборигенів"[30], в результаті переселення народів. Умовно: прибульцями є російський етнос, а аборигенами – змаргіналізований український етнос, адже росіяни не розчинилися серед місцевого населення і не створили внаслідок змішування нового етносу. Тобто, маємо процеси етнічної асиміляції, які є "трансформаційними"[31], а це значить, що супроводжуються втратою народом основних етнічних ознак і, зрештою, зміною етнічної самосвідомості.

---

[1]КПСС. Съезд 24-й. Москва 1971.: Материалы XXIV съезда КПСС. – М.,1971. – 320 с.
[2]Обушний М.І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К.,1998. – С.31 – 33.
[3]Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.,1975. – Табл.4.– С.64
[4]Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР.– М.,1963. – Табл.53. – С.168.
[5]Итоги Всесоюзной переписи населения 1970. – М.,1973. –Т.4. – С.169.
[6]Наулко В.И. Вказ. праця. – Табл.4. – С.64.
[7]Оникиенко В.В., Поповкин В.А Комплексное исследование миграционных процессов. – М.,1973. – С.39.
[8]Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – К.,1965. – С.79.
[9]Оникиенко В.В., Поповкин В.А. Вказ. праця. – С.43.
[10]Куницький О.С. Звіт про відрядження до Донбасу (лютий 1955 р.). – Відділ рукописних фондів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського НАН України, ф.14 – 5, од.зб.234. – арк.7.

[11]Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.,1988. – Табл.3. – С.43.
[12]Чижикова Л.Н. Об этнических процесах в восточных районах Украины // Советская этнография. – 1968. – №1. – С.22.
[13]Сергійчук В.І. Етнічні межі та державний кордон України. – Тернопіль,1996. – С.90
[14]Наулко В.И. Вказ. праця. – С.76.
[15] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1,оп.31, спр.3543, арк.4.
[16]Соловей Д.Заселювання міст України колонізаторами. – Дітройт,1964. – С.14.
[17]Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Табл.54. – С.178, 184.
[18]Наулко В.И. Етнічний склад населення Української РСР. – С.131.
[19]Современные этнические процесы в СССР. – М.,1977. – С.466 – 483.
[20]Сергійчук В.І. Вказ. праця. – Тернопіль,1996. – С.96
[21]Лосєв І. Крим: Російський вузол української державності // Розбудова держави. – 1998. – № 3/4. – С.16.
[22]Куницький О.С. Матеріали до Кримської області м.Сімферополь (лютий-березень 1961р.). Звіт, зарисовки, фото. – Відділ рукописних фондів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського, ф.14 – 5, од. зб.374, арк.2, 11.
[23]Слюсаревський М. Російськомовні українці // Відродження. – 1993. – №12. – С.3.
[24]Оникиенко В.В., Поповкин В.А .Вказ. праця. – С.32.
[25]Шморгун О. Національна ідея в контексті загальносоціологічного аналізу // Розбудова держави. – 1998. – №11/12. – С.8.
[26]Итоги Всесоюзной переписи 1970 г. – Табл.8. – С.181.
[27]Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – С.76.
[28]Довідки відділів працівників апарату ЦК КП України по листах партійних, радянських і господарських організацій з питань законності суду й прокуратури, військових організацій з додатком цих листів. – ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.3543, арк. 2, 46.
[29]Дано за: Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944 – 1953рр. (Нові док. і матеріали). – К.,1998. – С.877.
[30]Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей // Советская этнография. – 1968. – №2. – С.35.
[31]Наулко В.І. Український етнос і мова // Національна культура в сучасній Україні. – К.,1995. – С.174 – 175.

Василь ОРЛИК
Кіровоград

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУВЕРЕНІТЕТУ МОЛДАВАН В УКРАЇНІ у 20 – 30-х роках XX ст. в зарубіжній історіографії

Україна, як відомо, є однією з держав, в якій поряд з титульною нацією (72,7%), живуть представники інших етнічних груп, найбільш чисельними з яких є росіяни (22,1%), румуни (0,9%), євреї (0,9%), білоруси (0,8%), болгари (0,5%), поляки (0,4%), угорці (0,3%) та ін. Гармонізація міжетнічних стосунків, всебічне врахування духовних і культурних потреб усіх національних груп їх правовий захист є однією з важливих проблем розвитку Української держави на сучасному етапі. Різноманіття етносів є духовним багатством країни, оскільки кожен з них віддає свій творчий потенціал в її розбудову. Без глибокого й всебічного вивчення історії і традицій кожного народу не можна реально сформулювати державну політику, яка б сприяла забезпеченню громадянського миру в суспільстві й консолідації всіх етносів, що живуть на теренах України, в українську політичну націю-народ України.

Особливу роль у контексті історії етнополітичних стосунків в Україні, як відомо, відіграють 1920 – 1930-ті роки. Цей період знаменний національним відродженням не тільки українців, а й національних меншин. До 1931 року в Україні було створено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку, 8 російських, 7 німецьких, 3 єврейських, 3 болгарських, 3 грецьких і 1 польський національні райони, 1096 сільських та 111 селищних рад національних меншин.

Зрозуміло, що проблеми етнічних меншин ставали об'єктом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, політиків, публіцистів, серед яких, на нашу думку, можна виділити дві основні групи праць: присвячені більшовицькій національній політиці загалом; окремим національним меншинам та пов'язаним з ними певним аспектам національної політики.

До аналізу зарубіжної історіографії зверталося не одне покоління вітчизняних дослідників, але в працях, які з'явились у світ до 1991 року, домінувала формула "боротьби з буржуазною історіографією", нерідко, особливо в історико-партійних дослідженнях, зарубіжні історики іменувались не інакше, як "фальсифікатори історії". Суспільно-політичні процеси на початку 90-х років XX ст., здобуття незалежності України сприяли переосмисленню історичних реалій та цінностей. Неупереджене дослідження здобутків зарубіжної історіографії є, на нашу думку, одним з актуальних напрямків досліджень. Зупинимось більш детально на тих надбаннях зарубіжної науки, в яких певною мірою висвітлювались питання історії єдиної в Україні етнічної групи молдаван, яка в досліджуваний період мала національно-державне утворення, згадану вище МАСРР. Чимало праць присвячені критиці національної політики Радянської влади і створенню молдавської автономії в складі України.

Розглянемо першу групу праць, за запропонованою нами класифікацією. Проблемі національної політики більшовиків присвячено велику кількість праць – це і монографічні дослідження, ессе, статті, публікації документів, мемуари та ін. Зупинимось на найбільш характерних дослідженнях. Як звичайно, більшовицька національна політика в зарубіжній історіографії розглядалася досить спрощено та критично, а інколи навіть і тенденційно. Не можна погодитись із тезою А.Адамса про те, що більшовики не мали ні чіткої програми, ні політики з національного питання[1], адже політика коренізації в СРСР була проголошена саме більшовиками, а 20-ті й перша половина 30-х років XX ст. характеризуються національним відродженням різних етнічних груп на теренах Союзу. Хоча варто зауважити, що більшовики не мали на меті національне відродження, а лише радянізацію мас. Р.Кінг об'єктивно вказує, що "протягом декількох років, після листопадового (1917 р.) перевороту, коли Ленін залишався біля керма Російської держави, проблеми громадянської війни та зовнішня інтервенція відсунули національне питання на останній план", а проголошене більшовиками право націй на самовизначення "залишалось пропагандистською фразою"[2]. Радянський Союз, на слушну думку американського історика Р.Пайпса, був "країною більш централізованою й тотальною, ніж царська Росія"[3].

Серед досліджень української діаспори вигідно вирізняється монографія професора Альбертського університету, а з 1991 року громадянина України Б.Кравченка "Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст."[4], в якій автор на основі аналізу численних джерел офіційної статистики, в тому числі й радянської, партійних документів, публікацій у радянській та зарубіжній пресі, простежує вплив соціально-політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців у XX ст. Більшовицька національна політика в 1920 – 1930-ті рр. розглядається у двох розділах монографії. При цілком об'єктивному висвітленні процесів цього періоду автор у передмові до українського видання (перше було англомовним 1985 р.) зазначає, що це дослідження було б набагато ширшим та змістовнішим, якби він свого часу мав доступ до архівів України[5].

Перейдемо до другої групи досліджень і більш детально зупинимось на ній. Класик румунської історіографії Н. Йорга 1922 року публікує статтю "Як наші за Дністром", в якій порушує проблеми голоду на півдні України, боротьба з яким, на його думку, є не лише проблемою радянської влади, а й усього людства. У статті аналізуються й окремі моменти національної політики більшовиків, яку дослідник вважає нездатною забезпечити національні права румун Задністров'я[6].

У зв'язку з процесом створення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки 1924 року в західноєвропейській періодиці з'являються виступи та публікації відомих політиків, публіцистів і вчених, аналіз яких дозволяє стверджувати про принципові відмінності у підходах до висвітлення зазначених проблем. Так, зокрема, англійський публіцист Армстронг Гамільтон Фіш, критично оцінюючи доцільність створення більшовиками Молдавської республіки, визнавав, що в деяких районах на лівобережжі Дністра, "мешкає тільки жменька молдаван"[7], зазначаючи, що "Молдавська республіка, як і всі інші в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, буде паперовою державою"[8].

Дещо інший підхід спостерігаємо у французьких та румунських джерелах. Французька історіографія не лише визнавала наявність на Сході від Дністра наявність молдавського населення 300000 – 400000 осіб, а і їх тотожність з румунами[9], загалом у зарубіжній історіографії домінує теза про те, що більшовики ще в 20-х роках створили фікцію молдавського народу[10]. Деякі румунські газети взагалі називали МАСРР "новою румунською державою"[11]. Міністр Бесарабії Інкулець на шпальтах газети "Адеверул" навіть заявив, що населення МАСРР, виходячи з національних особливостей, у недалекому майбутньому виступить проти радянського уряду[12]. Відійшовши від ейфорії від визнання більшовиками романського елемента на лівобережжі Дністра, румунські видання підійшли більш тверезо до проблем створення МАСРР; з'являються публікації такого виду: "...ради твердо вирішили і серйозно думають повернути собі Бесарабію"[13], "претензії більшовицького уряду, що в нього начебто болить серце за молдаван, спростовуються ним самим. Він шукав тільки приводу для повторного формулювання своїх претензій на одну провінцію"[14], "на нашу думку..., створення Молдавської Республіки Задністров'я спричинить нам дуже багато турбот"[15]. А вже відома нам газета "Адеверул" у номері від 21 вересня 1924 р. заявила, що "не з великодушності та національного альтруїзму з'явилась у росіян ідея створення молдавської респуб-

ліки. Вони хочуть створити там румунську ірридієнту, вогнище дій для подальшої анексії Бесарабії – якщо навіть не всієї Румунії – до "молдавської республіки"[16]. В чому зарубіжна преса була одностайною, так це у визначенні новоутвореної республіки як буферної держави для подальшої експансії більшовизму в Європу.

У період 20 – 30-х рр. опубліковано ряд праць румунських істориків, згаданого вже Н.Йорги, В.Харі, І.Ністора та ін.[17] У них поряд з критикою більшовицької національної політики визнавались і певні успіхи в молдаванізації, зокрема діяльності курсів з підготовки представників молдавського населення до радянської роботи[18]. В зазначений період у пропагандистських намірах видавались журнали для Бесарабії та задністровських і забузьких молдаван[19], і якщо публікації 20-х років присвячувались тільки розкриттю експансіоністських задумів радянського керівництва, то в 30-х роках їхні акценти дещо змінюються. Поряд з публікаціями про голод, репресії, депортації в Придністров'ї[20] політичні діячі Бесарабії створюють міф про те, що більшовицький центр змушений був піти на поступки "національним почуттям" молдаван у наслідок їхніх наполягань та боротьби[21]. Особливо в цьому відзначився Н.Смокіне[22]. Він веде активне листування з директором журналу "Cele trei CriSuri" Джеордже Бакалоглу, на сторінках "Tribuna rombnilor transnistrieni" та "Moldova noua" Н.Смокіне розвиває ідею про молдавський національний рух за створення МАСРР. На сьогодні важко визначити, чи став він жертвою більшовицької ідеологічної машини, чи настільки віддався боротьбі за національні права задністровських молдаван, що сприйняв публікації в радянській періодиці про рух останніх за створення власної республіки за "чисту монету"?

Правляча в СРСР партія цілеспрямовано вела організаційну роботу щодо створення так званої національної за формою, соціалістичної за змістом молдавської республіки, вміло інспіруючи "всенародний рух" населення Придністров'я за її створення. Для цього метою був розроблений детальний план "Заходів у зв'язку з виділенням Молдавської СРР", у 4-му пункті якого наголошувалось на необхідності внесення від імені молдавської секції Одеського губкому, декількох сільрад і районів з молдавським населенням та групи бесарабів, що проживали на території УСРР, в Одеський губком пропозиції про виділення з Одещини частини Придністров'я, населеної в тому числі й молдавською національною меншиною, та створення на ній МСРР. Усе це належним чином документально оформлялось.

Крім цього, рекомендувалось "підняти спочатку в місцевій, а потім і в харківській пресі кампанію за створення МСРР. Причому всюди повинна приводитись така думка, що ініціатором організації МСРР є місця, передусім, саме населення (*Виділення наше. – В.О.*)"[2]. ЦК КП(б)У запропонував навіть проект постанов бюро Одеського губкому КП(б)У та президії губвиконкому, в якому говорилося: "Беручи до уваги волю молдавського населення Придністровської смуги Одеської губернії, враховуючи особливості його побуту та мови і керуючись загальними принципами національної політики Радвлади стосовно нацменшин, Одеський губвиконком ухвалює внести до ВУЦВК питання про створення автономної Молдавської Соціалістичної Радянської республіки"[24]. Як бачимо, рух молдаван Півдня України за створення власної республіки був одним із історичних міфів. Цікаво, що українська еміграція в нього так і не повірила, вважаючи МАСРР "штучним створенням"[25] за рішенням радянських лідерів[26].

У післявоєнній зарубіжній історіографії помітне місце залишили праці К.Хайгмана, Т.Шабада, В.Коларца, Р.Маураха та ін.[27], в яких згадані вчені обгрунтовували штучність створення МАСРР і її зовнішньополітичну спрямованість. В.Коларц стверджує, що молдавська автономія виникла не в зв'язку з волевиявленням молдаван лівобережжя Дністра, а на основі рішення, прийнятого радянськими лідерами[28], яке не відповідало внутрішнім потребам молдавського населення цього регіону[29]. Такі ж причини створення МАСРР вбачає і західнонімецький політолог Р.Маурах, наголошуючи, що автономія створювалась за вказівкою центру і не була формою реалізації права молдаван на політичне самовизначення[30]. Згадані дослідники підкреслюють, що створення МАСРР було викликане тільки зовнішньополітичними чинниками, зокрема створенням плацдарму для боротьби з Румунією за Бесарабію[31]. На зв'язок між створенням МАСРР та організацією Татарбунарського повстання в Румунії вказує Г.Іонеску [32]. Ця теза підтримується й авторським колективом монографії "Історії румун" з Ясського університету[33]. На думку ряду зарубіжних дослідників, Молдавська автономія не була формою реалізації національного та народного суверенітету[34], що, на нашу думку, цілком відповідає історичним реаліям. Адже як можна говорити про повновладдя та політичну свободу, право і можливість визначати характер свого національного життя, в тому числі політичного визначення й утворення самостійної держави нацією, яка хоча і була титульною, але складала менше третини населення автономії. Щодо народного суверенітету, то його наявність у радянській державі особливо в період правління "вождя народів" є не більше як химера, адже саме від соціальної належності, етнічного походження, релігійних переконань, політичних поглядів люди допускались до управління соціально-політичними, народногосподарськими процесами та державною діяльністю.

Значний інтерес являє собою монографія колишнього радянського історика, на сьогодні громадянина Ізраїлю М.Брухіса[35], який намагається проаналізувати взаємозв'язок внутрішньої та зовнішньої по-

літики Російської імперії, СРСР з Бесарабською проблемою. У цьому ж ракурсі він розглядає й створення МАСРР, яку дослідник називає "створеним штучно адміністративно-економічним організмом"[36]. М.Брухіс стверджує, що території, які лягли в основу формування молдавської автономії в минулому – Молдавією, не називались, і більшовики цю назву утвердили штучно[37].

Розглядаючи зарубіжну історіографію, на нашу думку, доцільно окремо зупинитись на працях сучасних істориків Республіки Молдова. Перші спроби об'єктивного висвітлення історії молдавської автономії в складі України були зроблені дослідниками під впливом "горбачовської перебудови" й процесів демократизації та децентралізації в СРСР. У другій половині 1980-х років з'являються публікації саме такого характеру, порушуються проблеми здійснення політики індустріалізації та колективізації[38], введення латинської графіки[39], політичних репресій 20 – 30-х років XX ст.[40] та ін.

Певні спроби вивчити життя молдавської діаспори в Україні зроблена В.Статі в монографії "Молдавани на схід від Дністра"[41]. Автор, один з небагатьох сучасних молдавських істориків, що відстоюють ідеї молдавської національної самобутності та відмінності від румун, переважно на основі праць попередників намагається простежити історію молдаван в Україні з XIV ст. до 1924 року. Недоліком дослідження є обмежене коло архівних джерел.

А.Морару, І.Ожог, І.Шаров у своїх працях, з позицій національної румунської історіографії розглядають проблеми історії молдаван на лівобережжі Дністра в 1920 – 1930-х рр. В книзі А.Морару "Історія румун. Бесарабія і Трансністрія (1812 – 1993)" значне місце займає історія молдавської автономії[42], суспільно-політичні, економічні та культосвітні процеси в ній. І.Ожог та І.Шаров у "Короткому курсі лекцій з історії румун" певне місце приділяють й історії молдавської автономії в складі України в 1924 – 1940 рр. та процесам, які в ній проходили[43]. Дослідники справедливо вказують, що "автономія стала головним фактором, що сприяв розвитку національної самосвідомості молдаван лівобережжя Дністра"[44].

Проблеми історії молдаван в Україні, в тому числі і в досліджуваний період, висвітлюються в публікаціях часописів "Revista de istorie a Moldovei", "Moldova si lumea", "Cugetul", "Basarabia" та ін., серед яких особливо хотілося б виділити статті Н.Мовіляну "Із історії Трансністрії (1924 – 1940)", І.Шишкану "Створення та розвиток Молдавської АСРР: 1924 – 1940 рр.", І.Мойсеєва "Аспекти політичного та культурного життя Молдавської АСРР", І.Цуркану "Історіографія Радянської Молдавії між наукою та пропагандою".

Так, Н.Мовіляну в статті "Із історії Трансністрії (1924 – 1940)", аналізуючи процеси й рушійні сили створення МАСРР, значну увагу приділяє так званим перешкодам українського керівництва створенню автономії[45], що, на нашу думку, не відповідає дійсності. І.Шишкану наголошує, що "МАСРР була створена насамперед у чітко визначених політичних цілях, що вбачали окупацію та радянізацію румунських територій"[46]. І якщо автор цілком слушно зазначає, що МАСРР, хоча і визначалась як автономне державне формування, насправді була плацдармом експансіоністських планів СРСР в Європі, то не можна погодитись із його твердженням про розвиток МАСРР з 1924 до 1940 р. в бік поступового "обмеження характеристик, властивих державному утворенню, яке стало областю України"[47], адже власне МАСРР була державним утворенням лише на папері, а насправді із самого початку створення вона була областю з найбільшими самоврядними функціями в УСРР.

І.Мойсеєв поряд з аналізом позитивних зрушень у галузі національного відродження молдаван автономії, зокрема, "відкриття шкіл на молдавській (румунській) мові, підготовка національних кадрів для різних галузей економіки, культури; створення національних театральних колективів, хорової капели "Дойна"; організація Держвидаву та видання шкільних підручників, художньої літератури, журналів і газет на молдавській мові; створення державного наукового комітету"[48], показує і репресії 20 – 30-х років XX ст.

І.Цуркану з критичних позицій аналізує дослідження історії Молдавії молдавськими радянськими дослідниками, в тому числі й проблем, пов'язаних з МАСРР[49]. Дослідник окремо виділяє історико-партійні праці, вказуючи на їх заідеологізованість і необ'єктивність при критиці зарубіжної історіографії та втягнення історичної науки в процес "банальних фальсифікацій"[50].

Слабким місцем зарубіжних досліджень, особливо тих, що були написані до початку 1990-х рр., на нашу думку, є недостатнє використання їх авторами архівних матеріалів, що були в СРСР. Це не дало змогу їм документально і більш аргументовано підтверджувати свої гіпотетичні висновки. Крім того, західні історики та політологи дещо спрощують більшовицьку національну політику, а вона, як слушно зазначає український історик С.Кульчицький, "не була такою примітивною, як чорносотенна політика царського уряду"[51].

Історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на значну кількість наукових праць, ще не повністю висвітлені процеси в селах з молдавським населенням України в 1920 – 1923 рр., створення МАСРР і молдавських національних сільрад, залучення молдаван до так званого радянського будівництва, а питання пов'язані з життям українських молдаван поза МАСРР у зарубіжній історіографії взагалі майже не розроблялись.

[1]Adams A. Bolshevik in the Ukraine. The Second Campaiqn, 1918 – 1919. – Jale University Press, 1963. – P.VI.
[2]King R. Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension Balkan Communist States. – Harvard, Cambridge, Massachusetts, 1973. – P.22.
[3]Pipes R. The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917–1923. – Cambridge, 1954. – P. – 286.
[4]Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К., 1997.
[5]Там само. – С.10.
[6]Iorga N. Neamul românesc în Basarabia. – Bucuresti, 1997. – P.253 – 254.
[7]Fish A. The New Balkan's. //Foreign Affairs, Dek. 1924. Vol. 3, No 12.
[8]Ibidem.
[9]"Le Temps", 1924, 12 septembre; Gautherot G. Le Monde Communiste. La Roumaine. – Paris, 1927. – P.302.
[10]Maurach R. Handbuch der Sovjetverfassung. - München, 1955 - S.165; Ghermani D. Die kommunistische Umdeutung der rumänischer Geschichte unter besonderer Berücksichtigung des Mittelalters. - München, 1967. - S.546; Bergel H. Rümanien. Porträt der Nation. - München, 1969. - S.202; Rasch H. Die Bundesrepublik und Osteuropa. - Köln, 1969. - S.43.
[11]"Diminiata", 1924, 17 septembrie.
[12]ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.1821, арк.29.
[13]Там само. – Арк.34.
[14]ЦДАВО України. – Ф.1, оп.2, спр.1540, арк.17.
[15]ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.1821, арк.39.
[16]Там само. – Арк.28.
[17]Iorga N. Les Roumains au-dela du Dniester. Pour eclairer le sens de la "Republique Moldave" des Soviets russes. – Paris, 1925; Harea V. Romînii de peste Nistru. – Bucuresti, 1934; Nistor I. Romînii Transnistrieni. // Basarabia 1990, Nr.10 – 11; Popp N. Românii Transtritni si Republica Moldoveneasca. – Giurgiu, 1935.
[18]Див.:Роман А.Т. Власть трудящихся: (Советы Молдавии в 1917–1941 гг.). – Кишинев, 1985. – С.165.
[19]Moldova noua; Tribuna românilor transnistrieni; Transnistia. Tribuna românilor de peste Nistru si Bug.
[20]Transnistia. Tribuna românilor de peste Nistru si Bug. – Nr.3 – 4. – 1935. – P.10 – 12; Nr.1. – 1936. – P.19 – 20.
[21]Moldova noua, 1935. No 1, pp. 5 – 6, 58.
[22]Ibidem.
[23]ЦДАГО України. – Ф.1, оп.6, спр.54, арк.266; оп.16, спр.1, арк.94.
[24]Там само.
[25]Journal de Geneve, 1934, 14 Avril.
[26]Demetrus Dvoicheenko–Markov. Transnistria a Rumanium Claim in Ukrain. – New Jercy, 1957.
[27]Heitmann K. Rumanischessprache und Literatur in Bassarabien und Transnistrien. (Die sogenannte moldavische Sprache und Literatur) //Zeitchrift fur Romanische Philologie. – Band. 81. – Heft 1/2. – Tubingen, 1965. – S.102–156; Chabad T. Geography of the USSR. New-York, 1951. – P.164 – 168; Kolarz W. Die Nationalitaten politik der Sowjetunion. – Frankfurt am Main, 1956; Suga. Die volkerrechtliche Lage Bessarabien in der geschichtlichen Entwickland des Landes. – Bonn, 1958.
[28]Kolarz W. Russia and her colonies, third edition. – London, 1953. – P.21.
[29]Ibidem. – P.149.
[30]Maurach R. Handbuch des Sowjetverfassung, Isar Verlag. – München, 1961. – S.165
[31]Kolarz W. Ibidem. – P.150, Maurach R. Ibidem.
[32]Ionescu G. Communism in Romania 1944 – 1967. – London, New-York, Toronto. – 1964. – P.22.
[33]Istoria românilor. – Iasi, 1996. – P.296 – 297.
[34]Handbuch des Weltkommunismus, Hrsg. von J.Bochenski and G.Nimeer. – Karl Alber, 1958. – S.256.
[35]Bruhis M. Rusia, Romania si Basarabia: (1812, 1918, 1924, 1940). – Chisinau,1992.
[36]Ibidem. – P.146.
[37]Ibidem. – P.151.
[38]Мойсеев И.Г. Осуществление политики индустриализации и коллективизации сельского хозяйства Молдавской АССР // Страницы истории Советской Молдавии. – Ч.1. – Кишинев, 1990. – С.71 – 97.
[39]Морарь А.Г., Мовиляну Н.Ф., Шишкану И.Г. Введение латинской графики в Молдавской АССР (1932–1938) // Там же. – С.98 – 112.
[40]Восстанавливая правду истории. – Кишинев, 1989.
[41]Stati V. Moldovenii la rasarit de Nistru. – Chisinau, 1995.
[42]Moraru A. Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812 – 1993). – Chisinau, 1995. – Ð.282 – 311.
[43]Ожог И.А., Шаров И.М. Краткий курс лекций по истории румын. – Кишинев, 1997. – 170 – 174.
[44]Там же. – С.174.
[45]Movileanu N. Din istoria Transnistriei (1924–1940) //Råvista de istorie a Moldovei. – Nr.1. – 1993. – P.62.
[46]Siscanu I. Formarea si evolutia R.A.S.S. Moldovenesti: de la 1924 la 1940 //Cugetul. – Nr.5 – 6. – 1992. – P.64.
[47]Ibidem. – P.66.
[48]Ibidem. – P.70.
[49]Turcanu I. Istoriografia din Moldova sovietica între stinta si propaganda // Råvista de istorie a Moldovei. – Nr.3 – 4. – 1994. – P.8–9.
[50]Ibidem. – P.10.
[51]Кульчицький С.В. А.Жуковський, О.Субтельний. Нариси історії України //Укр. іст. журн. – № 2 – 3. – 1993. – С.127.

Сергій ГРИБОЄДОВ
Київ

МІЖЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ

Міжетнічні процеси набувають особливої гостроти на переломних етапах суспільного розвитку. Так було і в період гетьманського державного перевороту 29 квітня 1918 року. Перехід від демократії періоду Української Народної Республіки до одноосібної диктатури П.Скоропадського надав міжетнічним проблемам особливої гостроти.

Міжетнічні процеси проявилися в ставленні гетьмана та урядових структур до проблеми будівництва Української Держави, відношення до цих проблем опозиційних йому сил – політичних українських партій та груп. Відкрита і прикрита політичними гаслами боротьба на грунті ставлення до української державності розгорнулася між російськими шовіністичними партіями і українськими патріотичними силами. До неї включилися і представники інших національних меншин, що проживали на українській етнічній території.

Міжетнічна боротьба проявилася в різноманітних формах. Виходячи за межі політичних дискусій, вона охоплювала широкі маси і виливалася в страйки, що переростали в відкриту селянську війну як проти гетьманського режиму, окупаційних австро-німецьких військ, так і проти російських, польських і жидівських національних меншин, які проводили реакційну політику проти українства за відродження "єдиної неділимої Росії".

Всі ці питання міжетнічних процесів в Україні доби гетьманату висвітлювались в працях, авторами яких були безпосередні учасники тих подій. Згодом вони стали професійними істориками і написали ґрунтовні багатотомні праці, нариси, брошури, статті тощо. Це роботи прибічників гетьманату Д.Дорошенка, В.Липинського та спогади самого гетьмана П.Скоропадського, а також численні праці опозиційних йому діячів соціалістичного табору – В.Винниченка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, П.Феденка та інших.

Саме їх праці та спогади заклали концептуальні основи дослідження міжетнічних процесів в Україні часів гетьманату. В наступні десятиріччя на їх базі формувалися дослідження інших авторів, які чітко окреслили ідеологічні рамки концептуально Протилежних підходів – з одного боку державницько-націоналістична концепція і з іншого – великодержавна шовіністична. Це різні політичні переконання одних, що виходили з патріотичних інтересів української державності і шовіністичні настрої інших щодо України, які відбивали прагнення національних меншин і зумовили до боротьби на діаметрально протилежних позиціях.

Останнім часом з'явилася і узагальнююча двотомна історіографічна праця В.Солдатенка під назвою "Українська революція. Концепція та історіографія". Її автор вперше звернувся до історіографічного аналізу спадщини лідерів Української революції М.Грушевського, В.Винниченка, Д.Дорошенка, М.Шаповала, П.Христюка та інших. На основі їх робіт В.Солдатенко здійснив спробу комплексно проаналізувати концепцію української революції і дати їй виважену оцінку[1].

Переважна більшість авторів, як тих, що належали до прибічників гетьманату, так і опозиційних йому, об'єктивно сходяться на тому, що підвалини політики в галузі міжнаціональних відносин були закладені самим гетьманом П.Скоропадським та його урядом.

Уже в "Грамоті до всього Українського народу" гетьманом окреслено спрямованість політики в міжнародних відносинах. Проголошенням Української держави він засвідчив стратегічну мету українського народу. І хоч ряд опозиційних авторів (В.Винниченко, М.Шаповал, П.Христюк) вбачають в проголошенні Української Держави нещирість намірів П.Скоропадського, все ж вона існувала як незалежний суб'єкт міжнародного співробітництва. У доповіді на Міжнародній науково-практичній конференції з нагоди 120-ої річниці від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського і 75-ої річниці проголошення Української Держави, яка відбулася 13 – 15 травня 1998 року в Києві, Чернігові, Тростянці, А.Буравченков відзначив, що, гетьман намагався "створити реальну, міцну, незалежну Українську Державу, побудовану на патріотизмі, тобто на прихильності до рідної землі всіх жителів України і єдності українських земель. Він намагався об'єднати в ім'я державних інтересів всі класи та прошарки суспільства без різниці походження і віри. "В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без різниці національності і віросповідання, – наголошується в грамоті П.Скоропадського, – помогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашім великовідповідальнім ділі"[2]. Таким чином уже в першому офіційному державному акті гетьман закликав до всеукраїнської єдності на шляху створення незалежної держави.

© С. Грибоєдов

Проголосивши стратегію своєї діяльності, П.Скоропадський допустився і перших помилок, на яких акцентується в історичних працях. Одна з них пов'язана з формуванням гетьманського уряду не за національним принципом. Д.Дорошенко з цього приводу пише: "Гетьманське правительство, дивлячись більш широко на поняття українського громадянина й керуючись більш діловими, ніж національними мотивами, почало приймати нових урядовців, не рахуючись з тим, чи вони належать до національного напряму, чи володіють уже літературною мовою. По деяких міністерствах почали приймати фахівців і добрих урядовців з колишніх російських міністрів; з ділового погляду це йшло на користь справі, але багато з-поміж цих урядовців було людей, органічно з Україною незв'язаних і до національне українського руху неприхильних; не завжди вони поводились тактовно, і це зразу почало викликати незадоволення з боку прежніх урядовців"[3]. На практиці це проявилося в засиллі в Раді Міністрів великоруських та жидівських представників. Понад 3/4 уряду складали саме вихідці з представників цих національних меншостей в Україні[4].

Друга помилка органічно пов'язана з першою. Формування уряду гетьмана на основі великоруської меншості викликало антиросійські настрої серед української інтелігенції соціалістичної орієнтації, патріотично настроєного громадянства. Саме це стало причиною створення антигетьманської опозиції, представники якої відмовилися ввійти до кабінету міністрів. З цього приводу В.Винниченко, М.Шаповал, П.Христюк, П.Феденко різко критикували антиукраїнську політику уряду П.Скоропадського. П.Феденко пише: "Кабінет міністрів є не український по своєму складу і по своїй політичній орієнтації. В кабінет не увійшли представники українських партій і українських громадських груп, які власне творили українську державу. В новий кабінет міністрів увійшли російські кадети, октябристи та взагалі представники тих неукраїнських груп, які завжди вороже ставилися до українського руху й до української державності і поборювали їх з усіх сил в ім'я "єдиної неділимої Росії". Ці партії та групи славились на Україні своєю обрусительною, антидемократичною діяльністю, і тому покликання їх до власти, цілком справедливо, утворило повне недовір'я в українськім народі до гетьманського уряду в справі незалежного відношення з його боку до інтересів українського народу. Своєю політикою і діяльністю новий уряд дає грунт і підстави до повного недовір'я і навіть ворожого відношення до нього широких народних мас"[5].

В характеристиці міжетнічної позиції гетьмана і його уряду важливе місце займає в історичній літературі аналіз програмових засад і діяльності політичних партій. Стосунки між українськими та російськими політичними партіями, їх протистояння на етнічному грунті найбільш яскраво висвітлюють проблему в цілому. П.Феденко констатує що "під владою П.Скоропадського знайшли собі пристанище і допомогу російські реакційні організації. Ці організації готувалися до відновлення царського режиму в Росії і до прилучення України до Росії. У Києві за влади Скоропадського легально діяв Російський Національний Центр, організація, створена "для боротьби з українською самостійністю"[6].

Під захистом гетьманської держави та уряду в Україні створився російський єдиний фронт для боротьби проти українського національного відродження. П.Феденко пише, що в "травні 1918 року в Києві засновано "Русский Союз", мовби для "оборони російської культури". Дійсна ціль союзу була – боротися за прилучення України до Росії. Боротьба проти цих російських організацій була неможлива, бо міністр внутрішніх справ — Ігор Кістяковський, – хоч був українського роду, але – "був безперечно росіянином, який дивився на Україну як на тимчасовий політичний організм…"[7] При цьому П.Феденко посилається на роботу одного з реакційних діячів В.Гурко, опубліковану в журналі "Архив Русской Революции".

П.Феденко зазначає, що "під владою Скоропадського російські політичні групи всяким способом намагалися зогидити справу української державності в очах українських народних мас. Російські реакційні групи надіялися на відновлення царської Росії, але їх ненависть до України була така, що вони готові були прийняти й більшовицьку владу, аби не було самостійної України".[8] З посиланням на того ж таки генерала Черячукіна П.Феденко наголошує, що проти української незалежності вели пропаганду – "всі російські партії, починаючи крайніми правими і кінчаючи лівими, до хворобливості лякаючись відокремлення України від Росії, з нерозумною вартістю, хоч би ціною продажу України більшовикам: чим гірше, тим ліпше, аби тільки не існувала самостійна Україна"[9]. Ця стаття генерала вміщена в журналі "Донская Летопись''(Ч.3, с.207).

Таким чином, в історичних працях учасників подій широко висвітлено наступ реакційних сил російської еміграції в Україну і непримиренну боротьбу їх політичних організацій проти незалежності Української Держави в умовах легальної діяльності за гетьманату.

Для боротьби з російською небезпекою українські політичні партії об'єдналися в травні 1918 року в Український національно-державний союз (УНДС), який пізніше став називатися Український Національний Союз (УНС). До Українського Національного Союзу вступили всі організації попереднього УНДС. Окрім партії Хліборобів-Демократів до УНС прилучилися Українська Соціал-Демократична партія і Партія Соціалістів-Революціонерів. Першим головою УНС був А.Ніковський, а з 18 вересня на голову Союзу обраний В.Винниченко.

Діяльність УНС грунтовно висвітлюється в працях В.Винниченка, Д.Дорошенка, М.Шаповала,

П.Христюка, П.Феденка та інших. Але найбільше місця про діяльність УНС приділяє в своїх працях один з його засновників – лідер українських визвольних змагань В.Винниченко. В праці "Відродження нації" він розкриває основні напрямки діяльності УНС і відверто говорить про труднощі і принизливі акти, до яких він вдавався заради порятунку української державності. "Національний Союз писав меморандуми до німецького народу, до німецького штабу, навіть до гетьмана, грозився, розводив дипломатію з німецьким послом Мумом, з німецьким генералом Гренером, з німецько-гетьманськими міністрами.

Дійсно він пускався на різні ганебні, понижуючи тяжкі штуки, щоб вирвати з зубів руської реакції владу й урятувати українську державність і демократію від остаточної загибелі"[10].

Повні тексти меморіалів УНС, або коментарі їх наводяться у багатьох працях. Але ці коментарі подаються з різних політичних позицій. Якщо представники соціалістичної опозиції розглядають ці документи УНС виключно під кутом зору критики гетьманату з питань етнополітики, то прибічники, як Д.Дорошенко, звинувачують українські політичні партії за опозиційність до уряду. В праці "Історія України 1917 – 1923 рр." Д.Дорошенко на наш погляд, справедливо зауважує, що "Українські національні круги з самого моменту проголошення гетьманства вважали, що українська державність серйозно загрожена. Прояви діяльності нового уряду в сфері політичній вважали за виступи проти самої української національності замість того, щоб самим взяти участь в правительстві й адміністрації й вносити корективи в національний бік політики, ці круги вважали за краще, ставши до правительства в гостру опозицію, робити на його організований натиск, одночасно апелюючи не тільки до гетьмана, але й до німців. Цим звертанням до німців одкривалася для останніх дорога до втручання у внутрішні українські відносини й підривався авторитет Української держави в політиці закордонній"[11].

Поза сумнівом такий висновок Д.Дорошенка має об'єктивне підґрунтя. Лідери соціалістичної опозиції допустилися принципової помилки відмовившись від участі в гетьманському уряді і позбавившись можливості впливати на його діяльність. Разом з тим, за умови проросійської спрямованості більшості уряду, входження до нього було б малоефективним. Тому, не ввійшовши до уряду, опозиційні сили отримали можливість викривати його антиукраїнську політику. В цьому випадку цілком принципова вимога сформульована в меморіалі до гетьмана, спрямована проти його проросійського складу. "За нового уряду, – підкреслюється в меморіалі, – поширив свою антидержавну й антиукраїнську діяльність "Русский Союз" на Україні, який поставив собі ясну мету: мобілізацію сил для відбудування "єдиної неділимої Росії". В цей Союз входять члени ріжних російських партій, від демократичних до крайніх реакціонерів, отже, й ті партії та громадські групи, до яких належать і члени сучасного кабінету міністрів. Члени "Русского Союза" на Україні притягуються новим урядом до державної роботи. Завдання: завести лад і спокій на Україні не тільки не досягається, а досягаються результати діаметрально протилежні"[12]. Виходячи з цих обставин, в меморіалі висувається вимога, що "Добрий державний лад може завести тільки національний демократичний діловий кабінет, складений в більшості з відомих українських діячів, взагалі з осіб української орієнтації, які мали б повне довір'я широких українських мас"[13].

Надзвичайно гострих форм міжетнічні процеси в Українській Державі набрали на мовному грунті. Закономірним було проголошення гетьманом державною мовою – української. Разом з тим це викликало незадоволення, яке переросло в протистояння, перш за все, між національне свідомим українством і російською мовною меншістю. Політичну спрямованість і розвиток цього протистояння в широкому плані торкаються в своїх працях багато авторів як тих часів, так і сучасності.

Д.Дорошенко в своїх працях на основі чисельних матеріалів розкриває спроби гетьманського уряду запровадити українську мову як державну. В цьому зв'язку ним наводяться в повному обсязі накази по міністерствах військовому, шляхів юстиції з питань мовної політики, в яких чітко зазначалося, що "в Українській незалежній самостійній Державі державною мовою визнається мова українська"[14]. Разом з тим відзначається, що не усіма міністерствами такі накази видавалися і далеко не усіма службовцями виконувалася постанова про вивчення української мови у визначений 3-х місячний термін. Виконання гетьманських розпоряджень та постанов уряду гальмувалося російськомовними чиновниками як в центрі, так і на місцях.

П.Христюк наголошує на тому, що "московські групи на Україні вели послідовний насід проти української державності, українських політичних партій, української культури"[15]. Причому цей наступ все більше розростався вшир, охопив всю територію України, різні галузі суспільного життя і набирав загрозливих форм. "Гризня" між московською і українською пресою тих днів, – підкреслює П.Христюк, – набрала застрашаючих форм і може служити зразком того, до якого занепаду може зайти демократія, підпавши психозові національного шовінізму"[16].

Реальна загроза Українській державі, мові, культурі, традиціям активізувала діяльність українських політичних сил. Створення єдиного національного фронту в Україні сприяло об'єднанню політичних сил в боротьбі не тільки проти гетьманства, а й проти русифікаторської політики, спрямованої на відродження "єдиної неподільної Росії". Створення такого національного фронту П.Христюк називає "фактом великої політичної ваги", "найбільшого почуття національної самоохорони"[17]. В той же час

В.Винниченко в статті “Рано втомлюватись”, опублікованій в “Робітничій газеті” (17 вересня 1918 р.) закликав рятувать Родину-Матір, оточену розлюченою зграєю “братів”[18]. В.Винниченко висловлював в даному випадку погляди і настрої дуже широких кіл української демократії.

Українські політичні партії, що об’єдналися в УНС розгорнули боротьбу проти гетьманату за його повалення і проти русифікаторської політики, яку він підтримував. Навколо Союзу об’єдналися патріотичні сили українського громадянства і піднялися на національно-визвольну боротьбу. Історія цієї боротьби яскраво розкрита В.Винниченком, М.Шаповалом, І.Мазепою, П.Христюком, П.Феденком. Авторами розкрито основні напрями в створені національних партій та організацій, їх політична діяльність в розвінчуванні антиукраїнської пропаганди шовіністичної русифікаторської політики та практики представників національних меншин в Україні. На основі конкретних матеріалів з’ясовано становлення наукової концепції у висвітленні основних тенденцій боротьби за українську державність доби гетьманату.

---

[1]Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) – К., 1999. Його ж Українська революція. Концепція та історіографія – К., 1997.
[2]Буравченков А. Час відновлення історичної пам’яті – останній гетьман. Ювілейний збірник пам’яті Павла Скоропадського (1873 – 1945). – К., 1993. – С.25 – 32.
[3]Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ. – Нью-Йорк 1954. – С.98 – 99.
[4]Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С.58.
[5]Феденко П. Влада Павла Скоропадського (п’ятидесятій роковині перевороту в Україні). – Лондон-Мюнхен., 1968. – С. 10.
[6]Там само. – С. 16.
[7]Там само.
[8]Там само. – С.24.
[9]Там само. – С.25.
[10]Винниченко В. Відродження нації. Ч.ІІІ. – Відень-Київ, 1920 – С.74.
[11]Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ. – С. 103
[12]Там само. – С.104.
[13]Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Ч.1 – К., 1997. – С.507.
[14]Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т.ІІ. – С.101.
[15]Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Прага, 1922. Т.4. – С.71.
[16]Там само.
[17]Там само – С.88.
[18]"Робітнича газета” – 1918. – 17 вересня.

Сергій ЛИТВИН
Севастополь

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ДОПОМОГУ С.ПЕТЛЮРИ ГАЛИЧИНІ У 1919 році

Один із шляхів відновити історичну істину є спростування усталених міфів шляхом вивчення різнопланової вітчизняної і зарубіжної історіографії, а також дослідження раніше не відомих архівних документів і матеріалів. В Україні в останні роки розкриті недоступні колись архіви і "секретні" відділи та спецфонди в цих архівах, передані значні фонди "спецхранів" з Росії. Збереглася і нині стала доступною для широкого загалу дослідників величезна документальна база, яка містить справжні поклади малодослідженої інформації і дає можливість поглибити наші знання, зокрема про добу визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 років та діяльність їх учасників.

Ця доба, як ніяка інша, завдяки тривалій ідеологічній радянській обробці суспільної свідомості – повна навдивовижу живучих стереотипів і явних перекручень. Величезний вплив на формування наукових оцінок тієї пори мала мемуаристика сучасників з їхньою подеколи суб'єктивістською оцінкою подій. Ці ж стереотипи в силу відсутності доступу до документальних джерел до певної міри превалювали також і в деяких науковців з діаспори.

Особливо стійкі міфи створено навколо особистості С.Петлюри і зокрема його поглядів і дій щодо проблем Галичини та ставлення до Галицької армії. До подібних тез спричинились головним чином галицькі історики та мемуаристи Є.Бородієвич, О.Думін, В.Кучабський, О.Левицький, О.Назарук, О.Павлюк та інші[1].

В їхніх працях поширені твердження, що катастрофа українських сил в 1919 році в "трикутнику смерті", перехід Галицької Армії на бік Денікіна і поразка визвольних змагань була викликана головним чином через брак грошових засобів, яких начебто Уряд Української Народної Республіки (УНР) свідомо не відпускав на потреби Галицької Армії.

Так, О.Думін, зокрема писав: "У Дієвій Армії залишалися ще такі запаси військового майна, що і без шкоди для себе, могла вона порятувати Галицьку Армію. Але непорозуміння між Головним Отаманом Петлюрою та Галицьким Урядом заєдно зростало, перешкоджало цьому"[2].

Деякі автори пишуть про начебто його неприязнь до галичан, нехтування їхніми інтересами і проблемами в період соборного співіснування, а найбільше щодо Варшавської угоди, підписанням якої, мовляв, він продав Галичину полякам тощо[3].

Подібні безапеляційні висновки, як не прикро, мають місце також і в працях сучасних дослідників, зокрема О.Войцехівського, Л.Радченко, В.Солдатенка, Д.Табачника, І.Хміля та інших[4].

Вивчаючи історіографічні та архівні джерела цієї доби, ми дедалі більше переконуємося, наскільки ці твердження є безпідставними. Як член Директорії УНР і Головний Отаман Республіканських військ, С.Петлюра беззастережно підтримав ідею об'єднання УНР і Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР) в єдину Соборну Українську Державу і всебічно сприяв справі практичного здійснення цієї ідеї. Під договором про об'єднання, підписаним 1 грудня 1918 року у Фастові від імені УНР, в числі інших стоїть підпис Симона Петлюри.

Тодішня критична ситуація змусила обидві частини України йти ще власними, окремими шляхами: Наддніпрянській – вести важку війну з більшовицькою Москвою, а Наддністрянській – з польськими окупантами. Уже 4 лютого 1919 року Директорія, Уряд і військо Української Народної Республіки були змушені залишити Київ. Армія, знеможена в безперервних боях з чисельно переважаючими більшовицькими військами, відступала до лінії Збруча. Реальним проявом допомоги УГА з боку Наддніпрянської України стало те, що війська Директорії тримали протипольський фронт на Волині від листопада 1918 р. до травня 1919 р. С.Петлюра розглядав обидві частини України як одне ціле, виявляв у цьому позицію справжнього соборника, керуючись загальнодержавницькими інтересами.

Директорія та Уряд УНР впродовж 1919 року надавали всебічну допомогу урядові Західної Області УНР (ЗОУНР), Українській Галицькій Армії (УГА), установам і організаціям Галичини. Про це є розрізнені свідчення та відомі окремі документи і факти. На жаль, повних підрахунків розмірів дійсної допомоги ще не було зроблено і, мабуть, через втрату архівних документів в час воєнного лихоліття, цього ніколи вже не вдасться зробити.

Однак авторові вдалося віднайти у фонді Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ) письмову доповідь, підготовлену в грудні 1922 року виконуючим обо-

© С.Литвин

в'язки директора Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів УНР М.Барановським Міністрові Фінансів, яка містить узагальнюючі дані і цікаві висновки стосовно допомоги Галичині. Цей документ промовисто, безапеляційно і переконливо свідчать про те, що Директорія і Уряд УНР взяли на себе значну частину матеріального і фінансового забезпечення потреб Уряду Галичини і, зокрема УГА, надали їй велику допомогу, що заперечується або ж замовчується вищеназваними та багатьма іншими авторами.

Для доповіді фахово зібрані відомості про ті суми, які були асигновані Урядом УНР Галицькому урядові на утримання Галицької армії, шляхів, посольств за кордоном, Галицького уряду та культурних і національних установ Галичини.

Слід зауважити, (що й стверджує автор цього документа), що значна частина асигнувань була зроблена без зазначення чи вони безповоротні, чи повинні бути повернені, тобто мали характер справжньої братерської допомоги.

Подаючи до друку цей протокол, автор виходить з міркувань, що він містить в собі важливі аргументи щодо важливої братерської допомоги частині українського народу, яка її потребувала і вся правда, про яку має бути загальнодоступною.

Цей документ, на думку автора, являє собою цінне археографічне джерело і може бути корисним всім, хто цікавиться означеною проблемою.

Подаємо його з незначними скороченнями, зберігаючи стилістику і орфографію.

Копія

До Пана Міністра Фінансів

Доклад
Директора Кредитової Канцелярії в справі видатків Уряду Української Народньої Республіки на Галицькі справи

ВСТУП

З Вашого доручення я зібрав відомості про ті суми, які були асигновані Урядом Української Народньої Республіки Галицькому Урядові (З.О.У.Н.Р.), на удержання Галицької Армії, Шляхів, Посольств за кордоном, Галицького Уряду та Культурних і Національних Установ Галичини.

Заздалегідь мушу зазначити, що ці відомості не будуть мати вичерпного значіння через те, що при переведенні цієї праці я зустрівся з великими перешкодами: нема архіву за 1919 рік Головної Державної Скарбниці, як також архіву Кредитової Канцелярії Міністерства Фінансів та Державного Банку, які загублені при евакуації в листопаді 1919 року (Проскурівська та Любарська катастрофа), а між тим асигнування на всі зазначені потреби були переведені в 1919 році. З огляду на це нема даних, наскільки фактично були використані відчинені кредити, а також в яких грошових знаках були одержані суми, що має велике значіння при вирахуванні купуючої ("покупної") вартості грошей в той час.

Не міг я цих відомостей добути також і через те, що в 1919 році, як також в 1920 році, не було складено державного бюджету не тільки передбачаємих прибутків і видатків, але й фактично переведених видатків і прибутків за 1919 – 1920 р.р.

Нема також звіту Державного Контролю за 1919 рік, з якого можна було б вбачати, які були відчинені кредити і на скільки вони були фактично використані.

Через те в своїй праці мені прийшлося обмежитися такими даними: постановами Ради Народніх Міністрів про відкриття кредитів, що торкаються сум в українській валюті і даними ревізійних актів по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів, що стосується сум в закордонній валюті та почасти даними Закордонної Експозітури Кредитної Комісії Міністерства Фінансів.

Така обмеженість матеріалів для проведення обрахунку витрачених коштів на Галицькі потреби не зупинила моєї праці. З огляду на те, що я виходив з таких міркувань: зараз ще не наступив час для переведення фактичного і остаточного розрахування і через те, коли підсумки мого підрахунку і не будуть зовсім точні, що може бути потім вирівняно, то за те ця праця буде служити матеріалом для проведення розрахунку, якщо він буде коли-небудь переведений в життя – це з одного боку, а з другого – поскільки буде можливим, тут будуть зібрані, систематизовані і оброблені відомості про фінансові стосунки, які були між Урядом Великої України і Урядом Галичини і в майбутньому можуть послужити матеріалом для освітлення взаємовідносин між цими Урядами в добу 1919 та початку 1920 р.р.

РОЗДІЛ І.
ПІДРАХУНОК СУМ В УКРАЇНСЬКІЙ ВАЛЮТІ.

Роздивляючись постанови Ради Народніх Міністрів про асигнування можна бачити, що повторюється асигнування на ті самі потреби, на які раніше були відчинені кредити, через те в своїх підрахунках я виходив

з того припущення, що всі відчинені кредити фактично були використані, бо инакше не було б рації відчиняти нові кредити на ті ж самі потреби, коли ще попередніх кредитів не вичерпано, а якщо і був який кредит не цілком використаний, то це компенсується тим, що всі обрахунки роблю в припущенню (за відсутністю фактичних і точних даних), що гроші видавалися в карбованцях, тоді як в дійсності видавалися в різних грошових знаках: в карбованцях, гривнях, австрійських коронах, німецьких марках, романовських рублях і т. и., а записи велися в гривнях.

Гривні, австрійські корони, німецькі марки, романівські рублі на біржі, як також серед населення, котірувались значно вище карбованців і того офіційного курсу, що був встановлений відносно цих валют в переводі на карбованці. З огляду на це одна неточність покривається другою і, на мою думку, остаточні підсумки цього підрахунку будуть близькі до дійсного стану речей; скоріше будуть трохи зменшені, чим перебільшені.

Все вищезазначене стосується до сум, на які кредити були відчинені в українській валюті, що ж торкається сум в закордонній валюті, то ці дані бралися мною з актів Ревізійної Комісії по обревізуванню Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів і частина даних зі справ Закордонної Експозітури Кредитної Канцелярії Міністерства Фінансів, через те тут точні дані про фактично одержані суми і про те, в якій саме валюті і коли саме видані вони.

Відносно сум в закордонній валюті я користувався тільки цими джерелами, але, безсумнівно, багато коштів було одержано представниками Галицького Уряду від наших Місій і Закордонних Представництв, але відомостей про це ні в Міністерстві Фінансів, ні в Міністерстві Закордонних Справ нема, через те прийшлось обмежитися тільки зазначеними джерелами.

Систематизуючи переведені асигнування, треба поділити їх на такі групи:

I. Суми, які були відпущені безпосередньо Галицькому Урядові, а саме:

1). Раді Державного Секретаріату Західної Області У.Н.Р. на видачу пайків сім'ям стрільців – одноразово . . . . . – 120.000.000 гр.

і щомісячно, починаючи з 1 квітня 1919 р. по 30.000.000 гривень (постанова від 15/III – 19 р.).

Приймаючи на увагу, що самий повний контакт між обома урядами істнував аж до кінця жовтня 1919 р., треба рахувати, що ця видача проізводилася на протязі такого часу:

а) квітень . . . . . .30.000.000 гр.
б) травень . . . . . 30.000.000 гр.
в) червень . . . . . .30.000.000 гр.
г) липень . . . . . .30.000.000 гр.
д) серпень . . . . . .30.000.000 гр.
е) вересень . . . . . 30.000.000 гр.
ж) жовтень . . . . . 30.000.000 гр.
Всього 210.000.000 гр.
А разом на цю потребу 330.000.000 гр.

2). Теж Раді Державних Секретарів по постанові 15/III – 19 р. – 500.000.000 гр.
3). Теж (постанова 29/III – 1919 р. – 200.000 гр.
Всього – 830.200.000 гр.

Всі ці асигнування були зроблені без зазначення чи вони безповоротні, чи пвинні бути повернені.

4). Раді Державних Секретарів Західної Області У.Н.Р. ПОЗИЧКОВО на видачу одноразової допомоги на дорожнечу всім категоріям державних службовців (постанова від 15/III –19 р.) – 80.000.000 гр.

А разом з попередніми – 910.000.000 гр.

II. На потреби Галицької Армії:
1). Постанова від 19/VII – 19 р. – 70.000.000 гр.
2). Постанова від 1/IX – 19 р. – 240.000.000 гр.
Всього на Армію – 310.000.000 гр.

III. На удержання Шляхів Галичини:
1). Міністру Шляхів на перешивку вузкоторових шляхів Галичини на широкоторові (постанова від 16/I–19 р. – 10.000.000 гр.
2). Постанова Ради Міністрів від 23/II – 19р. – 17.000.000 гр.
3). Міністерству Шляхів для експлуатації залізниць Галичини (Постанова Р. Н. М. 3/III – 19 р.) – 10.000.000 гр.
4). Міністерству Шляхів для видачі одноразової допомоги шляховикам-галичанам (постанова від 1/IX – 19 р.) 2.700.000 гр.

Разом – 39.700.000 гр.

IV. На видачу допомог культурним організаціям Галичини:

1). Культурним організаціям згідно постанови Р. Н. М. від 19/II.19 р. – 22.000.000 гр.

2). Міністерству Земельних Справ для допомоги Товариствам «Сільський Господар» (постанова від 15/III – 19 р.) – 4.000.000 гр.

3). Міністерству Народної Освіти для видачі допомоги учителям (постанова 13/IX – 19 р.) – 800.000 гр.

Разом – 26.800.000 гр.

V. На допомогу біженцям з Галичини:

1). Міністру по справам Західної Області У.Н.Р. на організацію помочі біженцям з Галичини і видачу допомог (постанова від 18/VII – 19 р. –1.000.000 гр.

2). Йому ж для видачі допомог (постанова від 25/V–19 р.) –10.00.000 гр.

3). Йому ж для видачі допомог (постанова від 1/IX – 19 р.) – 5.000.000 гр.

Разом – 16.000.000 гр.

Всього було асигновано в 1919 р. на Галицькі потреби:

по I групі	*– 910.200.000 гр.*
– II –	*– 310.000.000 гр.*
– III –	*– 39.700.000 гр.*
– IV –	*– 26.000.000 гр.*
–V–	*– 16.000.000 гр.*
Разом	*– 1.302.700.000 гр.*

Коли прийняти на увагу, що всі асигнування, які були переведені постановами Ради Народніх Міністрів на протязі цілого 1919 року, виносять суму коло 8.007.000.000 гр., то кредити, які були відпущені на Галицькі справи виносили 16,27% всіх кредитів, що були відчинені на протязі 1919 року, рахуючи в тому числі асигнування на Галицькі потреби.

Коли ж прийняти на увагу асигнування, що були переведені в 1919 р. на позики і допомоги і які не увійшли на рахунок витрат на державні потреби, або фактично не були цілковито, або в частині використані, як наприклад,

1) асигнування на позику кооперації в сумі – 786.000.000 гр.

2) теж видавничим організаціям – 63.200.000 гр.

3) теж фінансування цукрової промисловості, які фактично не були використані за втратою території, в сумі – 600.000.000 гр.

4) на кораблебудівництво, асигнування на яке також не було використане з тих же причин – 500.000.000 гр.

що складає разом – 1.949.200.000 гр.

Якщо виключити цю суму із суми загальних асигнувань, то буде видно, що асигнування на Галицькі справи виносить 21,65% всіх асигнувань за 1919 рік, включаючи і асигнування на Галицькі справи. Фактично ці фінансові, як і інші стосунки, що лучили один уряд з другим, обіймали період часу не цілого 1919 року, а всього на протязі 10 місяців до кінця жовтня 1919 року, коли за переходом Галицької армії на бік Денікіна порвався контакт між Урядом Великої України і Галичиною.

Якщо це узагальнити і вирахувати % пропорційно часу то побачимо, що % піднесеться до 26%.

Коли ж прийняти на увагу кількість населення Галичини і розмір її території і порівняти з кількістю населення і розміром території Великої України, то ще більш очевидні великі витрати на Галицькі справи, в порівнянню з витратами на справи Великої України.

Ці непропорціонально великі витрати ще збільшуються, коли прийняти на увагу, ще й ту обставину, що уряд Галичини мав ще й свої власні кошти, якими самостійно розпоряжався.

Якщо в 1919 р. коштів, які відпускалися і не вистарчало для цілковитого задоволення всіх Галицьких потреб, то це ще в більш значній мірі відчувалося Армією Великої України, бо часто траплялося, що де-які частини Наддніпрянської Армії по 5 – 6 місяців не одержували належної платні, також це відчувалося і Державними Установами.

Але матеріальні стосунки, що були між двома Урядами, підрахуваннями грошових сум ще не зовсім освітлюються.

Для повного уявлення цих стосунків необхідно прийняти на увагу, що ще починаючи з кінця 1918 року і потім на протязі 1919 року. Уряд Великої України посилав до Галичини цілі ешелони з харчовими продуктами, як наприклад з цукром, зерном, борошном, як також військовим і залізничним майном, вартість якого тепер, навіть трудно уявити.

За відсутністю даних в цій справі в свойому підрахункові я виключно обмежуюся учотом фінансових засобів.

РОЗДІЛ II.

ПІДРАХУНОК СУМ В ЗАКОРДОННІЙ ВАЛЮТІ.

Що торкається цих сум, то потрібно зазначити, що ці всі суми фактично були одержані.

Поділити їх можна на такі групи:

I. Суми, які були видані на удержання Посольства Західної Області У.Н.Р.

1) 13/V – 19 р. – 185.000 нім. марок.

2) 31/V – 19 р. – 15.400.000. нешт.кор.австр.

Суми ці були одержані від Закордонної Фінансової Агентури Міністерства Фінансів У.Н.Р.

II. На удержання Пресових Бюро за кордоном

Видано п.Бриндзану на Пресове Бюро 5/X

–1.226.000 шт.кор.австр.

2) Йому ж 30/XII – 19 р. – 6.000 нім.марок

3) Йому ж 3/I – 20 р. – 4.000 нім. марок

4) Йому ж 3/III – 20 р. – 234.000 нім.марок

5) Видано п.Степанківському на Пресове Бюро в Льозанні 5/X – 19 р. –20.000 гульд.гол.

30/XII – 19 р. – 20.000 нім.марок

6) На Пресове Бюро в Швейцарії 5/XI – 19 р.

– 4.000 амер.дол.

III. Суми, які видано в розпорядження Національної Ради у Львові:

1) 9/X –19 р. на руки С.Федака – 1.000.000 штем.кор.австр.

2) 14/X – 19 р. йому ж – 1.000 амер.долар.

3) 29/XII – 19 р. йому ж – 1.000 дан.кор.

– 4.000 фр.фран.

– 50.000 штам.кор.австр.

Суми ці були видані Закордонною Фінансовою Агентурою М.Ф. У.Н.Р.

4) 16/V – 20 р. на руки С.Федака – 25.000 австр.кор.

– 8.000 шв.франк.

– 2.150 амер.долар.

Всього було видано в закордонній валюті:

– 15.425.000 нешт.кор.австр.

– 2.276 000 штемп.кор.австр.

– 649.000 нім.марок

–12.150 амер.долар.

– 1.000 дан.кор.

– 4.000 фр.франк.

– 8000 шв.франк.

– 20.000 гульд.гол.

В розділах III та IV автор робить підрахунки купуючої (“покупної”) вартості грошей в українській (розділ III) і в закордонній (розділ IV) валюті в порівнянні їх до сталої грошової одиниці.

При цьому він, зокрема, пише:

“Для того, аби мати дійсне уявлення вартості грошей, необхідно зробити учот їх вартості відносно певного моменту часу, а краще прирівнюючи їх до вартості сталої грошової одиниці – золотої валюти, або такої валюти, якої вартість рівна вартості її золотого парітету, як наприклад, швейцарський франк, американський доляр, голяндський гульден, данська корона і т. и.

Через те, щоб виявити дійсну купуючу вартість грошей в якийсь певний час, необхідно перевести на золоту валюту. Для грошей, що видавалися в українській валюті, беру золотий рубель, а для закордонних валют – американський доляр, як сталу грошову одиницю, вартість якої рівна свойому золотому парітету...”

Далі автор подає детальний опис процесу переведення валюти в золотий рубель і американський долар. Задля меншого обсягу публікації ми цей опис опускаємо, а лише подаємо його заключну частину:

“Таким чином, загальний підрахунок купуючої вартості сум, які видано в українській і в закордонній валюті виносить:

Суми в українській валюті – 1.302.700.000 гр.,

або 19.797.242 зол.руб,

або 9.898.621 амер.дол.

Суми в закордонній валюті: – 543.428 зол.руб., або 271.714 амер.дол.

Всього – 20.340.670 зол.руб,

або 10.170.335 амер.дол

.

ЗАКЛЮЧЕННЯ.

Із наведеного підрахунку ясно видно:

I) що в свій час Уряд Великої України щедрою рукою фінансово допомагав Урядові Галичини, Культурним і Національним Установам її, як також і самому громадянству – організацією помочі біженцям з Галичини.

II) що ця допомога означилася, як на наш час і обставини, у величезній сумі – 10.170.335 амер.долярів.

III) що грошові витрати на Галицькі справи виносили більше ніж одна четверта (26%) всіх Державних видатків Великої України на 1919 рік.

IV) що витрати на Галицькі потреби робилися часто з порушенням інтересів населення Великої України та її Армії.

Ясно також

V) що в цей час, коли Уряд У.Н.Р. його Армія і велика кількість свідомого громадянства – цвіт його, політичні і громадські діячі, професура і студенти внаслідок листопадової катастрофи 1920 року опинилися за межами своєї Батьківщини в невиразно тяжких матеріальних обставинах, то на Уряді Галичини і її громадянстві лежить великий моральний обов'язок: в свою чергу прийти на допомогу як Урядові Великої України, так і дітям її Народу – борцям за волю – воякам в першу чергу і в другу – не дати загинути з голоду представникам громадянства, що опинилися на еміграції.

Ця допомога в повернення свого боргу могла б вилитися в таких формах:

1) з боку Уряду Галичини – поверненням Урядові Великої України хоча частини коштів, які взяті ПОЗИЧКОВО (в сумі 800.000 амер.дол.).

2) а з боку Галицького громадянства:

а) організацією серед населення Галичини збору харчових продуктів, одягу і взуття для інтернованого війська У.Н.Р.

б) притягненням до праці в установах Галичини інтелігенції – збігців з Великої України.

А щоби це перевести в життя, необхідно вступити в пертрактації, як з представниками Уряду Галичини, так і з представниками її громадянства.

Виконуючий обов'язки Директора
Кредитової Канцелярії
(підпис) Барановський.

18 грудня 1922 року."

Оригінал, Машинопис[5].

---

[1]Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причинки до трагедії УГА на Великій Україні) – Львів, 1921. – 86 с.; О.Думін (А.Крезуб) Нарис історії українсько-польської війни 1918 – 1919 рр. – Львів, 1933. – 166 с.; Кучабський В. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917 – 1967. – Чікаго, 1969. – 663 с.; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919 року). – Відень, 1921. – 194с.; Назарук О. Рік на Великій Україні. Конспект споминів з української революції. – Відень, 1920. – 342 с.; Павлюк О. Від злуки до розриву (Взаємовідносини урядів УНР та ЗУНР у 1919 р.) // Наука і суспільство. – 1994; № 7 – 8. – С.6 – 10.

[2]Думін О. (Крезуб А.) Нарис з історії українсько-польської війни. – С.115.

[3]Шелухін С. Варшавський договір між поляками і С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926. – 40 с.; Шелухін С. Лист до Петлюри про Ризький договір. – Париж, 1948. – 14 с.; Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – 333 с. та ін.

[4]Войцехівський О. Симон Петлюра: міфи і реалії // Радянська Україна (Київ). – 1990. – 16 вересня; Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 років. – Харків, 1996. – 120 с.; Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.) – К., 1999. – 508 с.; Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри // Український історичний журнал.. – 1992. – №7 – 8. – С.112 – 123; – №9. – С.122 – 128; Його ж. Постріли на тихій вулиці Расін (Нотатки історика про вбивство Симона Петлюри // Київська старовина. – 1999. – Ч.1. – С.146 – 159; Хміль І. Петлюра і петлюрівщина // Український історичний журнал. – 1990. – №3. – С.107 – 119; Його ж. Політичні метаморфози Симона Петлюри // Україна. – 1991. – № 4. – С.18 – 20.

[5]ЦДАВОВУ: Ф.1075. – Оп.2. – Спр.90. – Ар.7 – 15.

Євген НАЗАР'ЄВ
Маріуполь

ІСЛАМІЗАЦІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МАЛОЇ АЗІЇ В ЕПОХУ СЕЛЬДЖУКИДІВ

За останні роки створено правові та етнокультурні передумови для всебічного розвитку етнічних спільнот в Україні, що призвело до помітного зростання їхньої етнічної самосвідомості, пробудження історичної пам'яті, розвою національно-культурного життя. Зазначене стосується і греків українського Приазов'я. Спостереження за розвитком цієї етнічної спільноти становлять великий науковий інтерес. Вивчення етнічної історії, міжетнічних контактів і теоретичні дослідження у цій царині дозволяють відтворити цілісну картину історичного минулого й сучасного маріупольских греків. Щодо цього особливі можливості надає комплексне дослідження історичних, етнографічних, лінгвистичних матеріалів, які, взаємодоповнюючи один одного, допомагають розкрити складні явища етнічної історії греків та їх міжетнічні контакти.

Сьогодні можна констатувати, що в сучасній українській історіографії про грецьке населення українського Приазов'я існує чимало наукових досліджень[1]. Витоки культури маріупольських греків, особливості їхнього побуту, мови, традицій, вірувань тощо сягають сивої давнини. Етнокультурні взаємини надзвичайно розмаїті. З хронологічного погляду їх можна поділити на три періоди: докримський, кримський і приазовський. Походження греків України в аспекті їх колишньої метрополії (Греції), Криму, де вони тривалий час перебували, і Північного Приазов'я (терену сучасного розселення) достатньо досліджене. Хронологічні рамки більшості досліджень включають період проживання греків після переселення їх з Криму до Приазов'я (кінець XVIII – 90-ті роки XX ст.), у нових історичних умовах, що склалися на Півдні України. Але незважаючи на значні досягнення науки, деякі питання залишаються невирішеними. Перш за все, це стосується існування значних відмінностей поміж маріупольскими греками.

Цей термін поєднує дві етнографічні групи, що мають самоназви "румеї" і "уруми" (обидва слова подаються в формі множини). Слово "румеї" використовується в розумінні підлеглі Східно-Римської імперії, християни, візантійці. Самоназва урумів є тюркською калькою назви румеї[2]. За переписом 1989 р. румеїв та урумів налічувалося 98, 6 тис. чоловік – переважно в надазовських районах Донецької області і деяких містах Півдня України. Серед маріупольських греків уруми чисельно переважають, їх налічується близько двох третин. Сусіди приазовських греків, українці і росіяни, називають румеїв "греко-еллінами", а урумів "греко-татарами". Ці ж назви, поряд з "еллінофонами" і "тюркофонами", можна зустріти і в науковій літературі. Кожна з груп має свою мову, особливості культури й побуту. Водночас обидві групи ідентифікують себе саме як греки.

Звичайно, ретельним дослідженням маріупольских греків займаються й спеціалісти з Греції. Інтерес до грецької діаспори особливо активізувався в останнє десятиріччя, що пов'язується з новою внутрішньою етнополітикою української держави. Список монографій і статей грецьких вчених досить значний і постійно оновлюється. Але аналіз наукових робіт грецьких дослідників показує, що для грецького наукового світу розподіл "маріупольських греків" на румеїв та урумів не є принциповим. Грецькі вчені у своїх дослідженнях керуються критерієм спільності всіх греків[3]. Для них слово "уруми" означає греки-тюркофони, що мешкають у Грузії. Вони не вживають його стосовно частини "маріупольських греків" із побоювання внести плутанину в термінологію[4], віддаючи перевагу двобічним стосункам між народом-основою і діаспорою.

Відомо, що для сталості сформованого етносу достатньо існування етно-територіального компактного ядра, у звязку з яким діаспорні утворення тривалий час зберігають етнічну своєрідність і свідомість належності до свого етносу[5]. Для греків Північного Приазов'я таким етно-територіальним ядром є Греція. Враховуючи територіальну віддаленість груп маріупільських румеїв і урумів від метрополії, слід взяти до уваги ряд питань, чи є групи маріупільських румеїв і урумів зменшеною копією греків метрополії? Чи вони в етнічному плані залежать від іншоетнічного середовища? Чи можна їх вважати специфічною частиною свого етносу, яка не відтворює його структуру в цілому і не копіює новий етнічний "фон"? Будь-яка розвідка не охопить весь спектр цих питань. Це можливо лише за умов проведення більш грунтовних досліджень.

Для визначення мов греків Приазов'я вчені вживають різну термінологію. Існує думка, що румейська мова близькоспоріднена з новогрецькою[6]. Мову румеїв фахівці називали "мовою маріупільських греків"[7], "маріупільськими грецькими говорами"[8], "приазовськими грецькими діалектами", "приазовсько-

© Є.Назар'єв

грецькою мовою", "мовою меотійських греків"[9], "маріупільським діалектом новогрецької мови"[10], "приазовськими грецькими говорами"[11], "кримсько-румейською мовою", "кримсько-румейськими діалектами"[12], "кримсько-грецькою мовою"[13]. Наслідки філологічних досліджень мов маріупільських греків довели необхідність більш уважного вивчення етногенетичних зв'язків між Кримом і тими територіями, звідки греки прийшли на півострів. Визначивши ареали румейських діалектів на карті Крима і проаналізувавши наслідки цього картографування, вчені підкреслюють, що колонізація Криму греками йшла двома шляхами: з Балканського півострова в Ялту, а також із Малої Азії і Трапезунта через Сіноп в Сугдею[14].

Мову урумів дослідники називають "кримськотатарською", "татарською", "турецькою", "говіркою татарської мови". Пізніше з'явилися назви "мова маріупільських греків"[15], "маріупільські говірки тюркських мов"[16], "урумські говірки Північного Приазов'я", "мова приазовських урумів", "приазовські урумські говірки"[17]. За О.Н.Гаркавцем, урумська мова Приазов'я є самостійною тюркською мовою[18]. Е.Р.Тенішев, який вивчав урумську мову, вважав, що діалекти всіх груп греків-тюркофонів (в тому числі й надазовських) ведуть походження від турецьких говорів північно-східної Анатолії[19]. Зазначене дає підстави твердити, що урумська мова формувалася на теренах Малої Азії.

Дослідження мовознавців підтверджують складність процесу формування мов приазовських греків України. Менш за все дослідженим є докримський період. Навіть побіжне узагальнення наслідків вивчення румейської і урумської мов дає підставу звернути увагу на особливості малоазіатського періоду в історії греків. Певно, що саме в цей час, раніше ніж в Криму (як довго вважали), розпочався процес виникнення мовних відмінностей поміж урумами і румеями. Відбулося це внаслідок надзвичайно близьких контактів греків з тюрками. Останні не завжди здійснювали цей вплив насильницьким шляхом.

На початку XX ст. німецький дослідник А. Вяхтер писав: "Серед багатьох питань історії грецького народу одне дотепер залишається не вирішеним належним чином. Центр еллінізму в епоху Середньовіччя знаходився в Малій Азії. Чому наприкінці XIII – початку XIV ст. збереглися лише залишки грецького населення, як острівки серед величезного отуреченого простору?" [20]. Процес ісламізації і тюркізації Малої Азії розпочався дещо раніше, в кінці епохи Сельджукідів. Він торкнувся, насамперед, греків і вірменів. Історичній долі вірменського народу присвячено кілька досліджень останніх років. Найповнішим і об'єктивним є сумісна праця американських вчених Міллер Д.Е. і Міллер Л.Т[21]. Що стосується контактів греків і тюрків, можна узагальнити наведені нижче спостереження.

Завойована й заселена турками-сельджуками XI – XII ст., Мала Азія протягом XII – XIII ст. була самостійним сельджуцьким султанством, де й надалі правили нащадки тієї ж великої династії, яке згідно історично-географічної традиції, звалося Румським, або, з огляду на ім'я головного міста тієї країни (Iconium, по-тур. "Коніє"), Іконійським. Узбережжя півострову перебувало в руках візантійців.

У 1067 р. сельджуки заявили права на візантійські землі Малої Азії. Грецький дослідник К. Амандос у своїй монографії "Зв'язки греків і турків" повідомляє про пригноблення візантійського населення, а також про факти втечі людей на узбережжя Малої Азії[22]. У цей час мав місце відтік людей із сільської місцевості, оскільки християнське населення знаходило в містах більш надійний захист від переслідування. Внаслідок цих подій обезлюдніли цілі епархії, церковні приходи в сільській місцевості. Епархії багатьох великих міст, де накопичилось грецьке населення з сільської місцевості, перетворилися у метрополії. Райони, які раніше вважалися сферою повноважень ортодоксальної церкви в Малій Азії, втрачали свої позиції. Визнавати це, зрозуміло, ніхто не хотів. Більш того, в цих подіях тривалий час намагалися не помічати витоку процесу ісламізації, який розпочався.

Візантійська імперія була не в змозі позбавитися від тюрків у більшості малоазіатських районів. Система захисту кордонів мешканців прикордонної смуги знаходилась у стані швидкого занепаду. Економічний стан Візантії був важким, землероби прикордонних районів були вимушені сплачувати високі податки[23]. Це остаточно ослабило їхні захисні можливості.

У 1071 р. у Вірменії підчас знаменитої битви при Мантцикерті Алп Арслан, "Непереможний Лев", (1063 – 1072) переміг візантійські війська, які очолював імператор Роман IV Діоген (1068 – 1071). З цього часу не було можливості зупинити переміщення до Малої Азії сельджуків[24].

Певна частина сільського християнського населення вітала переможця у битві при Мантцикерті. Після повалення візантійського імператора Романа Алп Арслан дотримувався домовленості жити у злагоді, що характеризувало його як чесного солдата і тонкого політика. (Згодом, це допомогло Алп Арслану одержати трон Романа). Тому багато візантійських землеробів Малої Азії не вважали Алп Арслана ворогом. У подальшому це фактично призвело до ісламізації і тюркізації регіону.

На початку XII ст. держава султанів Рума поділилася на дві частини: східну і західну сельджукську державу. Східна держава охоплювала Іран і Багдад. Вона знаходилася під впливом персів, і це наблизило розкол у боротьбі за трон. Деякі епархії, що відділилися, у 1231 р. стали легким здобутком монголів. Західна сельджукська держава Іконії в залежності від персів не перебувала. Збереглися мова, культура і релігія. У цей час місцеве візантійське населення не було тюркизировано; принаймні, у сфері мови і віровизнання.

Німецький вчений Е. Оберхуммер мешканців Румського султанату поділив на три класи. Перший клас – це справжні завойовники, тюрки, на його думку, некультурний, неосвічений, нецивілізований народ, який мав традиційний кочівницький спосіб життя. Тюрки займалися скотарством. Греки і вірмени – другий і третій клас – жили в основному у містах і займалися торгівлею і ремеслами[25].

Султани Іконії були зацікавлені у мирному співіснуванні мусульман і християн і взаєморозумінні з Візантією. Сулейман I (1077 – 1086), син одного турка, що прийняв християнство, здійснював аграрну політику і таким чином одержав довіру візантійського сільського населення, для якого зміна правителя означала зменшення податків і поліпшення соціального стану[26]. Сельджуки Рума, ознайомившись з візантійською системою правління, переконалися, що кризу, до якої призвели соціальні протиріччя між заможними землевласниками і збіднілими масами, можна подолати лише за допомогою розумної політики рівноваги. Сельджуки Рума вирішили зміцнити своє правління через встановлення соціальної справедливості.

В XI ст. один з соратників Алп Арслана, Ахмет Газі, якого прозвали Данішменд (1071 – 1084), утвердився в північно-східній Малій Азії. Завдяки йому виникла течія, яку наслідували мусульманські і візантійські мешканці прикордонної смуги, освячені ідеями Газі. Вони були захисниками віри, втіленням воїнів, які воювали під прапором свого вождя зі словами “зміна або смерть” (йдеться про зміну переконань на користь ісламу). Ця надзвичайно фанатична позиція, зайнята щодо християнського населення, не відповідала минулій терпимості сельджуків, що призвело до більш швидкої тюркізації регіону.

Поступове землеробське візантійське населення, яке жило на рівнинах, почало переймати турецьку мову і культуру. Між тим грецьке населення міських центрів було ісламізовано, але не отуречено. Але тривале переселення тюрок з Середньої Азії призвело до тюркізації і ісламізації Малої Азії. Ці події супроводжувалися яскравим розквітом турецько-сельджукської культури[27].

Повертаючись до данишмендів, слід сказати, що релігійний фанатизм втілювався третім Данішмендом, Мехмедом (1132 – 1142). Він руйнував християнські храми і використовував їхній мармур для своїх власних споруд. Його спадкоємці, що зайняли стриману позицію, однак повинні були прийняти вигляд лютих кочовиків. Мала Азія завдяки цьому дізналася, що кочовики продовжують існувати як і раніше[28].

Західна орієнтація візантійської влади Ласкарісів дозволила сельджукам через захоплення Атталії в 1207 р. забезпечити вихід до Середземного моря. Те ж сталося і з Чорним морем. У 1214 р. правитель Трапезунда Олексій був вимушений здати Синоп. У цей момент султан Іконії міг бути названий повелителем двох морів. У подальші десятиріччя сельджуки укріпили панівне становище в Малій Азії.

Вплив персів почав досягати західної сельджукської держави, султаната Іконії. Внаслідок цього виникли значні відмінності між міським населенням, яке здебільшого мало аристократичну освіту, прийняло персидську, арабську мови, культуру і тюркським землеробським населенням у периферійних районах султаната, яке залишалося неосвіченим і соціально пригнобленим. Сільське населення зберегло турецьку мову і свою культурну спадщину. При такому тісному контакті народів і релігій взаємовплив між ісламською і візантійською культурами був неминучим. Традиції візантійського минулого підтримувалися тут ірансько-ісламськими зразками і сучасними нововведеннями. Навіть в наші дні спостерігається разюча схожість народних танців, ритмів і мелодій Малої Азії і Греції[29]. У літургійних мелодіях грецької церкви, в різновидах “Киріє елейсон” деякі чують голос муедзіна, який з висоти мінарету закликає віруючих мусульман на молитву. Виникає впевненість, що тут існує одна загальна східна традиція релігійної і музичної культури.

У 1220 – 1230 рр. війська Чингіз-хана вдерлися в Центральну Азію. Велика кількість тюркських племен переселилася на захід до Азербайджану і Малої Азії. У перші роки монгольського панування в Іконії було засноване братство дервішів мевлеві, яке постійно впливало на християнське населення і сприяло зміцненню зв’язків з владою.

Сельджукські султани були особливо зацікавлені в землеробському населенні, тому що не могли забезпечити регулярного надходження прибутків до державної скарбниці. Грецький дослідник М.Хоніатіс детально описав аграрну політику сельджуків, яка проводилася в традиціях пристрою поселень колоністів: “Бранці султана залишалися в країні, він дозволяв їм влаштовуватися практично без сплати податків протягом п’яти років. Бранці були зобов’язані платити один формальний невисокий податок, який встановлював султан. У цьому питанні він ніколи не переходив кордонів, до чого греки здавна звикли. Таке гуманне рішення рідко повертало полоненого до спогадів про його батьківщину. Більш того, це залучало навіть тих, хто не був у полоні.. Наприклад, так у Філомеліо всі грецькі міста вважали за краще перетворитися в поселення варварів (відносно сельджуків) і із задоволенням поміняти свою батьківщину”[30].

З моменту смерті Василя II (976 – 1025) значно зріс тиск податків, якими були обтяжені візантійські землероби. Вони сплачували податки державі і епархіальній адміністрації. Важке економічне становище Візантійської імперії склалося внаслідок зменшення стягування грошей в державну скарбницю із запасів феодальної аристократії і збільшення витрат на утримання державних службовців і двора. Вилучення

грошей і майна, тиск державних податків в поєднанні з обмеженням особистої свободи посилювало невдоволення малоазіатського населення. Коли встановили, що оборонна потужність держави є недостатньою, землероби стали демонструвати свою готовність змінити господаря. Один красномовний приклад зміни переконань на користь ісламу описує Н.Врієнос, чоловік Ганни Комнін: "Олексій Комнін повертався в Константинополь. Один грек-землероб видав Олексія і його охоронців загону турок, що проходив мимо"[31].

Відомо, що незважаючи на зацікавленість в грецькому населенні, сельджуки (і ширше, тюрки – турки) досить об'єктивно оцінювали поведінку греків, що проживали на території Малої Азії. Поступово нейтральне слово урум в значенні "малоазиатський грек" стало означати відступника від віри[32]. Поки незрозуміло, що мається на увазі – чи так називали греків, що прийняли іслам, або греків, які відмовившись від прийнятого в скрутних обставинах ісламу, повернулися в лоно православної церкви. Можна допустити, що настав момент, коли слово урум у вустах сельджуків стало означати не тільки релігійного зрадника, а зрадника взагалі (як, наприклад, інше слово, що стосується етнічної історії греків, тат(и)). Наступне припущення торкається відносин в межах грецьких груп населення. Не виключено, що інша група греків (очевидно, румеї, "візантійці" в самому благородному значенні), яка не заплямувала себе зрадою віри, також стала охоче вживати слово урум з метою відмежувати себе від греків, що змінили свої переконання на користь ісламу. Якщо залишити поза увагою подібні припущення, то можна сказати цілком об'єктивно, що духовна близькість однієї групи греків і тюрок стала гарантією тієї мовної подібності урумської і інших тюркських мов, яке було визначене мовознавцями. Прийшовши до Криму, уруми зберегли мовне тюркське надбання з Малої Азії. Якщо припустити, що це так, то стає зрозумілим, як уруми Грузії (до речі, що попали туди з малоазіатських територій без заходу в Крим), не випробувавши впливу кримських татар, розмовляють мовою, багатою тюркськими рисами. Мають бути також перевірені гіпотези про шляхи колонізації Криму греками. Та різниця, яка наочно спостерігається між маріупільськими урумами і румеями, могла виникнути при заселенні Криму урумами з Малої Азії і румеями з Балканського півострова. З'ясувати це можна буде тільки за умов успішного завершення досліджень всіх необхідних матеріалів.

---

[1]Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – К., 1999; Якубова Л.Д. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. – К., 1999; Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: История изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). – Симферополь, 1999; Κοτσιώνης Π. Λαοί και πολιτισμοί στην πρώην Σοβιετική Ένωση. Η ελληνική παρουσία. – Αθήνα, 1999. – Η Ουκρανία. – Σελ. 29 – 81.

[2]Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 45.

[3]Αγτζίδης Βλ., Ξανθοπούλου-Κυριακού Α., Χασιώτης Ι. Κ. Οι Έλληνες της Ρωσίας και της Σοβιετικής Ένωσης: Μετοικεσίες και εκτοπισμοί, οργάνωση και ιδεολογία. – Θεσσαλονίκη, 1997. – Σελ. 12.

[4]Ξανθοπούλου-Κυριακού Α. Μεταναστεύσεις Ελλήνων στον Κάυκασο κατά τον 19ο αιώνα. – Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. – Τόμος δέκατος. – Αθήνα, 1993 – 1994. – Σελ. 48.

[5]Старовойтова Г.В. Тенденции этнокультурного развития татарской этнодисперсной группы в населении Петербурга – Ленинграда // Субэтносы. – Л., 1986. – С. 15 – 29.

[6]Чернышева Т.Н. Итоги диалектологической экспедиции филологического факультета КГУ в Первомайский район Сталинской области // XI наукова сесія КДУ. Тези доповідей. Секція філології. – К., 1954. – С. 62 – 65.

[7]Соколов И.И. О языке греков Мариупольского и Сталинского округов // Язык и литература. – 1930. – Т. 6. – С. 52.

[8]Сергиевский М.В. Мариупольские греческие говоры // Известия АН СССР. Отделение общественных наук. – Л., 1934. – С. 533.

[9]Белецкий А.А. Греческие диалекты на Юго-Востоке Украины // Балканская филология. – Л., 1970. – С. 7.

[10]Чернышева Т.Н. Новогреческий говор сёл Приморского (Урзуфа) и Ялты Первомайского района Сталинской области. – К., 1958. – С. 7.

[11]Чернишова Т.М. Новогрецька говірка сіл Приморського (Урзуфа) і Ялти Первомайського району Сталінської області // Науковий щорічник Київського держ. ун-ту за 1956 р. – К., 1957. – С. 52.

[12]Белецкий А.А. Вказ. Праця. – С. 7 – 8.

[13]Чернишова Т.М. 1957. – Вказана праця – С. 54.

[14]Спірідонов Д.С. Історичний інтерес вивчення говірок маріупільских греків // Східний світ. – Харків, 1930. – Т. 12 (3). – С. 171 – 172.

[15]Марков С.И. Заметки о быте греков г. Мариуполя // Мариуполь и его окрестности. – Мариуполь, 1892. – С. 406 – 407.

[16]Муратов С.Н. Материалы по говорам тюркоязычных греков (урумов) Донецкой области УССР // Краткие сообщения Института народов Азии. Языкознание. – Л., 1963. – № 72. – С. 179.

[17]Гаркавец А.Н. О происхождении и классификации урумских говоров Северного Приазовья // Советская тюркология. – 1981. – № 2. – С. 50 – 51, 58.

[18]Гаркавец А.Н. Тюркские языки на Украине. – К., 1988. – С.4.

[19]Тенишев Э.Р. Говор урумов с. Прасковеевки // Советская тюркология. – 1973. – № 1. – С. 96.

[20]Wächter A. Der Verfall des Griechentums in Kleinasien im XIV Jahrhundert. – Leipzig, 1903. – S. 21.

[21]Miller D.E., Miller L.T. Survivors: an oral history of the Armenian genocide. – California, 1999.
[22]΄Αμαντος Κ. Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. – Τ. 1. – Αθήνα, 1955. – Σελ. 144, 156, 161.
[23]΄Αμαντος Κ. Η αωαγνώρισις υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν Πασά // Ηπειρωτικά Χρονικά. – Τ. 5. – Ιωάννινα, 1930. – Σελ. 197 – 210.
[24]Гордлевский В. А. Государство Сельджукидов Малой Азии. – Избранные сочинения. В 4 тт. – Т. 1. Исторические сочинения. – М., 1960. – С. 48.
[25]Oberhummer E. Die Türken und das osmanische Reich. – Berlin - Leipzig, 1917. – S 87.
[26]Βογιατζίδης Ι. Ιστορικαί Μελέται, Ι, Εκτουρκισμός και εξισλαμισμός των Ελλήνων κατά τον μεσαίωνα. // ΕΕΦΣΠΟ. – Τ. 2. – Θεσσαλονίκη, 1932. – Σελ. 95 – 152.
[27]Werner E., Markow W. Geschichte der Türken. – Berlin, 1979. – S. 56.
[28]Werner E. Das Sultanat von Konya im 13 Jahrhundert // Byzantinsche Forschungen. – T. 4. – Amsterdam, 1972. – S. 112.
[29]Cahen C. Der Islam. – Berlin, 1992. – S. 258.
[30]Χωνιάτης Μ. Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου το σωζόμενα. – Αθήνα, 1986. – Σελ. 217.
[31]Βρυένιος Ν. Εκδ. Meineke. – Bonn, 1936. – Σελ. 66 – 67.
[32]Φωτιάδης Κ. Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου. – Θεσσαλονίκη, 1993. – Σελ. 652.

Дмитро РОЗОВИК
Київ

ПОЗАШКІЛЬНА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА В УКРАЇНІ У 1917 – 1920 роках

Складовою частиною політики культурного будівництва урядів України в 1917 – 1920 рр. було питання ліквідації неписьменності серед дорослого населення та підвищення його загальнокультурного рівня.

Неписьменність або малограмотність серед дорослого населення сягала 70 – 85%.

Широкомасштабну боротьбу з цим явищем спочатку на громадських засадах, а потім і на правовому державному рівні розпочала проводити Центральна Рада.

Весною 1917 р. вона з Національного фонду виділила перші кошти на організацію мережі курсів з ліквідації неписьменності в групі населених пунктів України. Згодом, з утворенням уряду, дала розпорядження створити у структурі Генерального Секретаріату освіти Департамент позашкільної освіти й надала йому право готувати проекти різних законодавчих актів стосовно культурної роботи з дорослим населенням та організації практичної роботи.

Влітку 1917 р. Генеральний Секретаріат освіти і Департамент позашкільної освіти звернулися до всіх учителів, працівників культури, “Просвіт”, громадських організацій, місцевих органів влади з проханням надати допомогу по створенню культурно-освітніх установ для дорослого населення.

Цей заклик знайшов досить широку підтримку у масах. У містах і селах України розгорнулася енергійна робота по заснуванню курсів ліквідації неписьменності, недільних та вечірніх шкіл, груп грамотності.

Питання просвітництва дорослого населення, як одне із основних, неодноразово обговорювалося на численних всеукраїнських, губернських, повітових, міських, сільських та інших з’їздах, зібраннях робітників, селян, військових, працівників культури, представників земств і т.п.

Всеукраїнський з’їзд робітників влітку 1917 р. на основі виступів Д.Антоновича, В.Винниченка, С.Петлюри та інших доповідачів з питань державного й культурного будівництва, прийняв резолюцію про загальну ліквідацію неписьменності серед робітників і зобов’язав місцеві органи влади та адміністрації підприємств надавати цьому процесу матеріальну підтримку[1].

З’їзди селян Старокостянтинівського, Єлисаветградського, Васильківського, Переяславського, Уманського та багатьох інших повітів приймали ухвали про ліквідацію неписьменності серед міського й сільського населення, виділяли кошти для заснування груп грамотності, недільних шкіл, хат-читалень, біб-

© Д.Розовик

ліотек, клубів, театрів, художньої самодіяльності. З'їзди зверталися також безпосередньо до громадян із закликом проявити високу національно-державну свідомість і самим брати активну участь у культурно-просвітницькій роботі, щоб якнайшвидше "... вийти з вікової темряви"[2].

Виконуючи постанову одного з таких з'їздів, жителі с.Вовчиці Бистрицької волості з Київщини за власні кошти відкрили вечірню школу, заборонили молоді ходити на досвідки, дорослим займатися вечорами розважальними іграми, а всім тричі на тиждень відвідувати школу, читати художню літературу й отримати початкову освіту[3].

Активна позашкільна робота розгорнулася восени 1917 р. Після проголошення III Універсалу Генеральний Секретаріат освітніх справ І.Стешенко видав постанову, в якій підкреслювалося, що у нових історичних умовах, коли український народ реально приступив до побудови власної держави, всі без винятку громадяни УНР повинні стати освіченими людьми й постійно дбати про підвищення свого культурного рівня.

На реалізацію цієї постанови Центральна Рада виділила кошти, а місцеві органи влади, культурні й громадські організації посилили роботу по створенню нових культурно-освітніх закладів по містах, селах, на заводах, фабриках, в армії[4].

Для новостворюваної мережі позашкільних культурно-освітніх установ гостро не вистачало педагогічних кадрів та організаторів і працівників культури. До того ж, крім професійної підготовки, вони повинні були мати ще й навички роботи з дорослим населенням. Це питання, зокрема, обговорювалося на нараді працівників позашкільної освіти республіки в січня 1918 р.

Виконуючи її рішення, уряд виділив 3,461 млн. крб. на відкриття курсів з підготовки ліквідаторів неписьменності і організаторів культурно-масової роботи у всіх губернських та повітових центрах, а також, видав розпорядження налагодити для всієї системи позашкільної освіти випуск спеціальної навчальної й методичної літератури[5].

Помітний вклад у розвиток позашкільної освіти внесли народні або, як їх ще називали, громадські університети. Вони розпочали утворюватися в Україні з ініціативи Центральної Ради влітку 1917 р.

Народні університети надавали громадянам уже з певним освітнім рівнем різні знання з історії, літератури, права, економіки, сільського господарства та інших гуманітарних, та природничих наук. В університетах вели заняття викладачі вузів, відомі діячі науки та культури. Серед них, наприклад, Д.Дорошенко, В.Винниченко, С.Русова, Д.Багалій, С.Єфремов, Є.Чикаленко та багато інших[6].

Якщо в добу Центральної Ради було закладено основи позашкільної освіти, то в період гетьманату вона продовжувала зміцнюватися й розвиватися далі.

Весною 1918 р. по розпорядженню гетьмана П.Скоропадського Рада Міністрів асигнувала на ліквідацію неписьменності 7,854 млн. крб., що було на той час досить великою сумою. Значні кошти на цю справу виділяли місцеві органи влади, профспілки, кооперативи, громадські організації, "Просвіти", меценати[7].

Поряд з матеріальним забезпеченням позашкільної освіти Міністерство народної освіти та мистецтва продовжувало працювати над удосконаленням форм і методів проведення її в масах та підвищення їх практичної результативності.

Було створено мережу курсів грамотності, вечірніх, недільних шкіл, хат-читалень. Почали відкривати вечірні гімназії, професійні училища, загальноосвітні університети, читатися цикли лекцій з поглибленим ознайомленням слухачів з природничими й гуманітарними науками.

Особливо велика позашкільна робота у 1918 р. проводилася на Полтавщині. Тут губернське земство спільно з комісією позашкільної освіти, "Просвітою" виробило програму ліквідації неписьменності і асигнувало гроші на відкриття мережі вечірніх постійно діючих шкіл та курсів з ліквідації неписьменності.

Реалізовуючи її, лише впродовж другої половини 1918 р. у містах і селах було відкрито 60 шкіл для дорослих та сотні курсів грамотності у населених пунктах краю. Для роботи у них були створені прискорені курси з підготовки учителів ліквідаторів неписьменності[8].

Великого розмаху в період гетьманату набуло залучення населення до просвітництва через народні університети. Їх за півроку було створено понад 50 одиниць. Діяло також десятки тимчасових та мандрівних університетів.

Окремі університети, як наприклад, Полтавський міський народний університет, розпочали працювати за програмами перших курсів вузів, а їх слухачі отримали можливість після їх закінчення, навчатися в інститутах та державних університетах[9].

Дальшу розбудову системи позашкільної освіти продовжувало і правління Директорії УНР. По його розпорядженню та підтримці культурної комісії Трудового Конгресу у весняні місяці 1919 р. на ліквідацію неписьменності було видано 29 млн. грн. Значні фінанси на цю ділянку роботи уряд УНР асигнував на підконтрольній йому території і у другій половині 1919-го та у 1920 р[10]

Посилюючи забезпечення позашкільної освіти педагогічними кадрами, Рада Народних Міністрів заснувала у Києві загальноукраїнський інститут інструкторів позашкільної освіти, який розпочав го-

тувати кваліфікованих кадрів та методистів-організаторів позашкільної культурно-освітньої роботи. А Міністерство народної освіти, у доповнення до цього, видало наказ ввести у всіх педучилищах, семінаріях, педінститутах, університетах спецкурс з методики організації та ліквідації неписьменності серед дорослого населення і профінансувало створення у повітових центрах Київщини, Полтавщини, Катеринославщині, Волині, Поділля двомісячних курсів для перепідготовки учителів, працюючих у системі позашкільної освіти[11].

Особливість нового етапу розвитку полягала в тому, що весною 1919 р., при допомозі уряду УНР, розпочали масово формуватися мандрівні народні університети як автономні, так і філії діючих стаціонарних університетів. До роботи у них були залучені кращі лекторські сили республіки, які читали населенню цикли різнотематичних лекцій розрахованих на селян, робітників, військових, учителів, працівників культури і т.д. У кожній губернії діяло десятки мандрівних університетів[12].

Особливу увагу надавала Директорія питанню ліквідації неписьменності та підвищенню загального культурного рівня серед військових. За її розпорядженням було створено культурно просвітній відділ при інформаційному бюро армії УНР. Під його керівництвом при всіх військових частинах відкривалися гуртки грамотності, українознавчі курси, бібліотеки для коренізації армії. На ці заходи весною 1919 р. Рада Народних Міністрів асигнувала 200 тис. грн., а згодом ще один мільйон гривень. Фінансову допомогу армії на проведення у ній культурної роботи надавали громадські організації, шефи, наукові товариства, вузи і т.д.[13]

Емігрувавши за кордон весною 1919 р., а потім повторно наприкінці 1919-го і влітку 1920 р. Директорія за рубежем для українських емігрантів створила низку українських шкіл для дорослих у Стрілково, Тарнові, Ченстохові, Ланцуті. Заснувала у Відні й Празі вищі навчальні заклади та відкрила мережу інших культурно-освітніх установ[14].

Поряд із ліквідацією неписьменності впродовж 1917 – 1920 рр. проводилася велика робота по підвищенню загального культурного й інтелектуального рівня дорослого населення. У цьому плані позитивну роль відігравали бібліотеки, хати-читальні та інші заклади цього спрямування, які несли просвітництво в маси.

В Україні за чотири роки утворилося 2256 великих стаціонарних бібліотек республіканського, губернського, повітового значення. По селах відкрилося 11,2 тис. бібліотек, хат-читалень і практично на кожному підприємстві кімната читача[15].

У розгортанні загальної культурно-масової й освітньої роботи внесли помітний вклад клуби, народні будинки, палаци культури. Їх масове заснування започаткувала Центральна Рада й процес їх будівництва або відкриття, незважаючи на економічні труднощі і громадянську війну, тривав весь період визвольних змагань. За чотири роки здебільшого у великих і середніх селах було відкрито 1857 добре обладнаних клубів, народних будинків, а в містах понад півтори тисячі[16].

Підводячи загальний підсумок діяльності урядів України, громадських і культурних організацій по розгортанню позашкільної культурно-освітньої роботи слід зазначити, що за 1917 – 1920 рр. в Україні була створена міцна база по ліквідації неписьменності серед дорослого населення та підвищення його загального культурного рівня.

---

[1]Вістник товариства “Просвіта” – 1917. – 30 липня.
[2]Нова Рада – 1917. – 11 травня; Народна воля – 1918. – 11 квітня; 13 квітня.
[3]Нова Рада – 1917. – 25 листопада.
[4]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) – Ф.2201. – Оп. 1. – Спр. 58. – Арк. 3.
[5]Нова Рада – 1917. – 9 січня.
[6]Земля і воля – 1917. – 18 листопада.
[7]ЦДАВО України – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.272. – Арк.5.
[8]Полтавские новости – 1918. – 15 июня; 8 ноября.
[9]ЦДАВО України – Ф. 1009. – Оп.1 – Спр.11 – Арк.101; Полтавские новости – 1918. – 20 октября.
[10]ЦДАВО України – Ф.3643. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.21; Спр.200. – Арк.41.
[11]ЦДАВО України – Ф.2582. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.25; Спр.19. – Арк.3; Волинське життя – 1919. – 18 лютого.
[12]Лубенщина – 1919. – 12 січня.
[13]Життя Поділля. – 1919. – 20 березня.
[14]ЦДАВО України – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.106; Спр.7. – Арк.31; спр.94. – Арк.1, 2, 3.
[15]ЦДАВО України – Ф.166. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.27, 102.
[16]ЦДАВО України – Ф.166. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.51, 53.

Олександр ЗАВАЛЬНЮК
Кам'янець-Подільський

З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Створення Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 – 1921 рр.) відповідало історичним потребам культурно-освітнього розвитку української нації. Реалізація цього складного університетського проекту увібрала в себе величезну енергію, інтелектуальні зусилля і фізичну працю діячів українського відродження, особливо Івана Івановича Огієнка, людини-патріота, педагога, вченого, гуманіста, талановитого організатора, який був ректором цього навчального закладу.

До становлення молодого українського вузу доклали зусилля громадяни України: ті, хто переказував на його рахунок невеликі грошові суми, хто приносив в дарунок свої бібліотеки, хто приходив в університет послухати лекції місцевої професури, хто, займаючись нелегкою хліборобською працею, підтримував своїх дітей, які здобували тут університетську освіту.

За характером і способом творення, змістом діяльності і контингентом студентів університет цілком можна назвати народним. Так, 34% молоді походила із селян, 25 – із духовенства, 11 – ремісників, 8 – вчителів, 5,5% – із дворян[1]. Більшість юнаків і дівчат належала до незаможних груп. Так, навесні 1920 р. 972 особи (понад 2/3 загального складу) не змогли внести плату за право навчання (на фізико-математичному і сільськогосподарському факультетах – 150 крб. на семестр, всіх інших – 125 крб.)[2].

З середини квітня 1919 р. влада у Кам'янці змінилася. Спираючись на червоне військо, її перебрав ревком[3]. Доки проводилися каральні заходи і експропріація серед місцевого населення, університет залишався поза увагою ревкомівців. Нова влада розпорядилася замінити печатку. У новій замість традиційного герба УНР була п'ятикутна зірка, всередині якої розмістили зображення плуга і молота. Це мало означати, що характер вузу змінився. Наприкінці квітня відбулося ще одне нововведення: рішенням відділу народної освіти ревкому заборонялася діяльність богословського факультету. Рада університету (орган, що прийшов на зміну Раді професорів) у своєму засіданні від 30 квітня змушена була ухвалити аналогічну постанову. Лише після повернення влади УНР опальний факультет знову запрацював. Це сталося 11 червня 1919 р.[4] Наведений факт повністю спростовує твердження одного із ректорів Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (в університеті – приват-доцента) В.О.Гериновича про те, що "в часі весняного радянського інтервалу (1919 р. – *авт.*) структура університету була недоторканою – існував навіть богословський факультет"[5].

Оскільки університет офіційно визнали "гайдамацьким клубом"[6], "сіллю в оці", "контрреволюційним кублом", яке давно треба знищити[7] то ставлення до нього з боку ревкому і радянських військових частин виявилося далеко не мирним. Вже на початку травня в приміщенні університету вчинили обшук і вилучили папір, який був потрібний владі для друку своїх наказів, розпоряджень, відозв. П.М.Бучинський, який на час відсутності І.І.Огієнка, що перебував у Східній Галичині, виконував обов'язки ректора, 9 травня надіслав наркому освіти В.П.Затонському телеграму такого змісту: "Прошу видати розпорядження місцевій владі аби вона не реквізовувала університетський папір, потрібний для друкування книжок та лекцій"[8].

З непрямих джерел відомо, що нарком відгукнувся на це прохання і "гарантував повну незайманість університетського майна і невтручання у видавничу роботу"[9]. Однак гарантії В.П.Затонського виявилися нетривалими. Коли на початку червня за місто спалахнули кровопролитні бої між військами УСРР і УНР, а ревком готувався покинути місто, видавничий відділ виконкому реквізував університетську друкарню і разом з нею 1300 пудів паперу. 2 червня новому комісару освіти було відправлено термінову телеграму із проханням "скасувати реквізиції /і/ дати змогу університету проводити педагогічну /і/ наукову роботу"[10]. Однак відповідь із Києва не надійшла.

Наприкінці травня під реквізицію попав будинок університету, який мали намір використати під канцелярію (штаб) Бессарабського полку[11]. Так виникла загроза припинення функціонування й інших факультетів. З протестом проти цього виступило організоване студентство, яке направило ревкому свою декларацію, де взяло під захист український університет. Як з'ясувалося, це було зроблено досить вчасно. І заклад продовжив свою роботу[12].

Зрештою, виступ молоді не залишився непоміченим з боку "караючого меча революції": юнаків і дівчат неодноразово заарештовували "по підозрінню в антибільшовицькій агітації, в зносинах з гайдамаками і т.п."[13]. Реакція студентів не заставила себе довго чекати: коли ревкомівська влада у місті доживала останні дні, вони взялися за зброю. Частина з них приєдналася до українського війська, інша забезпечила патрулювання, підтримуючи тим самим порядок і спокій[14]. Два студенти – Геращенко і Приходько, а також асистент Любичанківський полягли в бою з більшовиками[15].

© О. Завальнюк

Університетську професуру ревкомівці сприймали як "контрреволюційний елемент"[16]. То ж не дивно, що найбільш непокірних викладачів карали за вимогами "революційного часу". В помешканні декана богословського факультету професора В.О.Біднова 2 червня було вчинено обшук, під час якого вилучили гроші, ділові папери, а також печатку Правобережної філії Катеринославського українського видавничого товариства[17]. Після цього його, як і декана історико-філологічного факультету приват-доцента Л.Т.Білецького, що виконував паралельно обов'язки редактора "Записок Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету", було заарештовано і кинуто до місцевої буцегарні[18]. Їх звільнили тоді, коли містом оволоділи українські війська.

Перша "радянізація" університету передбачала зокрема дотримання класового поділу в середовищі студентів і працівників. Відповідна обробка масової, молодіжної самодіяльної організації – Ради студентських представників привела до того, що остання закликала молодь взяти участь у святкуванні 1 Травня[19]. Працівники університету (управлінці, техпрацівники), які ще у березні 1919 р., зорганізувалися у Спілку службовців, 11 травня поставили вимогу, аби її представники увійшли до керівних органів закладу з правом вирішального голосу у всіх питаннях, крім навчальних. За їх прикладом послідувала РСП. Обидві заяви задовольнили у другій половині місяця[20].

Поширювані в місті революційні настрої проникли в свідомість частини студентства, яке вирішило дати бій "старорежимним порядкам" і зруйнували свою бурсу[21].

Наприкінці травня Рада університету під тиском влади провела вибори посадових осіб. Таємним голосуванням в.о. ректора обрали професора М.М.Хведорова (до того – проректора), проректором – професора В.О.Біднова, секретарем Ради університету – приват-доцента П.Г.Клепатського[22]. Однак, це рішення виявилося передчасним, позаяк після відновлення української влади і повернення І.І.Огієнка, 11 червня воно втратило силу. А наприкінці місяця ректор виступив перед Університетської комісією з гострою критикою змін, проведених у вузі при радянській владі[23].

5 червня 1919 р. червоні війська змушені були надовго покинути Кам'янець і відійти на схід "під тиском переважаючих сил противника, при великій кількості артилерії"[24]. З метою недопущення погрому євреїв, які в значній мірі підтримували попередній режим, професорсько-викладацький колектив університету звернувся з відозвою до козаків армії УНР не проливати єврейську кров та дотримуватися порядку і спокою[25].

Якщо взаємини між радянською владою і університетом в період з 15 квітня по 5 червня 1919 р. можна умовно назвати як переважно "мирне співіснування", то наступний, що припадає з 11 липня до середини вересня 1920 р., слід вважати першим серйозним наступом правлячого режиму на український університет з метою його поступової ліквідації.

Вже 20 липня 1920 р. відбулося засідання Ради університету, на якому заступник ректора, проректор і секретар спішно ліквідованої Ради професорів вимушено зреклися своїх посад[26]. Рішенням ревкому в університеті засновано посаду комісара, офіційного представника влади в навчальному закладі. Її посів студент природничого відділення фізико-математичного факультету А.Волянський, в минулому голова РСП[27]. Він видав свій перший наказ 28 липня, яким правління університету тимчасово перетворювалося в Господарчу раду (до неї входили голова Ради університету, його заступник, декани фізико-математичного, історико-філологічного та сільськогосподарських факультетів, представники від студентства і службовців). Рада університету (склад попередній) тимчасово зберігалася. Всі протоколи Господарчої ради набирали сили після затвердження комісаром. З 11 липня знову закривався богословський факультет, а історико-філологічний і правничий зливалися в один – факультет соціальних наук[28].

Комісара зобов'язали провести перебудову управління вузу відповідно до постанови № 8 Державної комісії у справах вищої школи, копію якої було отримано у Кам'янці 10 серпня 1920 р.[39] Цей об'ємний документ передбачав ліквідацію попередніх керівних органів університету і створення нових, з якісно відмінними функціями. Ними ставали Науково-шкільна, Наукова та Просвітня ради, а також Господарчий комітет. Управління навчальним закладом зосереджувалося повністю у руках комісара. Його обов'язками стали: затвердження інструкцій і наказів, а також вироблення постанов у справах, що стосувалися вузівського життя; контроль за виконанням декретів і розпоряджень наркома освіти УСРР; розгляд і затвердження річного звіту про наукову, навчальну і освітню діяльність вузу; вирішення питань, пропонованих університетськими радами, Господарчим комітетом або членами рад; придбання і використання будинків, приміщень і земельних ділянок; затвердження проекту загального кошторису видатків і доходів закладу; розгляд, і затвердження пропозицій різних Рад щодо штатів і зарплатні; розв'язання усіх питань, пов'язаних з організацією вузу[30].

Слід відзначити, що у той же день комісар видав свій наказ № 4, яким зобов'язував голову Ради університету товариша М.М.Хведорова протягом чотирьох днів організувати Наукову раду, його заступника Л.Т.Білецького – Просвітню раду, а голів факультетських рад – протягом трьох днів реорганізувати ці ради (замість них належало обрати президії, наділені виконавчими функціями); надіслати своїх представників до Науково-шкільної ради та Господарчого комітету[31] . Негайно мала бути сформова-

на Господарча рада, термін повноважень якої становив 3 роки. До її складу входили по 2 особи від усіх університетських і факультетських рад, а також Господарчого комітету. Сюди входили: комісар університету, а також запрошений спеціаліст з правом дорадчого голосу[32].

13 і 14 серпня відбулися вибори Наукової і Просвітньої рад. Через два дні А.Волянський розпустив Раду університету і Господарчу раду (у попередньому складі), ліквідувавши при цьому посади голови Ради університету і його заступника[33].

Для забезпечення нормальної роботи університету ревком, дотримуючись вимог декрету Раднаркому УСРР, видав йому Охоронного листа, за яким "всякі реквізиції та займання будинків… рішуче забороняється"[34].

У серпні заклад отримав ще два подібних листи – від повітового земельного відділу при ревкомі "для безперечного користування городом і полем"[35], а також від раднаргоспу "Університет… взагалі звільняється від всеньких реквізицій наукового приладдя, апаратів, реактивів, препаратів, а також інструментів, орудій і інших речей, котрі безпосередньо і посередньо необхідні для проведення наукової та учебної праці і котрі знаходяться в наукових кабінетах, лабораторіях та інших помешканнях Університету"[36].

Оберігаючи університетський зразковий город і поле, радянська влада, як з'ясувалося згодом, не давала ніяких гарантій щодо збереження вирощеної продукції. Тому, як свідчили у грудні 1920 р. декан сільськогосподарського факультету М.Т.Геращенко і комісар університету Д.Мізін, влітку із університетського земельного господарства різні радянські органи взяли безплатно продукцію на суму майже 1 млн. крб.[37]

У вересні знову постало питання про реквізицію університетського паперу (50 пудів), який зберігався для видавничих цілей. Щоб запобігти черговій несправедливості, керівництво закладу змушене було апелювати аж до Раднаркому УСРР. У той же час комісар розпорядився закрити дві університетські церкви, а одну із них використати під музей, з яким мав злитися кабінет мистецтв[38].

Наприкінці липня оголосили прийом до університету. На відміну від попередніх правил, тепер від 17-ти річних громадян не вимагали ні атестатів, ні посвідчень про середню освіту. Проте встановлювався мінімум знань, який відповідав щонайменше обсягу вищої початкової школи (незакінчена середня освіта) для кожного факультету зокрема. На навчання приймалися у першу чергу діти трудящих, членів КП/б/У і соціалістичних партій, які стояли на платформі радянської влади і до вступу пропрацювали у радянських профспілках не менше 4 місяців і у відповідних парторганізаціях – не менше півроку. До зарахування у дійсні студенти всі слухачі вважалися кандидатами. Склавши перед спеціальною комісією, до якої входили порівну викладачі і представники від "революційного студентства", колоквіум в обсязі, встановленому тим чи іншим факультетом, кандидат зараховувався у дійсні студенти[39]. На основі нових правил до університету було зараховано 569 осіб. На факультет соціальних наук – 117, природниче відділення – 178, математичне відділення фізико-математичного факультету – 28, 178 – сільськогосподарський – 178, технічний (політехнічний) факультет – 68, 85 відсотків з яких були євреями[40].

Викладачі і співробітники змушені були засвоювати нові реалії вузівського життя, серед яких найбільш несподіваними виявилися комуністичні суботники. Два із них відбулися, наприклад, 31 липня (брали участь 40 осіб – 6 професорів, 27 служителів і 7 службовців) і 7 серпня (41 особа – 4 професори, 12 служителів і 25 службовців)[41]. Детальніше про це розповідає Ю.Гудзій: "Доводилось чистити різні забруднені помешкання якихось інституцій на місті, розчищати залізничний тор на двірці, упорядковувати якийсь плац, де було все нагромаджено в купу: і дріт, і якісь бочки, і кола, і різний військовий інвентар; тут ми мусіли з місця на місце переносити той чи той предмет, щоб потім знов його віднести туди, звідкіль його взято… Мусіли ми ходити на ті роботи й вертатись завжди у "військовому шику"… Відмовлення від цих "суботників" грозило репресіями…"[42].

Студентів поки що залучали до інших справ, зокрема до ліквідації неписьменності дорослого населення. Цим займалося Грамчека. Його уповноважений Марчуков викликав на 19 серпня 12 студентів-"культурників", яким належало попрацювати за призначенням. На той випадок, якби хтось із них не захотів прибути за розпорядженням, уповноважений грізно попереджував, що віддасть їх "під суд революційного трибуналу" як злісних дезертирів, що "понесуть кару за законами військового часу"[43].

3 вересня 1920 р. стало "чорним" днем для університету. Нарком освіти В.П.Затонський надіслав в усі освітні установи України телеграму такого змісту: "Слід звернути увагу на Кам'янецький український університет. Кам'янецькі комуністи перебувають в полоні у петлюрівської інтелігенції. Реальних сил для підтримки на висоті університету в Кам'янці немає. Контингент слухачів – нікчемний. Непрацюючі дівиці і поповичі. В самому університеті продовжують засідати божевільні старики і наукові світила на зразок гетьманівського, а згодом петлюрівського скарбника Лебідь-Юрчика, який викладає там фінансове право. Професори добре влаштовані за рахунок університету і позирають на захід. Всіх їх слід розігнати. У тому вигляді, як він існує тепер, університет компроментує радвладу"[44]. Це був маніфест влади, спрямований на прискорення розгрому закладу. Але у той час реалізувати це завдання не вдалося, просто не вистачило часу. В середині вересня ревком вимушено залишив Кам'янець, оскільки червоні війська, що воювали на польському фронті, спішно відступали з-за Збруча під натиском польських і українських дивізій. 16 вересня комісар, він же уповноважений ВУЗу, змушений був терміново відбути у

"відпустку", офіційно залишивши замість себе голову Науково-шкільної ради професора М.М.Хведорова і радником при ньому "революційного студента" Загребельного[45].

Вже 19 вересня розпочався процес "дерадянизації" вузу: Рада університету відмінила назву "кандидат в студенти" і запропонувала особам, яких прийняли на навчання без документів про освіту, негайно представити їх. Також було вирішено зарахувати осіб з середньою освітою у дійсні студенти, а бажаючих випускників початкових шкіл – вільними слухачам з обов'язковим проходженням літніх підготовчих курсів. Першокурсників і абітурієнтів зобов'язали, як було прийнято раніше, скласти іспит з української мови. До 9 листопада його витримали лише 238 осіб, які перед цим подали всі необхідні документи (33 – на історико-філологічному, 101 – фізико-математичному, 12 – технічному (політехнічному), 11 – богословському, 68 – сільськогосподарському і 18 – правничому)[46].

Через 10 днів відновили роботу традиційні університетські органи – Рада професорів, Правління університету і деканати всіх п'яти факультетів у тому складі, який сформувався ще до радянської влади[47].

16 листопада 1920 р. червоне військо знову вступило до Кам'янця. Через 3 дні червоноармійці 60-го кавалерійського полку самочинно взяли з університетського земельного господарства 26 снопів ячменю[48]. І хоча 27-го числа військово-революційний комітет, який зосереджував вищу владу в місті, видав закладу Охоронного листа, що оголошував недоторканими його будинки і майно, невдовзі було конфісковано тютюн на суму 4 млн. крб.[49]

З 7 грудня в університеті почав господарювати комісар Д.Мізін. У січні 1920 р. його замінив С.Березін, а через 5 днів – А.Волянський. З 10 грудня було ліквідовано посади ректора і проректора. Наприкінці місяця на основі старих навчальних планів фінішував осінній семестр 1920 – 1921 навчального року (виняток становив факультет соціальних наук). В основу нових планів поклали декрет Раднаркому УСРР від 14 грудня 1920 р. "Про учбово-трудову мобілізацію студентів Академії інститутів теоретичних знань та інститутів народного господарства", який вимагав: "1. Поставити заняття студентів старших курсів Академії і Інститутів народного господарства в умови навчально-трудової повинності. 2. Мобілізувати на такі заняття студентів 3 – 4 курсів. 3. Зобов'язати мобілізованих виконати навчальні плани в такі строки: випускних курсів – до 1.08.1921 р., останніх – до 1.10.1921 р. Причому термінове виконання завдань досягти інтенсифікацією і покращенням методів роботи. 4. Розповсюдити на студентів правила учбово-трудової дисципліни, контроль над нею і відповідальність за порушення її в порядку студентів мілітаризованих вузів. 5. Взяти студентів, що переходять до посилених занять, на натуральне і грошове утримання держави, поклавши на органи Наркомпроду постачання їх по тиловій червоноармійській нормі, а на Наркомос – видачу грошового забезпечення в розмірі 6400 крб. на місяць"[50].

Однак вже з весни 1921 р. і студенти, і викладачі змушені були виконувати і фізичну працю: першим належало щотижня відпрацювати від 9 до 18 годин у літній період, і від 6 до 12 – у зимовий (в залежності від триместра навчання), іншим – відповідно 8 і 6 годин.

9 січня 1921 р. Науково-шкільна рада на підставі розпорядження ВУЗу за № 276 від 31 серпня 1920 р. про перетворення Кам'янецького університету в Академію, теоретичних знань в складі двох інститутів – соціальних та фізико-математичних наук, ухвалила рішення про переформування закладу в інститут теоретичних наук (Ітен) з подальшим розвитком його фахів у дворічні академії. Було визнано за доцільне залишити в складі Ітену інститут сільськогосподарських наук.

12 січня та ж Рада висловилася проти того, щоб політехнічний факультет, штучно створений уповноваженим ВУЗу у серпні 1920 р., перебував у структурі закладу (зрештою, це відповідало позиції наркомату освіти)[51].

Вся система викладання в об'єднаному Ітені поділялася на три концентри: 1. Охоплював перших три триместри, в ході яких робилася основна підготовка, обов'язкова для студентів всіх трьох інститутів, що запроваджувалася з 1 січня 1921 р. для студентів-новачків (слухачі попередніх прийомів завершували освіту на базі 1 концентру із зарахуванням раніш вивчених дисциплін); 2. Охоплював 6 (для інституту сільськогосподарських наук – 9) триместрів і призначався для спеціалізації в рамках кожного інституту, що мав свої секції і відділи. У 4-му триместрі Ітену загалом, як і кожного інституту зокрема, проводилося спільне навчання за спорідненими секціями, у 5 – 9-ому – відбувалася спеціалізація у секціях та відділах; 3.Становили теоретичні Академії відповідного фаху.

Керівництво об'єднаним життям та діяльністю Ітену зосереджувалось у 4-х радах; Науковій, Науково-шкільній, Культурно-просвітній та Господарчій. В галузевих інститутах органами управління стали їх Ради.

Вже у лютому 1921р. А.Волянський доповідав наркомові освіти, що "Ітен матеріально зовсім не забезпечений. Служачі незадоволені, утримання немає з грудня. Праця провадиться в неопалених помешканнях" і просив відкрити для потреб закладу кредит в розмірі 10 млн. крб.[52]

З тим, щоб остаточно покінчити з університетом, ліквідувати видимі сліди його існування, було проведено ряд відповідних заходів. Так 1 січня 1921 р. військовий слідчий Особливого відділу провів обшук університетського архіву і вилучив з нього три корзини документів, що належали різним міністерствам уряду УНР (військовому, освіти, земельних і закордонних справ), а також фотознімки. Через три дні з

бібліотеки вилучили комплекти газет (“Слово”,“Подольский край”) і деяку літературу. Голова ревкому Шаулко роз’яснював, що “матеріали про контрреволюцію, звичайно, можуть хоронитися в архівах, коли це не має ніякої мети, крім наукової”[53]. Однак конфіскація частини архіву явно свідчила про протилежне – мету збереження документів вбачали у політичних мотивах.

3 січня комісар Д.Мізін розпорядився, аби йому здали всі університетські печатки і штампи, що використовувалися при УНР.

Ще 27 грудня 1920 р. комісар звільнив з роботи всіх викладачів і співробітників університету, які 16 листопада покинули Кам’янець разом із державними установами і відступаючими військами. Йшлося про І.І.Огієнка, В.О.Біднова, Л.Т.Білецького, С.В.Бачинського, Б.Й.Крижанівського, П.Табінського, В.К.Добровольського, Й.Пеленського, А.П.Чернявського, Л.Бачинського, Д.Коломійцева, А.Гнатовського, Л.Ю.Биковського[54]. На початку січня 1921 р. квартиру І.І.Огієнка було знову поділено (вперше це сталося у серпні 1920 р.): одну кімнату виділили під семінар з вищої математики, дві інші дісталися секретареві Ради університету Д.Мізіну.

2 лютого уповноважений ВУЗу А.Волянський видав наказ № 12, за яким “всі книги професорів-втікачів Кам’янець-Подільського державного українського університету повинні бути вилучені і введені до каталогів університетської фундаментальної бібліотеки”[55]. А 22 березня появився доповнюючий наказ №22. Він сповіщав: §1. …Бібліотеку Л.Білецького передати в семінар Інституту соціально-гуманітарних наук, виділивши з неї книжки нефілологічного змісту, які залишити у фундаментальній бібліотеці. §2. Бібліотеки І.Огієнка та В.Біднова залишити у фундаментальній бібліотеці[56].

Незважаючи на рішення Науково-шкільної ради від 9 січня 1921 р., назва “Кам’янець-Подільський університет” продовжувала вживатися. 2 лютого та ж Рада категорично ухвалює: “З огляду на те, що б/ увший/ Кам.-Под. ун-т реорганізовано, прийняти назву Кам’янець-Подільський Ітен”[57]. Нова вивіска приживалася повільно не лише серед працівників закладу, а й столичних чиновників. Скажімо, навіть 2 березня 1921 р. відділ підготовки працівників освіти Укрголовпрофосу в одному з листів до Ітену називав його не інакше як український державний університет. І це при тому, що ще 26 лютого 1921 р. колегія Укрголовпрофосу ухвалила рішення про реорганізацію університету у два самостійні інститути.

Таким чином, осередок українського національного відродження – Кам’янець-Подільський університет, який відповідав духові і потребі розбудови молодої незалежної української держави, виявився чужим і непотрібним радянській владі. Ще в серпні 1920 р. нарком освіти Гринько вказував, що це “єдиний осередок вищої української освіти на території УСРР” і обіцяв йому підтримку при умові, що “останній буде грунтуватися на підвалинах комуністичної ідеології”[58]. Проте спочатку було деформовано, а згодом і знищено основи, які забезпечували самобутність і національний характер вузу, що міг з часом піднятися до рівня європейського.

---

[1]Кам’янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2 зв.
[2]Там само. – Арк.12.
[3]Див.: Життя Поділля. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 17 квітня.
[4]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.41. – Арк.30.
[5]Геринович В. До історії Кам’янець-Подільського інституту народної освіти: (Відбиток з “Записок Кам‘янець-Подільського інституту народної освіти”. – Т.2. – 1927). – Кам’янець-Подільський, 1927. – С.10.
[6]Трудовий шлях. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 27 червня.
[7]Гудзій Ю. З життя Кам’янець-Подільського Державного Українського Університету: Спомини лікарського помічника й скарбника Університету. 1918 – 1920 // Наша культура. (Варшава). – 1936. – Кн.4/13/. – С.232.
[8]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.3.
[9]Там само. – Арк.13.
[10]Там само.
[11]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[12]Україна. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 23 жовтня.
[13]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[14]Україна. / 1919. – 23 жовтня.
[15]Україна. / 1919. – 19 жовтня.
[16]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[17]Новий шлях. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 11 червня.
[18]Трудовий шлях. – 1919. – 27 червня.
[19]Див.: Подольський край. (Кам’янець-Подільський). – 1919. – 30 апр.
[20]Геринович В. Вказана праця. – С.11.
[21]Україна. – 1919. – 19 жовтня.
[22]Там само. – Спр.133. – Арк.9.
[23]Геринович В. Вказана праця. – С.11.
[24]Гражданская война на Украине. 1918 – 1920: Сб. док. и мат. В 3-х т., 4-х кн. – Т.2. – К., 1967. – С.125.

[25]Подольський край. – 1919. – 17 июня.
[26]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.14.
[27]Там само. – Спр.137. – Арк.139.
[28]Там само. – Спр.37. – Арк.2.
[29]Там само. – Спр.33. – Арк.31.
[30]Там само.
[31]Там само. – Арк.29.
[32]Там само. – Арк.30.
[33]Там само. – Арк.16, 17, 35.
[34]Там само. – Спр.108. – Арк.63.
[35]Там само. – Арк.57.
[36]Там само. – Арк.62.
[37]Там само. – Спр.36. – Арк.34.
[38]Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.114. – Арк.114.
[39]Там само. – Спр.108. – Арк.93; Спр.33. – Арк.32.
[40]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71.
[41]Геринович В. Вказ. праця. – С.14.
[42]Гудзій Ю. Вказ. праця. – С.294.
[43]Більшовик. (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 19 серпня.
[44]Цит. за: Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. – К., 1997. – С.46 – 47.
[45]КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.15.
[46]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.71 зв.
[47]Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.18.
[48]Там само. – Спр.108. – Арк.73.
[49]Там само. – Арк.34.
[50]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.16.
[51]Там само. – Спр.10. – Арк.2.
[52]Там само. – Спр.3. – Арк.6 зв.
[53]Там само. – Арк.2,4,5.
[54]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.56; Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.1, 20, 22, 23, 30.
[55]Там само. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.63.
[56]Там само. – Спр.3. – Арк.20.
[57]Там само. – Спр.60. – Арк.18.
[58]Там само. – Ф.Р.382. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.6 зв.

Едуард МЕЛЬНИК
Кам'янець-Подільський

ВИДАВНИЧА СПРАВА В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ

Стан української школи в період національно-визвольних змагань безпосередньо залежав від забезпечення її необхідними підручниками, посібниками та відповідним приладдям. Особливо великого значення вирішенню цієї проблеми надавало Міністерство народної освіти.

З приходом до влади Директорії в Україні воно розробило величезний план видавництва у державному масштабі для забезпечення шкіл усіх ступенів, усіх закладів позашкільної освіти, а також відповідний законопроект про асигнування на це 50 млн. крб.[1] Тоді ж рада Міністрів і Директорія ухвалили цей законопроект і асигнували Міністерствові 30 млн. крб., "на початок видання підручників, книжок для шкільних і інших книгарень, таблиць та іншого приладдя для шкільної та позашкільної освіти"[2]. А це дало можливість поширити діяльність Видавничого відділу при Міністерстві, організувати справу придбання паперу та друкарень, а також замовлення відповідних рукописів необхідних підручників.

В той же час Міністерство народної освіти не зважаючи на прийняті відповідні заходи, не могло повністю самостійно забезпечити надзвичайно велику потребу в шкільних виданнях. Це пояснюється тим, що по-перше, потрібні були підручники для всіх типів шкіл України, по-друге, виникали великі технічні перешкоди різного характеру, що вимагало необхідного поділу праці і координації всіх сил, які працювали на ниві української культури.

З огляду на це, Міністерство звернулося до губернських і повітових народних управ, Учительських Спілок, Просвіти, українських видавництв та кооперативів з проханням допомогти йому в забезпеченні школи необхідною навчальною літературою, зобов'язавшись в кожному окремому випадку надавати необхідну їм матеріальну допомогу з видавничого фонду[3].

© Е.Мельник

Значну роль відігравали в вирішенні даної проблеми місцеві органи самоврядування. Наприклад, Подільська губернська народна управа, приступаючи до організації цієї досить складної справи, уже в кінці 1918 р. відкрила в м.Кам'янець-Подільськскому спеціальний видавничий відділ, який приступив до видання шкільних підручників.

За період з вересня 1918 р. по лютий 1919 р. видавничий відділ в надзвичайно складних умовах, зокрема без відповідних фахових сил, без власної друкарні, необхідних капіталів, зумів видати 444800 різних книжок для народних шкіл і книгарень, на суму 1540090 крб.[4] Назви їх були досить різноманітні, зокрема: "Ярина", буквар Воронця, "Стежка додому" читанка для 1 гр., читанка для III і IV гр., вищих початкових і середніх шкіл (ч.II, III), "Біблійна історія Старого Завіту", "Біблійна історія нового завіту", "Андрій" Волошановського, український "Катехизис", російсько-український словник,"Поділля", "Пісні волі", "Низка оповідань з географії" та ін.[5] Книги, випущені видавничим відділом, користувались великим попитом, тому вони негайно розкуповувались, не повністю задовільняючи попит на них.

Виходячи з того, що Кам'янець-Подільський був у той час центром українського політичного життя, який фактично перетворився в осередок культури не лише для Поділля, а також для Галичини, Буковини, Бесарабії, Волині, Холмщини та Полісся, жителі яких регулярно зверталися з проханням забезпечити їх шкільними підручниками, видавничий відділ змушений був значно збільшити план видання книг на 1919 – 1920 рр. Однак, маючи певні зобов'язання перед школами Поділля, управа не завжди була в змозі задовольняти потреби своїх сусідів.

Так стояла справа з шкільними підручниками. Проте, стан школи полягав не лише в певній кількості і якості підручників, але й в забезпеченні їх науковою та художньою літературою якої, на жаль, не було, за винятком окремих видань. Що в свою чергу визначало важкий стан наших шкіл з боку книг для позаурочного читання.

В зв'язку з цим, Подільське Товариство "Просвіта" звернулось до Міністерства народної освіти з листом (від 22 лютого 1919 р. за № 763), в якому повідомляло, "Що незважаючи на те, що в Кам'янці є велике видавництво Подільської губернської народної управи, але воно не може повністю задовольнити громадськість Поділля головним чином через те, що випускає в основному шкільні підручники не маючи на увазі інші потрібні книжки для українського населення, тому змушують нас енергійно взятися до видавничої справи"[6]. Товариство вказало на величезну потребу у виданні творів українських та світових письменників, історичних праць з історії Поділля та м. Кам'янця.

Доречно підкреслити, що Радою Товариства "Просвіта" вже було розпочато велику справу з виданням щоденної газети "Життя Поділля", але вона не хотіла обмежитися тільки цією інформаційно-агітаційною працею. Зрозуміло, що кожне видавництво з першими кроками своєї діяльності вимагало значних коштів на цю справу. Рада Подільського Товариства "Просвіта" звернулася до Міністерства народної освіти з проханням на перших порах асигнувати в його розпорядження "для видавничої діяльності – 50000 крб. для того, щоби воно змогло почати цю необхідну справу"[7].

У своїй відповіді до Подільського Товариства "Просвіта" Департамент середньої школи Міністерства (від 7 березня 1919 р. за №366), повідомляв, що Міністр освіти погодився на видачу позики в розмірі 750000 крб. Він також просить терміново прибути представнику від Товариства "Просвіта" уповноваженого для заключення відповідної угоди з Міністерством.

Особливо активну участь брало у видавництві підручників, а також художньої літератури на Поділлі приватне видавництво "Дністер", яке розпочало свою діяльність в Кам'янець-Подільському ще в 1911 р., виданням творів С.Руданського, І.Волошиновського та ін.

В 1917 р. видавництво вимушено було переїхати в Новоросійськ, де випустило дві книги Василя Стефаника "Новини та інші оповідання" й "Кам'яний хрест"[8]. У серпні 1919 р. повернувшись назад до Кам'янець-Подільського, воно переформувалося у видавництво на паях з значним капіталом та з державною допомогою, і відновило свою роботу вже під назвою Подільське видавниче Товариство "Дністер". В цьому ж році ним були надруковані такі книжки: "Хімія", "Електротехніка", "Арифметика", "Всесвітня історія" а також читанка "Просвіти". Товариством також було підготовлено до друку ще 23 підручники. Також були видані Товариством "Дністер" для самоосвіти дві книжки "Природа та Цивілізація" – витяг з історії розвитку цивілізації в Англії – Бокля, "Халдеі" – культурно-історичний нарис[9].

Особливою заслугою видавництва є те, що воно видало в цей час на кошти Міністерства народної освіти окремою брошурою завершений "Проект єдиної школи на Вкраїні. Книга 1. Основна школа", який був розроблений на завершальному етапі спеціально для цього створеною комісією, загальне керівництво якої здійснював П.Холодний в період Директорії[10]. А це дало можливість, за свідченням С.Сірополка здійснювати за "Проектом у 1919 р. навчання в школах Поділля, про що так довго мріяли українці[11].

Видавниче Товариство "Дністер" продовжувало далі свою активну діяльність. Зокрема, згідно каталогу II видань Товариства на 1-ше квітня 1920 р., містить в собі сімдесят три назви праць, які за своїм змістом поділялися на: книжки для самоосвіти, економіка, кооперація, сільське господарство, красне письменство та інші. Так, у першому відділі було 25 назв, у другому – 9, у четвертому – 19, у п'ятому – 1.

Крім того, цей каталог поділяв кожний названий вище відділ на підвідділи – вийшли, друкуються, готові до друку, – на підставі чого можна було отримати всю необхідну інформацію відносно тих чи інших книг та підручників. Навесні 1920 р. видавництвом була випущена велика партія українських книжок, підручників (всього 150 назв)[12].

Отже, Подільське видавниче Товариство "Дністер" у своїй видавничій діяльності намагалося охопити всі сторони наукового, культурного і освітнього життя. Хоча кількісна перевага залишалася все ж таки на боці відділу підручників, що ще раз переконує нас у тому, що Товариство приділяло особливу увагу цій ділянці.

Досить ефективно діяло також кооперативне видавниче Товариство "Наука" у Вінниці, яке видало в 1920 р. такі книжки: "Основи хімії", з ілюстраціями Краузе-Цегельського, "Методика української мови" Е.Троцюка, "Лис Микита" й "Украдене щастя" І.Франка, "Нарис історії елементарної геометрії" Фурре, "Івась музика" Г.Сенкевича, "Календар кишеньковий на 1920 р."[13]

З появою великої кількості різноманітної літератури на книжковому ринку України виникла невідкладна потреба привести її в певну відповідну систему, щоб дати вчителям, а також діячам, які працювали на ниві народної освіти, вказівки, як її ефективно використати. Зокрема, з'явилась потреба у виданні систематизованого критичного покажчика літератури для всіх шкільних бібліотек.

У зв'язку з цим у 1919 р. відомими українськими педагогами була створена комісія, завдання якої полягало в тому, щоб критично розглядати всю дитячу літературу, яка виходила з друку. До її складу ввійшли: Я.Чепіга /голова/, С.Русова, С.Черкасенко, В.Родников, К.Любинська, Н.Писарева, Л..Донець, М.Година І, С.Титаренко[14].

Завдання комісії співпадали з Міністерством народної освіти.

Після свого утворення комісія відразу ж приступила до активної праці і підготувала до видання перший випуск покажчика дитячої літератури, який нараховував 150 назв.

Всього при Видавничому відділі Міністерства народної освіти було створено і працювало десять предметних комісій: по Закону Божому, українській мові для середньої освіти, історії, природознавства, розгляду підручників для нижчих початкових шкіл, математиці, географії, французькій мові і латинській мові. На їх утримання Міністерством призначалося 116500 крб.[15]

Всі вони досить активно працювали, вимогливо розглядали на своїх засіданнях пред'явлені рукописи підручників, на які давались об'єктивні рецензії. Наприклад, 16 лютого 1919 р. відбулося засідання комісії по розгляду шкільних підручників з української мови для середніх шкіл України. Був розглянутий підручник професора Е.Тимченко "Українська граматика" для 3 – 4 класів середніх шкіл. З підготовленими напередодні рецензіями виступили О. Курило та Грунський. Комісія постановила, що "підручник проф. Е.Тимченка є дуже корисний як допомога для вчителя при навчанні дітей української мови.

Крім того, Міністерством народної освіти був оголошений конкурс на видання підручників для української школи. Термін подання документів було визначено до 12 січня 1919 р., а потім продовжено до 1 березня того ж року. Умови конкурсу передбачали три премії за кращі підручники. Але, незважаючи на це, подано на розгляд відповідних комісій було дуже мало рукописів, тому було визнано в цей надзвичайно складний період часу замовляти потрібні підручники без конкурсу відомим педагогам, або окремим особам, по рекомендації культурно-освітніх закладів, з видачею цим особам авансів і полегшення виконання своїх службових обов'язків, або повністю увільнення для цієї праці[16].

Для того, щоб мати необхідну інформацію про видавничу діяльність в Україні, а також координувати їхню працю в необхідному напрямі, Міністерство в березні 1919 р. розіслало до губернських і повітових управ, Всеукраїнської Учительської Спілки, українського Товариства "Просвіта", видавництв та Кооператорів анкетний лист, в якому були поставлені конкретні запитання стосовно потреб в школах необхідних підручників. Воно запрошувало їх дати на поставлені запитання відповіді та негайно надсилати анкети до Міністерства.

Українська держава, піклуючись про розвиток освіти, звертала особливу увагу як на якість друкованої продукції, так і на кількість. Для цього засновуються спеціальні заклади, зокрема: бібліографічні інститути, книжкові палати, яким доручалася ця справа.

У 1918 р. в Архівно-бібліотечному відділі Міністерства народної освіти було розроблено план організації "Української Головної Книжкової Палати". В січні 1919 р. Радою народних міністрів було ухвалено закон про обов'язкове надсилання друкарнями, літографіями та іншими закладами 11 примірників кожного видання, що виходили в Україні, до заснованої Книжної Палати. В ній відбувалася реєстрація і бібліографічне оформлення всієї друкарської продукції. Вся робота в книжковій палаті велася за спеціальною міжнародною класифікацією. З початку 1919 р. ця організація налічувала 38 співробітників, на чолі з її завідувачем Ю.Іванівим-Меженком. Результатом її праці було грунтовне закладання основ української бібліографії.

Евакуація Директорії не дала змоги реалізувати всі заплановані нею заходи й продовжувати українську видавничу справу широкими державними засобами. Справа ускладнювалася ще й тим, що під час окупації української території більшовиками і білогвардійцями значна частина підручників, книг зни-

щувались. Так, комісією на чолі з відомим чорносотенцем А.Савенко був складений список 118-ти назв українських книжок, які підлягали конфіскації і знищенню[17]. Про зріст русифікаційної політики, яку проводили вороги української справи може свідчити книжкова продукція в Україні за 1919 р.: українською мовою видано 665 назв книжок, російською – 726, іншими – 23, разом 1414 назв книжок[18].

С.Пастернак, зокрема відзначав, що "1919 р. приніс видавничій справі ще тяжчі обставини праці. Книжкова продукція почалася зменшуватися. Багато видавництв припиняє працю. А тим часом потреба в українській книжці зростала ще більше[19].

Слід зазначити, що в силу складних внутріполітичних і економічних умов в Україні, за кордоном в 1919 р. (в Празі), було засновано видавниче товариство "Закордонне українське кооперативне видавниче товариство – "Всесвіт", ініціаторами якого були відомі політичні й громадські діячі України: професор М.Грушевський, Смаль-Стоцький, М.Река, С.Вировий, Я.Негас, Ф.Тихий, Кршичка, Хорват, Королів, Бочковський та ін.[20] Мета товариства полягала в тому, щоб перш за все проводити пропаганду українських класиків в перекладах на європейські мови, поширювати об'єктивну інформацію про Україну за кордоном, а також сприяти розповсюдженню кращої нової європейської літератури в Україні.

Вже на початку діяльності "Всесвіту" чеською мовою вийшло багато друкованих творів про Україну. Крім того, згадане товариство прийшло на допомогу закарпатським українцям, які в цей час стали прибувати до Праги і шукати там підтримки. З цією метою товариством "Всесвіт" була утворена спеціальна шкільна комісія, яка виробила план видань книг та підручників українською мовою для дорослих і школярів. Видавництво звернулося до чеського уряду і запропонувало йому свою допомогу в проведенні культурних заходів на Закарпатті. Члени товариства почали також співпрацю з місцевою українською громадськістю. В результаті чого в жовтні 1919 р. до Праги приїхала велика делегація карпатських українців. Її представники звернулись до "Всесвіту" з проханням, щоб надати їм допомогу в складанні шкільного плану, видавництві підручників для середніх шкіл Закарпаття, а також в організації виходу українських часописів. Всі ці вимоги делегації карпатських українців було погоджено з товариством , члени якого в міру своїх можливостей приступили відразу ж до їх виконання.

Таким чином, товариство "Всесвіт", тільки за невеликий період свого існування, змогло розгорнути широку видавничу і національно-культурну діяльність в Празі.

Починаючи ще з 1918 р. за кордоном діяли й інші відомі видавництва, зокрема: "Українська школа", "Час", "Вернигора", "Дзвін" та ін. Так, до осені 1918 р. Варшавськими товариствами "Дзвін" і "Українська школа" було видано у Відні такі підручники й книжки: Я.Чепіга "Збірник задач", С.Черкасенко "Початок" буквар, "Читанка" І, "Читанка" ІІ, О.Коваленко "Практична геометрія" (ч. І, ІІ, ІІІ), Ю.Сірий "Життя рослин"та ін. Всього 1 млн. 325900 підручників[21].

Отже, за кордоном зазначеними видавництвами була заготовлена велика кількість книжок та підручників для українських шкіл. В зв'язку з цим видавництво "Українська школа" повідомляло видавничий відділ при Міністерстві народної освіти, що "З Відня вже відправлено п'ять вагонів книжок, чисельністю до 1 млн. примірників. Частина їх вже перейшла кордон і знаходиться на території України і в найближчі дні має прибути до Києва, решта вагонів залишається ще на території Австрії і доставка їх залежить від того, коли поновиться в цій країні залізничний рух і стихне рух революційний"[22].

В січні 1919 р. директор товариства "Дзвін" інформував Міністерство про те, що прийшов вагон із-за кордону з підручниками Я.Чепіги.

Необхідно підкреслити, що проблема перевезення виданих за кордоном книжок та підручників в Україну, продовжувала залишатись і складною. Так, посол УНР в Німеччині М.Порш повідомляв С.Петлюрі, що для відправки в Україну заготовлено більше як 100 вагонів українських підручників, надрукованих за останні 6 місяців у Лейпцігу й Берліні. Багато також книжок надруковано українською мовою в Празі, Відні й Варшаві. Необхідно нашій дипломатичній місії у Варшаві увійти в порозуміння з польським урядом в справі перетранспортування більш як 200 вагонів цих книжок на територію України.[23]

Відповідну роботу було проведено по перевезенню книг та підручників із-за кордону також українським посольством у Фінляндії. Зокрема, в січні 1919 р. воно повідомляло до Міністерства Закордонних справ, що "на нарадах з представниками фінляндського уряду було піднято питання про те, чи не погодиться уряд на вивіз без жодної компенсації українських книжок, якщо їх буде друковано в Фінляндії".

З цього приводу було отримано від Торговельного відділу Експедиції Закордонних справ фінляндського Сенату відповідь, що Сенат погоджується на вивіз без відповідної компенсації українських книжок, якщо кількість їх не буде особливо велика[24].

Майже всі українські видавництва за кордоном друкували свої книжки та підручники за досить дешевою ціною і високою якості, що було вигідно для держави. Серед них, заслуговує особливої уваги видана у 1920 р. біографія Головного Отамана – С.Петлюри, написана В.Корольовим (В.Старим), яка була також перекладена на французьку, англійську, німецьку, чеську та італійську мови[25].

Видавництвом "Час" були надруковані для українських дітей такі книжки: "Наше слово" – велика читанка В.Доги, з ілюстраціями І.Їжакевича, О.Судомири, П.Коновалюка. Н.Ширшава "Війна грибів з

жуками" /ч. I, II/, казка написана віршами з ілюстраціями О.Судомири; "Дід та баба", "Лисичка, котик та півник", "Мати коза", "Про дванадцять місяців", "Була собі хата", "Ходські погадки", "Слов'янські казочки для малих дітей", "Оповідання з земного острову" та багато інших[26].

У вирішенні цієї досить важливої для української держави справи брали активну участь також губернські комісари освіти. Так, в 1920 р. Подільським комісаром освіти М.Ільїнським, при самих несприятливих умовах роботи залізничного транспорту, особисто було привезено із-за кордону вісім вагонів книжок і підручників, на десятки мільйонів крб. Подорож за кордон дуже важко відбилась на його здоров'ї, в результаті чого він змушений був подати прохання Міністрові освіти про його звільнення від займаної ним посади.

Всього ж до листопада 1919 р. в УНР було опубліковано 200 назв підручників українською мовою, весь тираж яких становив більше 10 млн. примірників. Загальна кількість книжкової продукції в 1919 р. складала 1414 назв книг, з них 665 – українською мовою а в 1920 р. – відповідно 860 і 457[27].

Таким чином, розгляд архівного матеріалу показує, що в період існування УЦР Директорії, Української держава багато зробила для забезпечення української національної школи необхідними підручниками та посібниками. Але через складні політичні умови, у яких знаходилася УНР, повністю задовольнити зростаючі потреби української школи держава ще не могла.

---

[1]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) – ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 168. – арк. 17.
[2]Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920. – С.114.
[3]ЦДАВОУкраїни.– Арк. 34 зв.
[4]Там само. – Арк. 24
[5]Там само. – Арк. 24 зв.
[6]Там само. – Арк. 22.
[7]Там само. – Арк. 22 зв.
[8]Наш шлях. – 1920. – 26 травня.
[9]ЦДАВОУкраїни. – Ф. 2582. – Оп. 1 – Спр. 172. – Арк. 43.
[10]"Проект єдиної школи на Вкраїні. Книга I. Основна школа". – Кам'янець-Подільський, 1919.
[11]Сірополко С. Історія освіти на Україні. – Львів, 1937. – С.158 – 159.
[12]Наш шлях. – 1920. – 28 березня.
[13]Там само. – 10 червня.
[14]ЦДАВОУкраїни. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 21.
[15]Там само. – Арк. 15.
[16]ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 34 зв.
[17]Україна. – 1919. – 19 жовтня.
[18]М.Г.Кукурудзяк. М.М.Собчинська. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.110.
[19]Пастернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917 – 1919 рр. – К., 1920. – С.115.
[20]Україна. – 1919. – 11 листопада.
[21]Там само. – 30 жовтня.
[22]ЦДАВО України. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 3.
[23]Наш шлях. – 1920. – 13 травня.
[24]ЦДАВО України. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 172. – Арк. 4.
[25]Наш шлях. – 1920. – 10 червня.
[26]Там само.
[27]М.Г.Кукурудзяк. М.М.Собчинська. З історії національної школи і педагогічної думки в УНР. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 110.

Владислав ДМИТРІЄВ
Сімферополь

ДІЯЛЬНІСТЬ СЕВАСТОПОЛЬСЬКОГО ГРАДОНАЧАЛЬСТВА (1873 – 1900 рр.)

Місто Севастополь має свою давню й насичену подіями історію. Воно було засновано в 1783 р. як зручна військова гавань для кораблів і ремонтна база для обслуговування суден Чорноморського флоту.

Істотним фактором, що визначав розвиток Севастополя до 70-х рр. XIX ст. стала урядова постанова від 1805 р. про поєднання обов'язків головного командира Чорноморського флоту й портів з посадою воєнного губернатора міст Севастополя і Миколаєва. Тобто, до кінця Кримської війни Севастополь мав в першу чергу військову орієнтацію. Його становище різко змінилося після підписання в 1856 р. Паризького мирного договору, за яким Росії й Туреччині заборонялося мати на Чорному морі військовий флот. Отже зникла потреба в існуванні Севастополя як воєнної флотської бази. Морське відомство не було зацікавлене та й не мало можливостей самотужки відроджувати місто, майже цілком зруйноване під час Кримської війни. Економіка Севастополя занепала, чисельність населення різко скоротилося (з 41 115 чоловік в 1844 р. до 15 213 – в 1874 р.). В цій ситуації треба було шукати альтернативні варіанти розбудови міста, і в уряді згадали про таку модель місцевого адміністративного управління як градоначальства, що себе виправдали в південних портових чорноморських містах Російської Імперії – Одесі, Керч-Єнікалє, Феодосії. Тому 16 червня 1873 р. виходить указ уряду "Про утворення Севастопольського градоначальства", в якому наголошувалося, що місто Севастополь з прилеглими до нього територіями, тобто Херсонеським півостровом і Північною стороною, з усіма поселеннями та містом Балаклавою, виходило з-під управління Таврійського губернатора і підпорядковувалося градоначальнику.

Севастопольський градоначальник призначався імператором з осіб Морського відомства для керівництва усіма урядовими адміністративними закладами на території градоначальства, а також виконував обов'язки командира севастопольського порту й коменданта. В цій сфері його безпосереднім керівником був Командир Чорноморського флоту. У справах цивільного управління градоначальник був підпорядкований Новоросійському й Бессарабському генерал-губернатору (а в подальшому після скасування посади – міністру внутрішніх справ російського уряду). Градоначальник Севастополя виконував такі ж самі функції, що й градоначальники Одеси, Таганрога, Керч-Єнікалє: 1) здійснював контроль над міською поліцією, митницею, карантином, органами міського й сільського самоврядування, портового управління; 2) опікувався поширенням торгівлі в градоначальстві, сприяв купецькому мореплавству, дбав про суднобудівництво, створював сприятливі умови для постійного мешкання іноземних підприємців, торговців, ремісників; 3) сприяв добробуту міст і поселень градоначальства; 4) спостерігав за постійним налагодженням поштового сполучення, переправ, мостів; 5) здійснював охорону санітарного стану міст і сіл; 6) затверджував прибутки та видатки грошових сум, контролював надходження державних, міських та інших податків і зборів в градоначальстві; 7) видавав паспорти на виїзд за кордон і на проїзд в межах Російської імперії; 8) закликав в екстрених випадках війська для наведення в градоначальстві ладу; 9) видавав в межах свого відомства постанови відповідно з місцевими умовами для забезпечення громадського порядку. Крім того, всі військові, морські й сухопутні начальники підпорядковувалися градоначальнику в питаннях, пов'язаних з управлінням містом і взагалі градоначальством. В обов'язки градоначальника не входили питання, що стосувалися діяльності державних органів загальногубернського масштабу, фінансових закладів по управлінню державним майном, судових та прокурорських органів, церковні питання. Практичне керівництво міським життям градоначальник здійснював через створене при ньому управління, штат якого був затверджений на основі закону 1873 р., згідно з яким при градоначальникові створювалася канцелярія, що складалася з трьох столів – розпорядчого, господарського та таємного. Кожен з них мав свої функції, які розподілялися таким чином. Розпорядчий стіл завідував обнародуванням законів й розпоряджень уряду, займався розглядом донесень поліцейських чиновників про події в місті, видавав різного роду посвідчення, дозволи, розсилав повідомлення й повістки судових органів. В цьому столі складався річний звіт по градоначальству. Господарчий стіл займався питаннями міського господарства, будівництва, контролював усю фінансову діяльність управління. Таємний стіл проіснував недовго, до прийняття нового штату канцелярії в 1876 р. Він вів таємне діловодство градоначальства. Очолював це управління при градоначальникові голова кан-

© В.Дмитрієв

целярії, а кожен з столів – окремий столоначальник, який мав ще й помічника. До штату канцелярії градоначальника входили також скарбничий (він же займав посаду екзекутора), архітектор, перекладач, регістратор, лікар, чиновник з особливих доручень. З часом зростала чисельність населення градоначальства (в 1876 – 21,556 чоловік, в 1889 – 38,809), відповідно збільшувалася і кількість справ, що вирішувалися канцелярією, тому виникла потреба в прийнятті нового штату. Він був затверджений у 1889 р. В ньому столоначальників почали іменувати діловодами, чиновників особливих доручень замість одного стало троє, а регістратор поєднав посаду перекладача. Зміни в штаті позитивно вплинули на якість діловодства, сприяли швидшому вирішенню справ в канцелярії, підвищенню авторитету градоначальника.

Градоначальник також спілкувався з поліцією градоначальства. Ще при утворенні градоначальства у 1873 р. він неодноразово звертав увагу уряду на малочисельність складу поліції і недостатній розмір суми, на її утримання. Значно розширювало межі діяльності поліції й будівництво Лозово-Севастопольської залізниці. Тому у 1874 р. був затверджений новий штат, що складався з поліцмейстера, секретаря, столоначальника, чотирьох приставів, їх помічників, восьми околодочних наглядачів, міських і кінних охоронців. На видатки асигнувалося 27 250 крб. (з яких 8 тис. від міста; 19 250 крб. – з державної скарбниці). Але градоначальник віце-адмірал А.Є.Ніконов вважав, що окрім посад, зазначених в штаті, потрібно створити морський та береговий нагляд за порядком і розташуванням суден, вивантаженням і навантаженням товарів, попередженням пожеж. Неодноразово, у 1885, 1886, 1887 роках, новопризначений градоначальник контр-адмірал М.М.Кумані повідомляв уряду через міністра внутрішніх справ, що в порівнянні з кількістю населення градоначальства, штат поліції вкрай малий і потребує збільшення. Нарешті, у 1888 р. новий штат було затверджено, з загальною кількістю посад – 22. У поліцмейстера з'явився помічник, столоначальників стає двоє, помічників приставів – п'ятеро.

Севастопольський градоначальник здійснював охорону санітарного стану міст і сіл градоначальства. Він приділяв цьому багато уваги тому, що в місто-порт Севастополь до середини 90-х років XIX ст. прибували торгові кораблі, на яких нерідко траплялися й інфекційні хворі. Особливо важкими в плані кількості хворих і тривалості епідемій були 1876, 1891, 1892, 1893, 1896 роки. Серед інфекційних хвороб, які дуже часто набирали характер епідемії, були кір, дифтерія, скарлатина, віспа, холера, черевний тиф.

Для боротьби з епідеміями медики під керівництвом градоначальника розподіляли місто на санітарні дільниці; посилювали контроль над міськими ринками, готелями, хлібопекарнями; здійснювали санітарні огляди громадських і приватних будівель, дезінфекцію приміщень та ізоляцію хворих; наказували ретельно очищати майдани, вулиці, двори; запрошували додаткових лікарів, фельдшерів і інший медперсонал. Завдяки перерахованим заходам епідемії вдавалося ліквідовувати швидше, а кількість хворих зводити до мінімуму.

Для кращого зв'язку градоначальства з Таврійською та іншими губерніями потрібно було утримувати в доброму стані дороги, мости, переправи, поштове сполучення. Контроль над полагодженням усіх перерахованих об'єктів якраз і входив в обов'язки градоначальника. На 1880 р. в градоначальстві була поштова станція, поштова контора, дві телеграфні станції в Севастополі і поштове відділення в Балаклаві. До будівництва Лозово-Севастопольскої залізничної дороги, важливе значення для внутрішнього життя градоначальства мали дві шосейні дороги: на Південний берег Криму до Ялти та до Сімферополя. Вони ремонтувалися за рахунок місцевих мешканців і утримувалися в доброму стані. Поява в 1875 р. залізниці, сприяла швидшому розвитку торгівлі, промисловості, кращому забезпеченню населення продовольством, але принесла свої проблеми. Потрібно було продовжити залізничні шляхи до пристаней (для зручності при завантаженні і перевезенні товарів в порт і з нього), збільшити рухомий склад залізниці, бо його нестача гальмувала торгівлю. Щоб вирішити ці питання градоначальник звертався по кошти до уряду і після довгих років листування отримав їх.

З часом Севастополь перетворився в найбільший портовий та промисловий центр Криму. Але севастопольський градоначальник продовжував турбуватися про створення належних умов, щоб привабити більшу кількість торговців з їхніми капіталами до Севастополя. Разом з міським головою він постійно звертався до уряду з пропозиціями, і в результаті їхньої співпраці в місті з'явилися першокласна митниця, комерційний порт, було відкрито відділення Державного банку.

Якби не відсутність банківського комерційного кредитного закладу і достатньої кількості зернових складів, Севастополь міг би спробувати конкурувати з Одесою. Адже після проведення залізниці з Севастополя швидше ніж з Одеси можна було дістатися в такі центри Російської імперії як Харків та Москва. Він знаходився ближче до Кавказу й Константинополя. Завдяки сприятливим кліматичним умовам бухти Севастополя не замерзали навіть взимку, що давало йому переваги над іншими південноросійськими портами. Всі ці умови в подальшому сприяли перетворенню Севастополя на центр пасажирського й товарного руху між Кримом і Азовськими портами, а також Константинополем і Середземномор'ям. Вже в 1876 р. почався посилений увіз зерна в Севастопольський порт, а розміри 4-місячного торгового руху 1877 р. перевищили розміри останніх років. В 1880 – 1881 рр. в Севастополі, не без участі градона-

чальника і його наполегливих заходів, почалося помітне торгове й промислове пожвавлення. Так якщо в 1875 р. із Севастополя було вивезено за кордон 575 тис. пудів зерна, то в 1882 р. вивіз склав уже 9 млн. пудів. По каботажному судноплавству ввіз і вивіз товарів за їх вартістю визначався в таких цифрах: в 1875 р. – 6,2 млн. крб., в а 1882 р. – 15 млн. крб. В зв'язку з цим значно збільшувалися прибутки, розширювалася міська торгівля, упорядковувався порт. Але в 1890 р. уряд оголосив, що комерційний порт буде перенесено з Севастополя до Феодосії. Тоді градоначальник разом з Міською Думою розробили план "пом'якшення" наслідків переведення порту для економіки міста. Пропонували залишити його в якійсь іншій бухті міста, або хоча б зберегти за Севастополем статус каботажного порту.

З кожним роком зростало стратегічне значення Севастополя. Місто з комерційного порту стає військово-морською базою. Навіть найбільше і найприбутковіше промислове підприємство Севастопольського градоначальства – Адміралтейство (або судноремонтний завод РТПТ) було перепрофільоване для військових потреб. І разом з цим, знижувалися прибутки міста й градоначальства в цілому, скорочувалася кількість населення.

Градоначальник разом з представниками міського самоврядування за обставин, що склалися, намагалися шукати шляхи для покращення економічної ситуації. Вони пропонували уряду піднести курортне значення міста і подали клопотання про проведення залізниці з Севастополя до Ялти. На жаль, ця пропозиція не була втілена в життя, бо уряд, в першу чергу, вкладав кошти в Морське відомство.

Однією з функцій градоначальника було затвердження міського бюджету, контроль за надходженням державних, міських та інших видатків і зборів в градоначальстві. Тому саме він неодноразово звертався до уряду з проханням позик на облаштування порту, відродження міста з руїн, будівництва водопроводу й каналізації, таких необхідних для мешканців Севастополя. Градоначальник просив уряд дозволити збирати 0,5-копійковий збір з товарів, що привозилися до порту. Ці кошти були потрібні для замощення вулиць. Після переведення комерційного порту до Феодосії й збільшення чисельності військ, градоначальник вимагав підвищення для них квартирної плати; що йшла в бюджет міста і суттєво його поповнювала. Всі ці фінансові питання були вирішені, що сприяло розвитку міста й градоначальства в цілому.

На час створення градоначальства більша частина Севастополя була в руїнах після Кримської війни. Але за сприяння місцевої влади почалася його активна відбудова.

Градоначальник у своїх звітах звертав увагу уряду на найбільш вагомі потреби міста і в більшості випадків своєчасно отримував необхідну допомогу. До 1890 р. в місті з'являються нові навчальні заклади: реальне училище, жіноча й чоловіча прогімназії, будуються сквери, бульвари, гранітні мостові, водопровід, було влаштовано електроосвітлення на головних вулицях, відкрито регулярний трамвайний рух. Був споруджений Володимирський собор, почала діяти перша в Криму телефонна станція, видавалася міська газета.

Створення в 1873 р. в Севастополі такої моделі місцевого управління, як градоначальство цілком себе виправдало, воно сприяло інтенсивному розвитку торгівлі, промисловості й відбудові міста з руїн.

Для написання статті були використані матеріали Державного архіву Одеської області, (ДАОО); Російського державного історичного архіву (РДІА); Центрального державного архіву Республіки Крим (ЦДАРК).

Олексій ЛЯШЕНКО
Київ

СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ІЗ СТРУКТУРАМИ ОБСЄ ТА РАДИ ЄВРОПИ

Кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст. ознаменувався значними геополітичними змінами у Європі: припинила своє існування Організація Варшавського Договору, комуністичний табір зазнав нищівної поразки. Припинили своє існування федерації СФРЮ, ЧСФР, розпався СРСР, а на їх місці утворився ряд нових національних держав. Одна з них – Україна.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР проголосила Державний суверенітет, а 24 серпня 1991 р. прийняла Акт про державну незалежність України. 1 грудня 1991 р. це рішення на Всенародному референдумі отримало підтримку 90% виборців. 28 червня 1996 р., керуючись вищезгаданими документами, Верховна Рада прийняла Конституцію України.

Відповідно до цих документів Україна проголошувалась нейтральною, без'ядерною державою, яка, як суб'єкт міжнародного права, "здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговими представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів"[1]. Зовнішня політика країни отримала визначення багатовекторної. Стратегічним її напрямом був обраний курс на інтеграцію у європейські структури. Характеризуючи основні напрямки зовнішньої політики у 1990 р. тодішній міністр іноземних справ А.Зленко зазначив, що з врахуванням політичних, економічних і гуманітарних інтересів, зв'язків, що історично склались, першорядного значення для України набуває європейський напрям зовнішньої політики, приєднання до загальноєвропейського процесу, оскільки Україна практично вилучена з регіонального багатостороннього співробітництва у Європі[2]. "Ми не вимагаємо для себе чогось надзвичайного. Україна як з політичної, так і з міжнародної точки зору має всі підстави для постановки питання про безпосередню участь у європейському процесі"[3], – заявив А.Зленко. На необхідності інтеграції у західні структури у 1993 р. наголосив тодішній Президент України Л.Кравчук, перебуваючи у Брюсселі[4].

Для досягнення цієї мети Україні потрібно пройти тривалий і непростий шлях. Кожна європейська країна, що має наміри приєднатись до таких організацій, як ЄС та НАТО, повинна докладати певних зусиль у галузі роззброєння та побудови нової системи європейської безпеки, а також у дотриманні основних прав і свобод людини. Структурами, що працюють над розв'язанням цих проблем у Європі, є Організація з безпеки та співробітництва у Європі (далі – ОБСЄ) та Рада Європи (далі – РЄ). Таким чином, діяльність у межах цих організацій є передумовою успішного просування нашої країни до структур ЄС і НАТО у осяжному майбутньому.

Ще у 1975 р., прагнучи до розрядки міжнародної напруги, керівники Франції, ФРН, США і СРСР у ході зустрічей на найвищому рівні досягли домовленості про підготовку скликання Загальноєвропейської Наради з безпеки і співробітництва у Європі (далі – НБСЄ). 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі керівники 33-х країн Європи, США і Канади підписали Заключний Акт[5]. Домовленості НБСЄ зафіксували 10 основоположних принципів міжнародних відносин, включаючи й такі, як непорушність повоєнних кордонів, неприпустимість застосування або загрози силою проти територіальної цілісності і політичної незалежності держав.

Процес багатосторонньої співпраці у межах НБСЄ був продовжений на Бєлградській зустрічі 1977 – 1978 рр., Мадридській зустрічі 1980 – 1983 рр., Стокгольмській конференції по заходах укріплення довіри, безпеки й роззброєнню в Європі 1984 – 1986 рр.[6] і Віденській зустрічі 1988 р.[7]

19 – 21 листопада 1990 р. відбулась Паризька зустріч глав держав і урядів 34-х країн НБСЄ і ЄС. Її підсумком стало прийняття "Паризької хартії для нової Європи[8], яка знаменувала початок етапу побудови безпечної Європи. Днем раніше, 18 листопада, був підписаний Договір про звичайні збройні сили у Європі (ДЗЗС)[9].

Підписавши у лютому 1992 р. документи НБСЄ, а у червні 1992 р. Паризьку хартію, Україна стала повноправним учасником процесу укріплення безпеки і співробітництва у Європі[10]. Однак, фактично Україна вже діяла у межах домовленостей НБСЄ. Так, на 46-й сесії Генеральної асамблеї ООН у 1991 р., вперше як незалежна держава, Україна у числі 44-х країн виступила співавтором проекту резолюції з питання Договору про всеохоплюючу заборону випробування ядерної зброї, у якій пропонувалось про-

© О.Ляшенко

вести переговори з цієї теми у межах Конференції по роззброєнню. Проект було прийнято ООН[11]. Позицію України з питань роззброєння було викладено у виступі тоді ще Голови Верховної Ради України Л.Кравчука на 46-й сесії ГА ООН. Запропонувавши перетворити процес знищення воєнних потенціалів на такий, що охоплював би всі регіони і всі країни світу, він заявив про бажання України стати безпосереднім учасником переговорного процесу з цієї проблеми, а також підкреслив позитивне ставлення України до проблеми нерозповсюдження ядерної зброї і оголосив про тимчасовість її наявності на території України, про прагнення стати без'ядерною і позаблоковою державою, збереження статусу держави вільної від хімічної зброї, що цілком відповідало міжнародним зусиллям, спрямованим на обмеження і ліквідацію зброї масового знищення[12]. Чіткіше позицію України відносно таких озброєнь, розміщених на її території, було викладено у Заяві Верховної Ради від 24 жовтня 1991 р. "Про без'ядерний статус України"[13]. У ній, по-перше, порушувалось питання про право України на контроль за незастосуванням розміщеної на її території ядерної зброї. По-друге, заявлялось про проведення політики спрямованої на повне знищення цієї зброї та компонентів її базування у мінімальні строки і дотримання положень Договору між США і СРСР про скорочення стратегічних озброєнь від 1991 р. у частині, що стосується зброї, розміщеної в Україні. Також у Заяві висловлювалось прагнення до переговорів з іншими ядерними країнами колишнього СРСР про знищення ядерної зброї та підкреслювалась готовність України приєднатись до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) від 1968 р. і укласти із МАГАТЕ відповідну угоду про гарантії.

Наша держава також активно виступала за створення зон, вільних від ядерної зброї, за скорочення звичайних озброєнь, зокрема у Європі, адже це питання торкалось і сил, розміщених в Україні. Україна висловила намір стати учасником переговорного процесу з цієї проблеми і виступила співавтором проекту резолюції "Заходи по зміцненню довіри і безпеки та роззброєння у галузі звичайних озброєнь у Європі". Цей проект було подано від імені учасників НБСЄ, а також України і Білорусі, які ще не були її учасниками. У проекті, зокрема, зазначалось, що новий порядок у галузі безпеки у Європі повинен як і раніше базуватись на процесі, початок якому поклала НБСЄ, що являє собою важливий фактор стабільності у той момент, коли на континенті відбуваються значні зміни, інколи, на жаль, пов'язані з воєнними конфліктами[14]. Також Україна виступила співавтором резолюції "Регіональне роззброєння", у якому наголошувалось на необхідності докладання колективних зусиль на регіональному рівні для сприяння роззброєнню, нерозповсюдженню ядерної зброї та зміцненню довіри. Зазначалось, що при запровадженні цих заходів слід враховувати специфіку кожного регіону і вільне волевиявлення зацікавлених сторін[15].

Приєднавшись до НБСЄ, Україна підтвердила свої наміри скоротити до 2000 р. армію до чисельності 200 – 220 тис. чоловік[16], а також рішучість не застосовувати ядерну зброю і свої наміри суворо дотримуватись положень ДНЯЗ 1968 р. і Конференції по біологічній і токсичній зброї 1972 р., брати участь в укладанні міжнародної угоди по забороні і ліквідації хімічної зброї, висловила готовність прийняти необхідні заходи, що виключають передачу ядерних технологій і експертних знань по розробці зброї масового знищення іншим країнам[17].

Так, за словами заступника начальника Генштабу Збройних сил України М.Пальчука, починаючи з 1993 р. по 1999 р., кількість особового складу військ зменшилась більш ніж у 2 рази. Подібних прикладів ми не можемо знайти в жодній армії Європи та й не тільки Європи[18].

У 1994 р. Верховна Рада України прийняла Закон про приєднання до ДНЯЗ. У ньому містився ряд застережень, які стосувались надання Україні гарантій безпеки, а також зазначалось, що закон набуде чинності після виконання цих умов[19]. 5 грудня 1994 р. було оприлюднено меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ. У ньому зазначалось, що Росія, Велика Британія і США підтвердили зобов'язання поважати незалежність і суверенітет України та існуючі кордони, утримуватись від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, крім самооборони, утримуватись від економічного тиску, спрямованого на підкорення своїм інтересам здійснення Україною прав притаманних її суверенітету, домагатись негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні якщо вона стане жертвою акту агресії або погрози з використанням ядерної зброї, не застосовувати ядерну зброю, крім випадку нападу на них, їх територію, союзників спільно або у союзі з державою, що володіє ядерною зброєю[20]. Трохи раніше, 21 грудня 1991 р. Україна приєдналась до алма-атинської угоди, згідно з якою погодилась на єдине командування військово-стратегічними силами і єдиний контроль над ядерною зброєю. Крім того Україна разом з Казахстаном і Білоруссю взяла зобов'язання забезпечити до 1 липня 1992 р. вивезення у Росію тактичної ядерної зброї для розукомплектації під спільним контролем[21]. 6 травня 1992 р., раніше визначеного строку, Україна виконала свої зобов'язання по ліквідації тактичних озброєнь. Слід зазначити, що така політика викликала нарікання з боку певних кіл української політичної еліти. Так, народний депутат Б.Олійник застерігав, що уряд Росії "буде шукати можливості спрямувати невдоволення народу назовні, і першою його мішенню стане Україна"[22]. З іншого боку, виконання Україною зобов'язань щодо знищення ядерної зброї було схвалене у Декларації Лісабонської зустрічі НБСЄ 1996 р[23]. Таким чином, однією з перших позбувшись ядерної зброї, Україна зробила значний внесок у зміцнення безпеки у Європі і світі.

З кінця 80-х років загрозою номер один для європейської безпеки стали міжетнічні конфлікти. Україна досить активно діяла у межах НБСЄ над вирішенням цієї проблеми. Так, на Асамблеї НБСЄ у Будапешті у липні 1992 р. Україна виступила з ініціативою організації у рамках НБСЄ спеціального механізму прогнозування конфліктів у Європі. Виступаючи на Гельсінському самміті НБСЄ у 1992 р. Президент України Л.Кравчук зазначив, що створюючи нову систему безпеки для Європи, необхідно першочергову увагу приділити першоджерелам конфліктів, зокрема, проблемам нацменшин[24]. Необхідно зазначити, що Україна, маючи потенційно вибухонебезпечну ситуацію у Криму, спровоковану місцевими сепаратистами, змогла за сприяння ОБСЄ знайти шляхи мирного розв'язання проблеми. Так, з 15 червня 1994 р. по 30 квітня 1999 р. в Україні діяла місія ОБСЄ. Основні напрямки її діяльності були пов'язані зі статусом Криму, як автономії у складі України, а також з поверненням до Криму понад 250 тис. депортованих татар та їх нащадків. Згідно з мандатом місія повинна була домагатись вирішення проблем наявних у регіоні, була вповноважена надавати відповідним органам влади пропозиції по вирішенню цих проблем. "Круглі столи" проведені за сприяння ОБСЄ у 1995 р. і 1996 р. у Локарно і Нордвейку чимало сприяли зростанню ефективності діалогу між Києвом і Сімферополем, подоланню протиріч між Конституцією України і Криму[25]. "Круглий стіл" у 1995 р. у Ялті поклав початок аналізу проблем, пов'язаних з багатонаціональним характером населення Криму і повернення депортованих[26].

Отже, за активного сприяння ОБСЄ, Україні і Криму вдалось нормалізувати відносини, зберегти територіальну цілісність і мир в Україні, що й ознаменувало затвердження Верховною Радою України Конституції автономії, що відповідала нормам Основного Закону України.

Таким чином, ми маємо всі підстави стверджувати, що протягом 1991 – 1995 рр., завдяки діяльності у межах ОБСЄ, а також за її сприяння Україна зробила ще один крок до інтеграції у європейські структури.

На відміну від ОБСЄ, яка не має ані статуту, ані постійнодіючих законодавчих і виконавчих органів, та діє у форматі міжнародного форуму, зона інтересів якого простягається від Ванкувера до Владивостока, Рада Європи (далі – РЄ) є організацією суто Європейською. З власним Статутом, у якому зафіксовані мета, склад організації, її постійнодіючі комітети, їх функції і т.д.[27] Діяльність РЄ охоплює майже всі великі проблеми загальноєвропейського суспільного життя (такі, як права людини, юриспруденція, соціальні та економічні проблеми, місцеве та регіональне управління, міграцію та інші) за винятком питань оборони. Також РЄ виконує функції сполучної ланки між ЄС, розвинутими країнами не членами ЄС і країнами регіону Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЄ) і ставить собі за мету заохочення процесів інтеграції і єднання Європи на основі демократії. У рамках РЄ діє понад 140 юридично обов'язкових європейських договорів (конвенцій), які еквівалентні більш як 25 тис. двосторонніх угод[28]. Завдяки їм, а також Європейському Суду і Єврокомісії з прав людини РЄ має юридично-контрольний механізм, якому нема рівних у світі. Зрештою, на відміну від ОБСЄ, для набуття членства у якій достатньо поділяти основні принципи цієї організації, щоб стати членами РЄ необхідно відповідати вимогам обов'язковим для вступу до неї. Зокрема, передбачено приведення правової системи у відповідність до основних принципів демократії. Таким чином, для України, як і для інших країн регіону, РЄ становить особливий інтерес, зокрема у плані подальшої інтеграції до ЄС.

Вже через 17 днів після референдуму 1 грудня МЗС України звернулось до РЄ з пропозицією провести переговори про визначення сфери і форм співробітництва. 14 липня 1992 р. Україна подала заяву на вступ до РЄ. Для країни, яка за оцінками міжнародних експертів займала у сер. 80-х рр. 62-е місце у списку країн ООН за рівнем визнання міжнародних документів з прав людини, інтеграція до РЄ не могла проходити швидко і легко. Посприяти приведенню українського законодавства у відповідність до стандартів РЄ повинен був прийнятий у грудні 1991 р. Закон про дію міжнародних договорів на території України та Закон про міжнародні договори від 1994 р., ст. 17 якого говорить, що укладені і належним чином ратифіковані договори складають невід'ємну частину українського законодавства, а також, у разі, коли договором, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору[29].

Завдяки прийняттю низки поправок до Конституції УРСР 1978 р., Україна обрала шлях демократичного розвитку. Враховуючи ці обставини 16 вересня 1992 р. парламентській делегації Верховної Ради України було надано статус спеціального гостя у Парламентській асамблеї Ради Європи. Як зазначив народний депутат України Б. Горинь, такий статус надав можливість виступати на сесіях ПАРЄ, працювати у комітетах та політичних групах[30].

У 1994 р. візитери з ПАРЄ констатували надзвичайний прогрес у процесі приведення положень Конституції та законодавства України у відповідність до норм РЄ. Представники РЄ дійшли висновку, що надалі потрібні більш глибокі реформи, але вони можуть бути здійснені після вступу України до РЄ. Також ПАРЄ високо оцінила проведені у 1994 р. парламентські і президентські вибори, дала високу оцінку факту підписання 8 червня 1995 р. Президентом і Верховною Радою України Конституційного договору про основні засади організації і функціонування державної влади і місцевого самоврядування. У висновках ПАРЄ прогнозувалась програма дій України на найближчий рік, яка практично стала

відповідними її зобов'язаннями. Зокрема, протягом одного року з моменту вступу повинні бути прийняті нова Конституція, рамкові документи про правову політику України у сфері захисту прав людини, правову та судову реформи, нові кримінальний та кримінально-процесуальний кодекси, нові закони про вибори та політичні партії. Одночасно передбачалось, що роль та функції Генеральної прокуратури будуть змінені (особливо щодо здійснення загального нагляду за дотриманням законності) шляхом перетворення цього інституту у орган, що відповідатиме стандартам РЄ, та передачі певних її функцій міністерству юстиції[31].

Особлива увага приділялась необхідності забезпечення незалежності судової влади відповідно до норм РЄ. Протягом одного року з моменту вступу України потрібно було підписати і протягом трьох років ратифікувати Протокол № 6 європейської конвенції з прав людини, який передбачав скасування смертної кари у мирний час та введення мораторію на виконання смертних вироків, який набирає чинності з моменту приєднання до Конвенції. А також протягом року з моменту вступу до РЄ необхідно було підписати та ратифікувати конвенції про запобігання тортурам, нелюдському поводженню або покаранню, про захист нацменшин, хартії місцевого самоврядування і регіональних мов та здійснити ряд інших кроків[32].

Україна виконувала взяті зобов'язання. Зокрема, 28 червня 1996 р. була прийнята Конституція, багато положень якої відповідали нормам ЄС, а норми, що стосуються прав і свобод людини і громадянина закріплені у окремому II розділі[33]. Відповідно до ст. 121 Конституції Генпрокуратура перетворювалась у орган відповідний стандартам РЄ. Насамперед це стосувалось позбавлення її функцій і повноважень щодо здійснення загального нагляду і контролю за дотриманням законності[34].

Значну роботу було проведено Україною з метою приєднання до ряду конвенцій РЄ. А саме: до Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства та Додаткового протоколу до неї, Європейської рамкової конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва, культурної конвенції, Конвенції про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, отриманих злочинним шляхом, Європейської конвенції про нагляд за умовно засудженими, або умовно звільненими особами, Європейської конвенції про видачу правопорушників, про передачу засуджених осіб, Статуту РЄ[35], Європейської рамкової конвенції про захист нацменшин та ряду інших.

26 вересня 1995 р. відбулось обговорення заяви України про вступ до РЄ, яке тривало 2 години. За результатами голосування лише одна країна утрималась, а решта висловилась за прийом України до РЄ[36]. 9 листопада 1995 р. Україна стала повноправним членом РЄ.

Слід зазначити, що не всі зобов'язання вчасно виконуються Україною. Особливу стурбованість певний час викликало питання введення мораторію на виконання смертних вироків. На необхідності дотримання взятих зобов'язань зверталась серйозна увага у резолюції ПАРЄ 29 січня 1997 р. Зокрема було наголошено, що у разі виконання хоч одного вироку після 29 січня – буде піднято питання про позбавлення української делегації акредитації. У грудні 1999 р. Конституційний суд України визнав невідповідність існування інституту смертної кари Основному Закону, що було схвалено ПАРЄ, але водночас було зазначено і таке: "Геополітика не може більше служити причиною поблажливого ставлення до України, якщо та не почне змінювати стилю політики і здійснювати справжні реформи"[37].

Однак, незважаючи на проблеми, слід наголосити, що участь у РЄ мала велике значення для гармонізації українського законодавства з нормами міжнародного права, що в свою чергу сприяло підвищенню ефективності міжнародного співробітництва. Враховуючи це у 1996 р. було утворено міжвідомчу комісію з питань впровадження норм РЄ у законодавство України. Зрештою, вступ до РЄ став чи не найголовнішим досягненням України на шляху інтеграції до європейських структур.

Таким чином, на підставі аналізу документів, виступів урядовців, публікацій у періодичних виданнях та наукових статей, ми маємо підстави констатувати, що з моменту набуття незалежності, завдяки вирішенню низки зовнішньополітичних завдань, були створені передумови для інтеграції України у європейські і євроатлантичні структури. Так, встановлення партнерських відносин з провідними країнами ЄС і НАТО сприяло утвердженню України як суверенної європейської країни і дало підстави розраховувати на підтримку вищезазначеними країнами у реалізації стратегічного курсу української держави. Подібні завдання розв'язали і встановлення добросусідських відносин з країнами ЦСЄ – потенційними членами ЄС і НАТО, а також сприяло зміцненню регіональної безпеки.

Участь України у ОБСЄ наочно довела відданість нашої держави загальноєвропейським цінностям, сприяла процесу роззброєння на континенті, а також розв'язанню низки внутрішньополітичних проблем, які заважали подальшому руху до західних структур.

Нарешті, вступ України до РЄ дозволив почати широкомасштабні заходи, покликані перетворити Україну у європейську демократичну країну, сприяв наближенню нашої держави до норм і стандартів, необхідних для того, щоб у майбутньому, за умови проведення успішних економічних реформ, стати повноправним членом Європейського Союзу.

[1]Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. – К.,1991. – С.7.
[2]Мельникова І.М. Біля джерел формування зовнішньої політики суверенної української держави //Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1995. – вип. 5. – С.9.
[3]Зленко А. Орієнтири на сьогодні і на майбутнє // Політика і час. – 1991. – №1. – С.78.
[4]Україна і Європейське співтовариство // Світ про Україну. – 1993. – 11 лютого.
[5]Заключительный Акт совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. – М.,1987.
[6]Ерофеев В.И. Шаг на пути к доверию: Стокгольмская конференция по мерам укрепления доверия, безопасности и разоружению в Европе. – М.,1987.
[7]Венская встреча представителей государств участников СБСЕ 1988 г. – М.,1989.
[8]Общеевропейская встреча в верхах. Париж, 19 – 21 ноября 1990 г. – М.,1990.
[9]Правда. – 1990. – 21 ноября.
[10]Правда України. – 1992. – 19 червня.
[11]Док. ООН А/С.1/46/PV.33. – С.9 – 10.
[12]Радянська Україна. – 1991. – 3 жовтня.
[13]Демократична Україна. – 1991. – 26 жовтня.
[14]Док. ООН А/С.1/46/PV.34. – С.58.
[15]Там само – С. 59 – 61.
[16]Московские новости. – 1992. – 9 августа.
[17]Известия. – 1992. – 24 февраля.
[18]Пальчук М. Перехід на якісні параметри – нагальна вимога часу //Військо України. – 1999. – №11 – 12. – С.5.
[19]Закони України. – Т. 14. – С. 435 – 439.
[20]Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до ДНЯЗ (5 грудня 1994 р.) // Голос України. – 1994. – 9 грудня.
[21]Демократична Україна. – 1991. – 24 грудня.
[22]Олійник Б. Два роки в Кремлі. – К., 1992. – С.101.
[23]Лиссабонський документ 1996 г. – Lissbon. – 1996. – С.1.
[24]Рабочая газета Украины. – 1992. – 14 июля.
[25]OSCE Mission to Ukraine //OSCE News Letter. – 1999. – April. – Vol.6. – No.4. – P. 5 – 6.
[26]Ibid.
[27]Статут РЄ // Действующее международноє право. – Т.1. – М., 1996. – С.707 – 718.
[28]Забарко Б. Міст між Заходом і Сходом. Рада Європи: історія і перспективи //Політика і час. – 1994. – №7. – С.72.
[29]Закон України "Про міжнародні договори" //Відомості Верховної Ради України. – 1994. – №10. – С.264 – 271.
[30]Світ про Україну. – 1993. – 3 лютого.
[31]Рекомендація №190 (1995 р.) щодо вступу України до РЄ //Вісник українського центру прав людини. – 1996. число 4 – 5. – С.28 – 30.
[32]Там само.
[33]Конституція України. – К., 1996. – С.13 – 38.
[34]Там само. – С.84.
[35]Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №38. – С.287.
[36]Урядовий кур'єр. – 1995. – 11 листопада.
[37]Слісаренко І. Рада Європи проти "народу України" // Політика і культура. – 2000. – №5. – С.10.

Віктор ПИЛИПЕНКО
Київ

УКРАЇНЦІ У ФІНЛЯНДІЇ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Історична доля розкидала багато українців по всьому світу. Невелика їх кількість потрапила далеко на північ від батьківщини – на територію Фінляндії. У цьому краї українці з'явилися ще у XVII столітті. Це були загони запорозьких козаків, які після спільного з поляками походу на Москву у 1611 році, дійшли до берегів Ботнічної затоки й найнялись на військову службу до шведів[1].

Фінляндія, завойована Росією в 1809 р., була перетворена на окреме автономне Велике Князівство зі своїми державними установами та столицею. Новий статус Фінляндії, з одного боку, сприяв переселенню сюди підданих імперії, але, з іншого, таке переселення не набуло скільки-небудь значних розмірів, через цілковиту відмінність мови та протестантське віросповідання. Наприкінці XIX ст. 86,1% (2048545 чол.) населення країни складали фіни, 13,5% (322604 чол.) – шведи і лише 0,4% (8991 чол.) – представники інших національностей[2]. Скільки серед них було українців – невідомо, оскільки подібної статистики не велося.

Лютнева революція 1917 р. принесла політичні свободи (до речі, після революції фіни вживали слово "свобода" у значенні "безпорядок", "беззаконня" і т.п.), що привело до розгортання українського руху, насамперед, у місцях дислокації військ колишньої імперії на території Фінляндії.

Справа в тому, що українці, які перебували на території Фінляндії, були здебільшого військовими. Вони, зокрема, служили на Балтійському флоті, штаб якого знаходився у Гельсінкі, та у 42-му армійському корпусі зі штабом у Виборзі.

Вже 9 квітня 1917 р. за ініціативою групи солдатів та офіцерів-українців у Гельсінкі на подвір'ї Абоських казарм був скликаний мітинг, в якому взяли участь близько двох тисяч військових-українців. Маніфестанти обрали організаційне ядро українських військових у Фінляндії – Українську військову раду. До Києва була направлена вітальна телеграма М.Грушевському. Через тиждень у Гельсінкі відбулася п'ятитисячна демонстрація українців[3]. Невдовзі почали створюватись українські громади у військових частинах, на кораблях, була обрана Гельсінгфорська Українська Рада тощо[4].

Першим об'єднуючим рухом українців, що знаходились у Виборзі стала українізація однієї з рот фортечної артилерії, довкола якої намічалося об'єднання і всіх інших українців. Але цьому рухові не судилося розвинутись, оскільки восени 1917 р. рота вирушила з Виборга на фронт до одного з Українських корпусів. Після того як 29 квітня 1918 р. місто захопили війська білих, українці знову почали об'єднуватися для від'їзду на батьківщину. За рішенням виборзького губернатора Вальффа Сухонена від 13 травня 1918 р. була створена Комісія Українського громадянства на чолі з Л.Константиновичем, головне завдання якої полягало у сприянні цій справі. Комісія зареєструвала 348 українців, і видала їм "Тимчасові посвідчення" – документи, які заміняли паспорти. 8 червня 1918 р. близько 100 українців були відправлені додому, разом із ними виїхали і члени Комісії. Тому невдовзі був обраний другий її склад під головуванням В.С.Скобельцина. Наступний ешелон, в якому виїхали 74 українці, був відправлений 14 липня[5].

11 січня 1918 року комісар українських військових у Фінляндії Петро Сливенко, у зв'язку з виборами до Українських установчих зборів, повідомляв у Київ, що українців у 42-му корпусі залишилось дуже мало і ті зовсім байдужі до українського руху, бо хочуть якомога скоріше повернутися додому[6]. Українські військові організації фактично припинили свою роботу.

15 липня 1918 р. уряд Фінляндії прийняв рішення дозволити виборзькому губернаторові витратити 50 тис. рублів з коштів, які були виділені раніше для переселення росіян із Фінляндії, для допомоги тим громадянам України, які хочуть повернутися на батьківщину[7].

Революційні події призвели і до пожвавлення громадського життя нечисленних цивільних українців. (За даними реєстру, складеного українським посольством, в 1918 р. лише у Гельсінкі проживало 107 підданих України[8].).

Невдовзі після того, як 6 грудня 1917 року Парламент Фінляндії проголосив незалежність країни, українці, які проживали у столиці, організували Комітет, головою якого був обраний Валентин Олександрович Відстедт, а його брат Анатолій – віце-головою.

В.Відстедт народився у 1880 році у Хоролі, повітовому місті Полтавської губернії. Виховувався в Морському Інженерному училищі імператора Миколи I. У 1902 р. розпочав службу на флоті інженером-механіком. Дослужився до капітана 2-го рангу. На ескадреному панцернику "Побєда" приймав участь у російсько-японській війні, служив у Порт-Артурі. У 1908 р. вийшов у запас, а з липня 1914 р. відновив службу у Свеаборзькій фортеці, розташованій у Фінській затоці неподалік Гельсінкі, але у вересні 1917 р. був остаточно звільнений у запас і залишився жити у Фінляндії[9]. Створення Українського Комітету

© В.Пилипенко

було з прихильністю сприйнято німецькою військовою владою у Фінляндії і вона навіть запропонувала урядові Української Держави призначити В.Відстедта на посаду консула. Спираючись на підтримку німців, В.Відстедт 26 липня 1918 р. звернувся з листом до управляючого Міністерством закордонних справ Д.Дорошенка. Він, зокрема, наголошував на тому, що йому і так фактично доводиться виконувати консульські обов'язки – клопотати за українців та захищати їхні права. "До мене звертався по допомогу заарештований тут племінник Українського Гетьмана, але я, в той же час, безсилий зробити щонебудь", – писав В.Відстедт[10].

Комітету вдалося дістати визнання з боку німецького командування і фінської цивільної влади. Він був уповноважений видавати паспорти, що давали можливість для подальшого проживання у Фінляндії. Фактично В.Відстедт виконував консульські обов'язки. 3 вересня 1918 р. на зборах Комітету, в яких брали участь 7 чоловік, було ухвалено рішення просити уряд Української Держави призначити В.Відстедта офіційним представником до Фінляндії[11].

В цей же період у Гельсінкі було засноване товариство "Просвіта". На жаль, про його діяльність відомо дуже мало. Очолював його, очевидно, П.Сливенко[12].

Весною 1918 р. у Гельсінкі був організований І-й Трудовий Морський Земельно-Промисловий Український кооператив. 31 жовтня його віце-голова І.Сорокін звернувся до українського консульства у Гельсінкі з проханням зареєструвати кооператив і видати посвідчення, яке б сприяло провозу до Фінляндії сушених фруктів, меду та інших продовольчих товарів кооперативного виробництва. Ці продукти призначалися для потреб української колонії у Фінляндії[13].

Справами українців у Виборзі опікувалася Комісія українського громадянства. Володимир Скобельцин і Олександр Волинський були її уповноваженими при виборзькому губернаторі. 2 жовтня 1918 р. К.Лоський просив Міністерство Харчових справ видати їм наряд на закупку за твердими цінами харчових продуктів в Україні для кооперативу "Україна" у Фінляндії[14].

10 вересня 1918 р. міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко підписав законопроект про заснування дипломатичного представництва у Фінляндії[15]. Законопроект був ухвалений Радою Міністрів і затверджений П.Скоропадським 8 жовтня 1918 р.[16] Обов'язки повіреного у справах було доручено виконувати Костянтину Володимировичу Лоському[17].

В міру сил українське дипломатичне представництво займалося матеріальною допомогою українцям, які проживали у Фінляндії. Зокрема, 5 листопада 1918 р. К.Лоський просив Міністерство Харчових справ видати кур'єру посольства Рубіну наряд на закупку за твердими цінами продуктів в Україні для їх подальшого розподілу між проживаючими у Фінляндії українськими громадянами[18].

На початку 1920-х років українське життя у Фінляндії фактично зійшло нанівець. 10 травня 1921 р. секретар посольства П.Сливенко повідомляв міністра закордонних справ УНР: "Українська кольонія у Фінляндії нечисленна і то більш складається з елементу мало свідомого (російські жиди українського походження), якого у жадний спосіб неможливо використати для нашої справи"[19].

---

[1]Сергійчук В. Українська соборність. Відродження українства в 1917 – 1920 роках. – К., 1999. – С. 54.
[2]Энциклопедический словарь. Ф.Брокгауз, И.Ефрон. – СПб., 1902 – Т.XXXV-а. – С.918.
[3]Сергійчук В. Вказ праця. – С. 54 – 56.
[4]Докладніше про це див.: Савченко Г. З історії суспільно-політичного життя українців-військових у Фінляндії в 1917 р. // Україна – Фінляндія: Зб. Наук. ст. /Редкол.: А.Г.Слюсаренко (відп. ред.) та інші. – К. – Гельсінкі. – 1999. – С. 43 – 63 та його ж Українська військова рада Гельсінгфорсу в 1917 році. //Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 5. – К., 2000. – С. 48 – 52.
[5]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3512, оп. 2, спр. 12, арк. 52 – 54.
[6]ЦДАВО України. – Ф. 2184, оп. 1, спр. 1, арк. 21 зв.
[7]Kansalisarkisto, Senaati, Talousosaston Pöytäkirjat, 1918, VII, 488 – 489.
[8]Підраховано за реєстром Посольства України у Фінляндії (ЦДАВО України. – Ф.3512, оп.2, спр.43.).
[9]ЦДАВО України. – Ф.3512, оп.2, спр.12, арк.45.
[10]Там само. – Ф.3766, оп.1. спр.140, арк.15 — 15 зв.
[11]Там само. – Ф.3512, оп.2, спр.12, арк.48.
[12]Там само. – Ф.3512, оп.2, спр.12, арк.7.
[13]Там само. – Ф.3512, оп.2, спр.12, арк.6.
[14]Там само. – Ф.3512, оп.2, спр.7, арк.3.
[15]Там само. – Ф.3766, оп.1, спр.140, арк.7.
[16]Державний Вістник. – 1918. – 19 жовтня.
[17]Докладніше про дипломатичні відносини між Україною та Фінляндією в цей період див.: Й.Ремі, В.Пилипенко Відносини між Україною та Фінляндією у 1918 р. // Студії з архівної справи та документознавства. Т. 5. – К., 1999. – С. 77 – 81; В.Пилипенко Відносини між Україною та Фіндяндією (1918 – 1921). // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 5. – К., 2000. – С. 59 – 63.
[18]ЦДАВО України. – Ф.3512, оп.2, спр.7, арк.4.
[19]Там само. – Ф.3512, оп.2, спр.19, арк.9.

Віктор ВЕРГУНОВ
Київ

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ІНСТИТУТУ ЗЕМЛЕРОБСТВА УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ АГРАРНИХ НАУК

У 2000 р. Інститут землеробства Української академії аграрних наук відзначає своє століття з часу виникнення. Відзначаючи цей ювілей, ми не можемо не згадати перші кроки на шляху до створення цього закладу як наукової установи. В численних історичних публікаціях, в енциклопедичних довідниках, брошурах, монографіях, опублікованих ще до проголошення незалежності України, відзначається, що попередником інституту була агрохімічна лабораторія, створена в 1901 році. Чи відповідає дійсності таке твердження?

Звернемося до документальних матеріалів Центрального державного історичного архіву м. Києва. В цій установі зберігається фонд Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості (Ф. 731). Вивчення цього фонду проливає світло на деякі питання становлення й розвитку інституту та виявляє нові дані, щодо дати його створення.

Як свідчать документи, вищезгадане Товариство виникло не випадково. Цьому сприяли нові відносини, що склалися в Україні після падіння кріпосного права в 1861 р. Передові діячі того часу, такі як Бобринські, Бродські, Тарнавські, Терещенки та інші відомі підприємці, своєю діяльністю сприяли розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві. За їхньою допомогою у 1876 р. було засноване Київське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості з метою прискорення розвитку усіх галузей сільського господарства як у поміщицьких, так і селянських маєтках Київської губернії. Вони не тільки допомагали у створенні цього Товариства, але й виділяли кошти для здійснення планів щодо відкриття сільськогосподарських шкіл і курсів, влаштування виставок, проведення з'їздів тощо[1]. Товариство мало дванадцять різних відділів, серед яких чільне місце посідали агрономічний, землеробства та насіннєвий. Зокрема, на засіданнях Відділення землеробства заслуховувались доповіді його членів про організацію науково-дослідницької роботи, про результати дослідів із селекції і яровизації насіння. Питання діяльності організації висвітлювалися на сторінках періодики.

Велика заслуга у діяльності Відділення землеробства належала його голові – професору Київського університету Сергію Михайловичу Богданову, який тривалий час був видавцем і редактором цього друкованого органу[2].

Як свідчать протоколи Ради товариства, його члени вели інтенсивне листування з різними установами й відомствами: Департаментом торгівлі й промисловості, Південно-Російським товариством заохочення землеробства і сільськогосподарської промисловості, земськими управами, цукровими заводами, з колегами таких же товариств міст Полтави, Харкова та іншими закладами сільськогосподарських наукових установ Подільської і Волинської губерній. Наприклад, в селі Деребчині Ямпільського повіту Подільської губернії існувало дослідницьке поле барона А.А.Маса, який і запросив до себе у 1888 р. членів Відділення землеробства для обміну думками щодо досягнень у виведенні нових сортів польових культур. Пізніше, за особливі заслуги Деребчинське господарство А.А.Маса було нагороджене золотою медаллю[3].

Протокол від 3 квітня 1889 року засвідчує існування зв'язків Товариства з міжнародними організаціями сільськогосподарського напряму. Так, на черговому засіданні був зачитаний лист від 3 березня 1889 р. голови французького товариства землеробів Моріха Дампієра до голови Київського товариства, сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, у якому йшлося про необхідність проведення досліджень у галузі агрокультури.

Для виконання повної програми дослідів необхідно було створити при Товаристві лабораторію. Багато для цього зробив член товариства Іван Львович Модзелевський. Першу згадку про лабораторію ми знаходимо в протоколі засідання членів товариства від 7 листопада 1888 р., на якому Модзелевський зробив заяву про влаштовану ним у Києві хіміко-аналітичну лабораторію і просив взяти її під захист і контроль товариства. З цього приводу було прийняте рішення: "прийняти до відома і ознайомитися зі справою раніше доповіді перед загальними зборами товариства"[4]. У наступному році Модзелевський вніс пропозицію про оренду приміщення у саду Мерінга, для влаштування лютневої насіннєвої виставки. Рішенням від 22 лютого 1889 р. Радою товариства було заплановано влаштування в кінці вересня на Трухановому острові виставки плодоовочевої та городньої продукції.

© В.Вергунов

Можна припустити, що за допомогою хіміко-аналітичної лабораторії Модзелевський досяг певних успіхів у виведенні кращих сортів насіння сільськогосподарських культур для своїх потреб. На жаль, не вдалося знайти відомостей щодо подальшої долі його лабораторії.

Назріле питання щодо створення агрономічної лабораторії вдалося розв'язати одному з найактивніших членів товариства графу Венедикту Станіславовичу Тишкевичу, делегату 3-го обласного з'їзду сільських власників України в 1895 р. На чергових зборах Відділення землеробства від 20 січня 1896 р. він був одноголосно обраний головою, замінивши на цій посаді С.М.Богданова. На його прохання помічником голови обрали урядового губернського агронома А.М.Терського і секретарем редактора журналу "Земледелие" І.В.Лещенка. В.С.Тишкевич виголосив промову перед присутніми на зборах, виклавши основні завдання Відділення землеробства: об'єднання для спільної діяльності агрономічних станцій, дослідних полів, селекційних лабораторій і подібних установ, розкиданих у Південно-Західному краї; проведення за допомогою названих установ аналізів, експертиз усіх видів сільськогосподарської продукції за доступною ціною; відділенню товариства взяти на себе ініціативу щодо сприяння піднесенню селянського землеробства, поширення серед сільського населення сільськогосподарських знань[5].

Щоб виконати поставлені завдання він на засіданні членів товариства від 17 лютого 1897 р. вніс пропозицію про проведення засідань не менше одного разу на місяць та закликав до єднання членів навколо щотижневика "Земледелие". Через декілька років В.Тишкевич турбувався про безкоштовне розповсюдження цього журналу серед селян. Насамперед В.Тишкевича захопила ідея заснування агрохімічної лабораторії. Для втілення в життя свого задуму він прийняв кардинальне рішення по її створенню і спочатку ознайомив членів товариства із власною Плісково-Андрушівською дослідною станцією. Завідувач лабораторії З.К.Янушевський за його дорученням здійснив поїздку на дослідні станції Пвденно-Західного краю. Після відвідин він на засіданні Відділення землеробства 17 лютого 1897 р. доповів її членам про свої позитивні враження від роботи дослідних станцій у Немерче та Смілі. Дослідне поле в Умані, на його думку, потребувало покращення своєї роботи.

З.Янушевський, відзначаючи заслуги зазначених вище дослідних станцій перед сільським господарством, висловив жаль, що вони не об'єднані у своїй дослідницькій діяльності. Доповідач висловився за об'єднання станцій для роботи в єдиній системі і за єдиними методиками при Відділенні землеробства Київського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості у вигляді "Об'єднання дослідних станцій і лабораторій Південно-Західного краю"[6].

На засіданні Ради товариства від 8 січня 1898 р. В.С.Тишкевич зробив заяву про влаштування при товаристві агрономічно-хімічної лабораторії. В цій заяві були викладені умови її заснування, а саме, що Товариство бере на себе повне облаштування цієї лабораторії та утримання її робітників. Рада товариства на заяву Тишкевича прийняла ухвалу про створення лабораторії і надання під неї приміщення.

У наступному році на засіданні Відділення 23 лютого розглядалося питання про діяльність агрономічно-хімічної лабораторії. У звіті її директора Янушевського було зазначено, що агрономічна лабораторія значною мірою сприяла покращенню землеробства. Через деякий час на річних зборах Відділення землеробства директор лабораторії З.К.Янушевський зробив повідомлення про результати роботи за 1900 рік[7].

Отже, аналізуючи документи, можна зробити висновок, що 1898 – 1900 рр. були часом становлення агрохімічної лабораторії, а початок її діяльності як наукової установи припадає на 1900 р. Отже саме цей рік потрібно вважати роком заснування установи – попередниці Інституту землеробства Української академії аграрних наук.

---

[1]Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.7 31, спр. 1, арк. 1.
[2]Там само. – Арк. 36.
[3]Там само. – Спр. 5, арк. 23.
[4]Там само. – Спр. 1, арк.54.
[5]Там само. – Спр. 73, арк. 2 – 3.
[6]Там само. – Арк. 4 – 6.
[7]Там само. – Арк. 16.

Володимир ПЕРЕРВА
Київ

РОСІЙСЬКЕ САМОДЕРЖАВСТВО І ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ КИЇВСЬКОЇ ТА ФІНСЬКОЇ ЄПАРХІЙ XIX ст. (ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ)

Починаючи з часу поділів Польщі територія Російської імперії невпинно зростала, що рельєфно позначилося і на становищі православної церкви, котра разом з державою активно поширювала свій вплив. Крім зовнішніх змін у конфігурації меж єпархій, відбувався також і процес поглиблення впливу держави на церковне життя. Він був неоднаковим за силою у різних місцевостях імперії і характеризувався певною чутливістю до опору місцевого населення. Показовим у цьому розумінні є порівняльний розгляд становища Київської та Фінської єпархій у XIX ст. Ці дві церковно-адміністративні одиниці надзвичайно різнилися між собою за внутрішнім складом і у політиці Росії стали двома протилежно допустимими полюсами церковного життя "національних окраїн". Тут перед імперією, котра тяжіла до церковної одноманітності, стояли часом протилежні завдання. Щоб привести до відповідності великоросійським взірцям церковне життя стародавньої Київської митрополії, необхідно було побороти вплив місцевих традицій, котрі виявилися досить живучими і часом не припиняли існування навіть після суворих царських указів. Уніатська церква на Київщині була порівняно легко скасована і тому серйозного конфесійного суперника православ'я тут не мало. У Фінляндії ж воно трималося дрібними острівцями серед величезної кількості лютеранських приходів. І тому тут перед російською владою стояло завдання не зміни традицій, а подолання протестантського впливу та поширення православного приходського життя у великоросійському варіанті.

Київську митрополію волею царського указу 1797 р. було втиснуто в межі однойменної губернії. Фінляндія ж після приєднання до імперії в 1809 р. зберігала внутрішню автономію до кінця століття. Так само, як миряни Київщини оберігали церковні традиції, православні фіни відстоювали використання рідної мови в церковному житті. "Фінляндці не можуть переварити в своїх головах думки про панівне становище у них православної церкви <…> і не бажають мати в своєму політичному житті нічого спільного з росіянами"[1], – писав І.Бердников. Зважаючи на це, російська адміністрація поводилася досить обережно. Не порушуючи політичної автономії Фінляндії, вона підпорядкувала місцеві православні приходи петербурзькому митрополитові, котрий управляв ними через Виборзьке духовне правління. Окрема архієпископська кафедра тут була відкрита лише в 1893 р. Хоча православні священики тут були в основному росіянами і не мали навіть фінського громадянства, положення 5 березня 1883 р. рекомендувало їм знати мову місцевого населення[2]. Богослужіння здійснювалося церковно-слов'янською мовою, хоча частина піснеспівів виконувалася і по-фінськи. Місцевою мовою відправлялися і треби. Мали фіни також "Євангеліє", духовну літературу і часописи, видані фінською мовою.

Про таку ліберальність не могли мріяти українські миряни Київщини. Тут не схвалювалися навіть проповіді по-українськи. Відкрито такі заборони не афішувалися, хоча М.Костомаров писав, що за "малоросійську мову в проповіді" священиків піддають покаранням "аж до позбавлення сану"[3]. Це твердження викликало рішучий протест офіційного єпархіального органу преси. Але коли в тих самих "Київських єпархіальних відомостях" священнослужителі почали ставити питання про вживання української мови хоча б з місіонерською метою, то було видано таємну цензурну заборону "обговорювати подібні проблеми на сторінках преси"[4]. З іншої сторони, державою майже не обмежувалося бережливе ставлення священства єпархії до музичної церковної спадщини. Славнозвісні київські наспіви виконуються при богослужінні і зараз. Значною мірою зрусифіковане православне духовенство Київської єпархії неоднозначно ставилося і до багатьох українських обрядових звичаїв. Була серед них чимала група прихильників уніфікації. Саме вони відмовлялися, наприклад, в'язати руки нареченим хусткою під час вінчання, мотивуючи своє рішення надуманими причинами. А ті священнослужителі, що відстоювали українську церковну звичаєвість, намагалися відшукати історичний грунт для таких обрядів і заступалися за них у своїх зверненнях до митрополита. П.Г.Лебединцев, перебуваючи на посаді у консисторії, розсилав звернення до благочинних, у яких просив їх заохочувати приходських священиків займатися вивченням етнографічної спадщини краю[5].

У Фінляндії, де не було такого глибокого церковно-історичного коріння, державне православ'я зі-

© В.Перерва

штовхнулося з впертою протидією іншого характеру. Незважаючи на рішучі кроки (заборону православним залишати свою віру тощо), впливи лютеранства майже не втрачали позицій. На 1838 р. тут нараховувалася 21 православна церква. З них вісім належало до військового відомства, тобто їх прихожанами були майже виключно російські військовослужбовці. Ще частина знаходилася при значних фортецях та військових заводах, де також було чимало росіян-переселенців[6]. До кінця століття ситуація мало змінилася. Фінська єпархія залишилася найменшою в імперії за чисельністю прихожан. В ній налічувалося близько 50 тис. православних (при населенні в 2.673.400 чол.), об'єднаних в 33 приходи[7]. Київська митрополія, котра в абсолютній більшості документів стала називатися єпархією, була однією з найчисельніших в Росії.

Привести до спільного знаменника церковне життя в таких різних регіонах було непросто. А тому було розроблено цілу систему заходів, спрямованих на виховання в свідомості прихожан поваги до Російської держави і церкви. Насамперед це виявилося в наказовій присутності імені монарха в богослужінні.

Перед кожною літургією у єктенії поминалися імена з довгого списку членів імператорської родини. Крім того, і на Київщині, і в Фінляндії була запроваджена величезна кількість "царських служб" на честь кожної більш-менш значної події в імператорській сім'ї. Ними були дні вступу монарха на престол та його коронації, дати народження і тезоіменитства всіх членів родини, обручення і вінчання монаршої пари тощо.

Оскільки в царській родині нерідко траплялися і сумні події (смерть чи вбивство імператора, втрата дитини імператрицею), то в такі дні у храмах та монастирях відправлялися окремі жалобні панахиди. Зі збільшенням кількості померлих імператорів та членів їх родин зростала і кількість панахид. Поминали відправою цих треб усіх російських імператорів, починаючи від Петра І.

Річне коло богослужінь в обох єпархіях підлаштовували під ретельно продуману систему державно-церковних свят. Наприклад, напередодні дат коронації та вступу на престол монарха заборонялося здійснювати вінчання, оскільки такі державні події прирівнювалися до найбільших християнських свят, перед якими також не вінчали. А от перед меншими святами, пов'язаними з монаршою родиною, це дозволялося робити. Існували тонкощі і щодо похоронів. Покійних заборонялося ховати у дні таких царських урочистостей, як дати народження і тезоіменитства імператорської пари та їх спадкоємців; дні вступу на престол та коронації. Не дозволялися у ці дні і громадські поминання.

Якщо значуще монарше свято випадало на дні посту, то його переносили на інший час, але ні в якому разі не опускали. Таких нюансів існувала велика кількість і оскільки в церковному уставі про них, ясна річ, не згадувалося, то священики не раз опинялися в тупиковій ситуації. Наприклад, один зі священиків Київщини звертався до вікарія Київської митрополії із проблемою, котру він не міг вирішити із сусідніми приходськими батюшками: яку літургію служити у тому разі, якщо "високоурочистий" день припадає на середу чи п'ятницю Великого посту – Іоанна Златоустого чи Передосвячених дарів. Цікаво, що тут же священик повідомляє, що в його повіті різні духівники служать неоднаково. Питання було непростим з точки зору практики богослужіння і навіть вікарний єпископ не зумів його вирішити, відіславши на розгляд до Києва. А там митрополит разом із консисторією вирішили справу на користь царського дня і літургії І.Златоустого, незважаючи на постові вимоги церковного уставу[8]. (Згідно них, служитися в п'ятницю і середу чотиридесятниці має літургія Передосвячених Дарів, оскільки саме вона призначена для вищевказаних днів найстрогішого посту.)

Крім стабільних "царських служб" іноді відбувалися такі молебні, які більше не повторювалися. Так, наприклад, у кінці травня 1808 р. у храмах імперії цілий день урочисто били в дзвони і творили подячну молитву за видужання від віспи великого князя Михайла Павловича. Подібних свят щороку траплялося дуже багато.

Великою кількістю церковних заходів супроводжувався кожен візит імператора або членів його родини до єпархії. Згідно настрою петербурзьких гостей священнослужителям давалися вказівки або зовсім не турбувати гостей, або не виносити при зустрічі ікон та не виголошувати проповідей. При візитах деяких монархів право на останнє мали лише архієреї і то за умови, що текст проповіді буде коротким і попередньо переглянутий самим імператором. А зроблено таке суворе розпорядження було після того, як один зі священнослужителів Київської єпархії зупинив у своєму селі царський кортеж з іконою в руках і змусив монарха прямо посеред дороги вислухати проповідь.

Виключність царської особи у богослужінні підкреслювалася ще й тим, що згідно державних постанов священик був зобов'язаний порушити таємницю сповіді, якщо прихожанин повідомить йому про свій лихий намір щодо честі чи здоров'я імператора чи задум здійснити бунт або зраду. Така сповідь вважалася "неправильною" і духівник повинен був обов'язково повідомити про це у відповідні органи.

У "царські дні" священики з амвонів виголошували особливі проповіді, у яких патетично закликали не лише "явно не протидіяти державній волі", але й "не висловлювати необережних суджень про дії влади чи довільно не тлумачити її наміри"[9].

За умов існування одержавленої церкви на богослужіннях обох єпархій вшановували не лише імператорів, але й видатних росіян, котрі мали значні заслуги перед імперією. Це також було спрямовано на виховання загальноімперської політичної свідомості та гордості за велич Російської держави. Напри-

клад, у 1865 р. у храмах єпархій відбувалося свято на честь М.В.Ломоносова, котре проходило за сценарієм "царських днів": спочатку читалися оди та вірші на честь імператора, а потім – на честь ученого. По всій імперії у храмах та монастирях проводився збір коштів на спорудження пам'ятника М.Ломоносову в далекому Архангельську.

Оскільки таких "світських" богослужінь ставало все більше, то 7 грудня 1883 р. Синод видав розпорядження, щоб священики утримувалися від "улесливих слів" щодо того чи іншого суспільного діяча. Цей наказ був викликаний тим, що чимало священнослужителів у своїх політизованих проповідях "не завжди з потрібною ретельністю підбирають матеріал і при цьому нерідко ведуть себе недостойно"[10].

Обумовлювали імператорські та синодальні укази і присутність в богослужінні державних подій, на які дуже багатим видалося XIX ст. Успіх російської зброї у тих чи інших війнах – оборонних чи загарбницьких – став предметом постійної молитовної підтримки церкви. Відбувалася вона також на молебнах, які, на відміну від "царських служб", здійснювалися після літеругії, а не перед нею. Зовнішня політика імперії в цей час була надзвичайно динамічною. Не закінчувалася одна війна і вже починалася друга, що знаходило своє відображення в численних указах щодо державних молебнів. Наприклад, у 1807 р. після укладення миру з Францією обер-прокурор Синоду О.Голіцин наказував продовжувати читати молитви про підтримку російської зброї, оскільки ще йдуть бої з Туреччиною. Великою кількістю згадок у богослужінні ознаменувалася російсько-французька війна 1812 р. і особливо її завершальний етап. Текст угоди "священного союзу" було наказано вивісити в храмах. Надзвичайно урочисто святкували у церквах обох єпархій перемоги російських військ "у надрах самої Франції". Там же зачитували звістки про хід боїв у Європі. Укази про здійснення молебнів з колінопреклонінням розсилалися не лише по приходах, але й "в усі місцеві міські та земські поліційні відділення та в інші присутні місця для кращого їх виконання"[11].

Урочисті молебні з приводу здобуття росіянами Парижу та укладення миру з Францією стали в подальшому традиційними і для надання їм ще більшої значущості та відвідування мирянами їх стали здійснювати у день Різдва – одного з найвеличніших християнських свят. Московська синодальна контора видрукувала спеціально складені тексти молебнів і розіслала їх по приходах.

Церковні молебні ставали буквально засобами масової інформації, коли імперія вела війни з Туреччиною. Починаючи з молебну про успішну переправу російських військ через Дунай, у храмах обох єпархій служили з приводу взяття кожної, навіть маловідомої фортеці чи населеного пункту. Саме з таких молебнів миряни дізнавалися і про хід бойових дій у далекій Персії та про закінчення війни з нею. Тоді ж по храмах збиралися і пожертви. А монастирських послушників направляли на ці війни у якості братів милосердя.

Знаходилися приводи для офіційних богослужінь і в той час, коли не відбувалося військових катаклізмів. Найзначнішою подією у цьому відношенні стало скасування кріпацтва у 1861 р., у якому певну роль відіграла і церква. Урочистим богослужінням відзначалася в кожному приході подія укладання уставних грамот. На це свято в кожну парафію приїздили священики із сусідніх приходів і відбувалося соборне богослужіння. Ті ж самі приходські пастирі, котрі з наказу імператора до 1861 р. переконували селян у святості їх обов'язку щодо дворян, тепер знову ж таки згідно владного розпорядження мали прославляти монарха, котрий скасував цей обов'язок. Тим не менше звичай проведення "народних свят" 19 лютого закріпився у церковному житті до XX ст. Щороку в цей день служили в храмі і приваблювали мирян щедрим пригощанням в будинках офіційних органів.

Крім участі у святкуванні державних свят, імператорська влада активно залучала церкву і до боротьби з різноманітними антимонархістськими ідеями, які значно поширилися в кінці XIX ст. Церковні проповіді почали дихати гнівом проти цих явищ. "Всередині Росії – говорилося в одній з них – з'явилися супостати, що порушують її спокій; це її виродки, відомі під іменем соціалістів, котрі набагато гірші від зовнішніх ворогів". А тому мирян закликали вжити всіх заходів, "щоб ці зловмисники не досягли своєї згубної мети і були знищені, якщо не полишать своїх намірів"[12]. Тут же пропонувалося доносити на таких осіб, запевняючи, що у такому випадку донос буде не гріхом, в шляхетним вчинком в очах держави.

Державні події знайшли своє відображення і в іконографічній спадщині. Особливо це стосується Київської єпархії, де були сильними традиції іконопису. Вилучаючи з храмів старовинні українські ікони, адепти імперії створювали нові зразки свого, державного іконописання. Так, в рік скасування кріпацтва у Київській єпархії п. Калістратовим була створена ікона на честь цієї визначної світської події. На ній був зображений Христос, що тримав скіпетр "Євангеліє" та благословляв. Під "Євангелієм" була білими літерами викарбована дата скасування кріпацтва: 19 лютого 1861 р. Так само у Києві була створена подібна ікона і на честь річниці невдалого замаху на царя, котра святкувалася в урочистій обстановці 4 квітня 1867 р. На них було зображено імператора з родиною, а над ними – образ Божої Матері. Такі ікони досить успішно виробляли в мирян надзвичайно шанобливе ставлення мирян до особи "імператора-визволителя".

Підняття престижу Росії в "національних окраїнах" шляхом впливу на релігійну свідомість прихо-

жан стало важливою складовою внутрішньої політики держави. І якщо у Фінляндії національний елемент, підкріплений інакшою конфесійною приналежністю, залишився сильним і активно протидіяв російському впливові, то українські миряни піддавалися йому більшою мірою. Успіхи русифікаторської політики на Київщині фіксували і приходські священики, котрі мали за обов'язок вести метричні книги і нерідко зіштовхувалися з прагненням мирян змінити свої прізвища на більш "шляхетні". "Бувають ще випадки, – писав священик І.Борзаківський, коли той же Мотуз через деякий час перетворюється в Шнурковського; і спочатку ці два прізвища пишуться разом, а потім немилозвучне прізвище губиться і пишеться придумане"[13]. Це явище набуло таких розмірів, що священнослужителі активно виступали за введення генеральних алфавітних списків мирян, оскільки із-за плутанини з прізвищами духовенству важко було виконувати покладений на нього державою обов'язок ведення метричних книг.

У Фінляндії ж, де частка православних зростала надзвичайно повільно, таких настроїв не спостерігалося, не зважаючи на всі заходи царського правління. Значних труднощів зазнавало там і церковне будівництво. Генерал-губернатор Великого князівства Фінляндського навіть звертався до Київського митрополита Арсенія (Москвіна) з проханням зібрати у Київській єпархії кошти для закінчення будівництва храму в Гельсіндорфі. На той час у столиці князівства була лише одна невеличка православна церква, котра "не могла вмістити і половини прихожан"[14]. Таке явище існувало тільки в адміністративному центрі, де перебувало чимало росіян. У провінції ж православне населення було настільки розсіяне, що існував навіть інститут похідного священства, котре духовно окормлювало мирян у віддалених населених пунктах.

Державне і далеко не завжди компетентне регулювання церковного життя, насадження засобів політичного виховання у річному колі богослужінь та церковній проповіді, світські монархічні мотиви в іконографії, намагання привести до єдиного шаблону будь-яких національних чи територіальних проявів у церковній обрядовості та русифікаторські прагнення самодержавства спричинили значну кількість штучних нашарувань у церковній практиці обох єпархій, що негативно позначалося на статусі духовенства і церкви в очах мирян. Політизація богослужіння відштовхувала від православ'я протестантську більшість в Фінляндії та активно сприяла поширенню раціоналістичних сект (зокрема, штундизму) в Київській єпархії. Національний опір фінів дещо пом'якшував натиск уніфікаторських прагнень самодержавства. Але в цілому від його ставлення до церковного життя не вигравали ні прихожане, ні церква, ні сама державність Російської імперії.

---

[1] Бердников И. О протестантском и православном приходе в Финляндии. – СПб., 1908. – С. 24.
[2] Там само. – С. 1 – 2.
[3] Вопрос о малороссийском слове в церковной проповеди// Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1881. – № 13. – С. 4.
[4] Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4[а]. – Арк. 292.
[5] Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІРНБУВ). – Ф.13. – Ок.1. – Спр. 212. – Арк. 116.
[6] Чистович И. История православной церкви в Финляндии и Эстляндии, принадлежащих к Санкт-Петербургской епархии. – СПб., 1856. – С. 90–93.
[7] Финляндия // Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона. – СПб., 1902. – Т.17. – С.917.
[8] ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 919. – Спр. 790. – Арк. 1 – 2.
[9] Фаворов Н. Слово на 4 апреля в день воспоминания спасения от руки злодея жизни Его Императорского Величества Александра Николаевича // КЕВ. – 1869. – №8. – С. 307 – 308.
[10] ІРНБУВ. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 690. – Арк. 506.
[11] ЦДІАК. – Ф. 127. – Ок. 1024. – Спр. 4047. – Арк. 1 – 6.
[12] ІРНБУВ. – Ф. 174. – Ок. 1. – Спр. 408. – Арк. 1 – 3.
[13] Борзаковский И. Заметки о необходимости заведения генеральных алфавитных списков прихожан // КЕВ. – 1895. – № 20. – С. 457–460.
[14] ЦДІАУК. – Ф. 127. – Ок. 876. – Спр. 315. – Арк. 2.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 6

Комп'ютерна верстка В.Пилипенка
Технічний редактор І.Матвєєва

Підписано до друку 30. 06. 2000. Формат 61х86/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10,9.
Тираж 200.

Видавництво "УНІСЕРВ"
03022, Київ, вул. Васильківська, 36